

83.31503

Т14

З.Тайшыбай

АБАЙТАНУ
АРНАСЫНДА

3.3(5каз)
Т14

Майер Анцхалетурма!

Базылясардың басметті
топырағында откізген
доңірден бір өскеріткіш
болсын деп ұянамын

Э. Шенгелов —

2 я

Кам

Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі

Тайшыбай Зарқын Сыздықұлы

АБАЙТАНУ АРНАСЫНДА

(1889-1916)

14/II	728/10
28/III	60/12
3/IV	15/5
9/IV	1937/10
21/VIII	58/12
22/II	827/3
22/IV	21 Орысша

Петропавл қаласы, 2005 ж.

УДК 821.51
ББК 83.3 Каз
Т 14

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
оқу-әдістемелік кеңесінің 2005 жылғы 20-қыркүйегіндегі шешімі бойынша
баспаға ұсынылған. Хаттама №1

Пікір жазған: Б.Рақымов, филология ғылымдарының
докторы, профессор

Редакциясын қараған: Р.Нұрғали, филология ғылымдарының
докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі

Тайшыбай Зарқын

Т 14. Абайтану арнасында (1889-1916) (монография),
Петропавл, Астана, 2005.- 258-бет.

ISBN 9965-955344

Еңбекте абайтанудың қазіргі көкейкесті мәселелері қарастырылған. Абайдың көзі тірісінде және XX ғасырдың басында жарияланған шығармаларының тегі, текстологиясы сөз болады, өлең құрылысы талданады. Автор нақты материалдарды пайдалана отырып, XX ғасырдың 20 жылдарына дейін Абай шығармаларының тағдырын саралайды.

Кітап әдебиет зерттеушілеріне, жоғарғы оқу орындарының студенттеріне, қалың қауымға арналған.

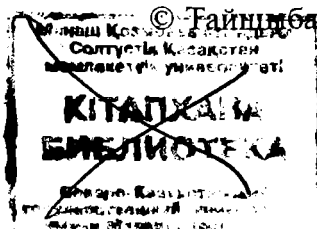
Т 4603020100
00(05)-05

52783

ББК 83.3 Каз

ISBN 9965-955344

С.С. ҚАЗАҚСТАН
РЕПУБЛИКАСЫ
АСТАНА
И.С. ИУКАНОВА
РЕДАКТОР

СӨЗ БАСЫ

XX ғасырда Қазақстан Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы деп аталған мемлекеттің құрамында болды. Бұл мемлекеттің саяси жүйесі коммунистік, таптық идеологияға негізделген Кеңестер (Советтер) еді де, бастауын 1917 жылғы Қазан немесе Октябрь революциясы деп аталған мемлекеттік төңкерістен алды. Яғни, адамзат тарихына түбегейлі өзгерістер әкелген Қазан төңкерісі, бұл мемлекеттегі ойлау жүйесі үшін де өткел болып бағаланды. Демек, қандай да бір әлеуметтік, экономикалық және саяси құбылыстарға баға бергенде Қазан төңкерісіне, немесе революцияға дейін, әйтпесе революциядан кейін деген түсініктер пайдаланылды. Тиісінше, революциядан бұрынғы қоғамдық құбылыстар одан кейінгі дамуға қарама-қарсы қойылды. Тіпті, 1917 жылғы қазан төңкерісінен бұрынғылардың бәрі, бейнелеп айтқанда «ескі заманда», «басқа қоғамдық құрылыста» деген ұғымды беретінін еске саламыз. Түсінікті болу үшін «революциядан бұрынғы» деген тіркесті алдық.

Абай мұрасын терең зерттеген М.Әуезов абайтану мәселелеріне талдап тоқтала отырып, Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталғанын атап көрсетеді. Кезінде Абайдың ақындық еңбектері үш түрлі болып жайылып таралғанын айта келіп, сол үш жолдың «Бірінші жолы — баспа арқылы тарауы еді»¹ деген ғалым Абай шығармаларының ең алғашқы тандамалы жинағы Петербургте Бораганский баспаханасынан 1909 жылы басылып шығуын аса маңызды тарихи оқиға ретінде бағалайды. Сондай-ақ, «Абайдың «Жаз» сияқты бірер өлеңі 1889 жылдарда Омскіде шығатын «Дала уалаяты» газетінде басылғанынан»² Мұқаң хабардар болған. Бірақ, дәл қай өлеңдері, қашан, қалай басылғаны жөнінде дерек келтірмейді. Мұның себебі дәйекті, өйткені, Мұқаң бұл еңбегін жазған кезде қазақ баспасөзі тарихының зерттелу деңгейі қазіргіден әлдеқайда төмен болатын.

¹ Әуезов М. 20 томдық шығармалары, 20-том, А., 1985, 16-бет.

² Сонда, 17-бет.

Сондай-ақ, ол кезде «Дала уалаяты» газетінің мазмұны патша үкіметінің қолжаулығы, кертартпа буржуазияшыл баспасөз органы ретінде бұрмаланғандықтан, Мұқаң бұл газетке сілтеме жасай алмауы да мүмкін. Оның үстіне газетте қызмет істегендер кейінге дейін қазақтың ұлтшыл буржуазиялық интеллигенттері деп айыпталды.

1917 жылы Қазан төңкерісіне (революцияға) дейінгі мерзімді қазақ баспасөзі, оның ішінде «Қазақ» газеті, «Ай-қап» журналы төңірегінде еңбек еткен қаламгерлерге тағылған жала да Мұқаңа бөлет болған.

Бүкіл өмірін Абайды зерттеуге арнаған ұлы ғалым абайтануды тереңдете беру керектігіне назар аударып, ол үшін «...Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр алуан сипаттарын, өз шамасынша көпшілікке мәлімдеп отырған үлкенді-кішілі танытқыш сөздерді, деректерді де еске алуымыз керек»³, - деп Абайды әр қырынан зерттеуге ден қойған талапкерлерге бағыт-бағдар береді. Бұл тұрғыда абайтанушылардың әлденеше ұрпағы еңбек етіп, қыруар іс тындырды.

М.Мырзахметов өзінің «Абайтану тарихы» деген монографиясында бұл ғылымның қайнар-көздері революциядан бұрын басталған, деген М.Әуезов тұжырымын нақты деректермен байытқан. Еңбекте абайтану мұхитының әр кездегі толқын сипаттары, іргерілеу, тежелу, шегіну кезеңдері көрсетілген.

Абай мұрасының жаңа заманда зерттеулі тап күресінің, соған байланысты басым болған таптық идеологияның қысымымен өткір пікірталас жағдайында ілгерілеп келеді.

Революциядан кейінгі алғашқы жылдары «Абай», «Таң», «Мұғалім», «Инкиллаб» журналдарында, «Ақжол», «Еңбекші қазақ» газеттерінде жарияланған материалдар абайтанудың іргетасы қалана бастағанын көрсетеді.

1922 жылы Ташкентте Абай жинағының басылып шығуына байланысты ақынның әдеби мұрасы әдебиеттану ғылымының тұрақты зерттеу объектісіне айналды. Солардың ішінде «Қоңыр» деген бүркеншік атпен жариялаған «Қазақ

³ Әуезов М. 19-том, 36-бет.

әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген Мұхтар Әуезовтің мақаласында абайтанудың маңызды мәселелері ғылыми тұғырнама ретінде тұңғыш рет санамалап атап көрсетілді. Қызу пікірталас тудырған осы мақалаға Ғабдурахман Сағди, Смағұл Сәдуақасов, Қошмұхамет Кемеңгеров, Сәкен Сейфуллин, Ғаббас Тоғжанов, Нәзір Төреқұлов, Ыдырыс Мұстанбаев, Сәбит Мұқанов, Ілияс Жансүгіров, т.б. баспасөз бетінде өз ойларын ортаға салды.

1920-30 жылдардың мұғдарында Абай есімі белгілі бір топтар мен таптардың мүддесіне байланысты талас туғызды. Болшевизмнің солақай идеологтары Абайдан мүлде безу керек десе, ұлы ақынның тарихи орнын дұрыс түсінген, бірақ таптық көзқарас салдарынан шындық тізгінін бұра тартқандар да болды. Қазақтың Абайы қайдағы бір феодализмнің, буржуазияның ақыны, солардың идеологиялық көсемі аталып, өз халқына қарсы қойылды.

Осындай ұлы дүрмектің зардабынан Абайдың ақындығы, ойшылдығы, өз кезіндегі қоғамдық өмірге қатысы, бүкіл адамзаттық игіліктер деңгейіндегі орыны деген мәселелер шаң қауып, қалыс қалып отырды. Оның орнына Абайдың байға немесе кедейге, батысқа немесе шығысқа, тіпті әйелге қатысы, реализмі немесе романтизмі деген өресіз тартыспен уақыт өтті. Мұндай сарындар кезінде орыс әдебиетіндегі А.С.Пушкин мұрасына байланысты да белең алғаны белгілі.

Әлбетте, «Алмас кездік қын түбінде жатпайды» дегендей ақихат жолы да ашыла берді. Бұл тұрғыда М.Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы» және Қ.Жұбановтың «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген еңбектерінен ескен жаңа леп байсалды ғылыми зерттеулердің басталғанын паш етті.

Осылайша, абайтану ғылымы тар жол, тайғақ кешулерден қинала, қансырай өтіп, ғылыми таным пәні ретінде тынысын кеңейте берді. Әрине, одан бері де бүкіл халқымыз бастан кешкен отызыншы, отыз жетінші және елуінші жылдардың қиянаттары Абай мұрасын, оның жеке басын бағалауға теріс әсерін тигізді.

Елуінші-алпысыншы жылдары ғылыми зерттеулер бұрынғы ұзын-сүрең жадағай-жалпылықтан нақтылыққа қарай ауысып, нысаналы бағыт ұстана бастады.

Абай туралы Мұхтар Әуезовтің алғашқы мақалалары мен монографиялық зерттеулер осы кезеңде туды.

М.С.Сильченконың «Абай» (Жизнь и творчество) (1945), Қ.Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948), Ә.Жиреншиннің «Абай и его русские друзья» (1949) деген еңбектер жарық көрді. Коммунистік дүниетанымның құрбаны бола жаздаған Қ.Мұхаметхановтың (1916-2004) «Абайдың әдеби мектебі» (1950) деген диссертациясы төңірегіндегі айқай-шу абайтанудың өлі де темір құр-сауда екенін көрсетті.

Абайтанудың жаңа кезеңі 1951 жылғы қазан айында «Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосын ғылыми жолмен зерттеу жөнінде» Қазақстан Жазушылар Одағы мен Қазақ ССР Ғылым академиясы қосылып өткізген пікірталас қорытындысынан басталады. Бұл жиында Мұхтар Әуезов «Абай мұрасының зерттелу жолындағы жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз» деген баяндама жасады. Мұқаң бұл баяндамасында Абайды көпке «...танытуда мерзімді баспасөз үлкен рөл атқарды» деп көрсетті. Бұл пікірді «Абайтанудағы баспасөздің орыны» деген маңызды проблеманың алғаш алға тартылуы деп түсіну қажет.

Абайтанудың келелі мәселелері ретінде М.Әуезов зерттеушілерге бағдар ретінде сегіз тармақтан тұратын тақырыптар жүйесін ұсынды.

Солардың біріншісі: «Абай мұрасына байланысты жөдігертану және текстологиялық редакция жұмыстары» еді. Мәселенің қиындығын көрсете келіп, Мұқаң Абай өлеңдерінің көзі тірісінде мүлде аз жарияланғанын ескертті.

Осыдан былай абайтану саласына көптеген тың мағлұматтар қосылды. Абайдың өлеңдерін, қолжазбаларын іздестіруге Ә.Марғұлан, Қ.Мұхаметханов, Ә.Жиреншин, С.Қасиманов, Қ.Қорғанбаев т.б. қатысып, олжалы болды.

Ақынның дүниетанымы Қ.Бейсембиевтің, Б.Ғабдуллиннің, А.Тәуекелевтің, Т.Тәжібаевтің, М.Ақынжановтың зерттеулеріне арқау болды. Абайдың қарасөздерін Х.Сүйіншәлиев терең қамтып, зерттеді.

Абайдың орыс классикалық әдебиетіне қатысы деген кең ауқымды мәселелер жүйесін алғаш рет З.Ахметов қолға алды. Зерттеуші «Лермонтов және Абай» деген іргелі зерт-

теуінде «өзіне дейін пікір таласын тудырып келген кейбір аудармаларды анықтаумен бірге, Абай Лермонтовтан аударды деген үш өлеңнің Лермонтовтікі емес, басқа орыс ақындарынан аударылғандығын анықтап, өз тарапынан соны пікірлер айтады». Осылайша, абайтану саласында тереңірек зерттесе, басы ашылмаған мәселелер бар екендігі алға тартылды.

Абайтану тарихында ұлы ойшыл, ақынның 150 жылдық мүшел тойына дайындық және оны өткізу кезеңі ерекше орын алады. Оның мәнісі — Қазақстанның тәуелсіздік алуы, коммунистік идеологияның күйреуі, қазақтың ұлттық санасезімінің күрт оянып, қуат алуы, бұрынғы-соңғы құбылыстарға жаңаша қарауға мүмкіндік туғандығында. Демек, абайтанудың бағы жанған тарихи жаңа дәуірде жарық көрген еңбектердің құны, әсіресе қымбат.

Абайтану тарихында, тіпті бүкіл қазақ мәдениетінің тарихында 1995 жылы профессор Р.Нұрғалиевтің басқаруымен «Абай энциклопедиясының» басылып шығуы ерекше маңызды оқиға болды. Осы күрделі де іргелі еңбекте тұңғыш рет «Абай әлемі» деген түсінік ғылыми проблема ретінде қойылып, жан-жақты шешімін тапты.

Абай мұрасын зерттеуде Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының академиктері З.Ахметов, Р.Нұрғалиев, З.Қабдолов, Р.Бердібаев, Ғ.Есімов, Ш.Сәтбаева, ірі әдебиетші профессорлар Қ.Мұхаметханов, М.Мырзахметов, Ж. Ысмағұлов, Т.Кәкішев, С.Қасқабасов, Н.Ғабдуллин, Ш.Елеуқенов, Т.Қожакеев, Ә.Нарымбетов, Ү.Сүбханбердина, және басқалары үлкен еңбек жасады.

Сондай-ақ, осынау қажет істің жауапкершілігін арқалап өткен алдыңғы буын өкілдері — М.Базарбаев, Ы.Дүйсенбаев, М.Дүйсенов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, М.Қаратаев, Т.Нұртазин, Е.Ысмайылов, Б.Шалабаев, З.Кедрина, Е.Лизунова, Н.Смирнова, Ә.Дербісәлин, Т.Әлімқұлов, М.Бөжеев зерттеулері бүгінгі ізденістерге негіз болып табылады.

Жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерінде Абайды және оның мұрасын танытуда баспасөздің алатын орыны туралы пікірлер әр кезде айтылғанымен, бұл мәселе әлі ашық қалып келеді.

Зерттеуші М.Мырзахметовтың (1930 ж. т.) дәл басып, атап көрсеткеніндей: «Ұлы ойшыл ақын мұрасы жөніндегі... зор көлемдегі жазба деректер көзін толық танып білмейінше, Абай мұрасының зерттелу жайы мен даму тарихын арнайы сөз етудің өзі» қиын.

Бұл арада «жазба деректерге» ең алдымен мерзімді баспасөз материалдары, ертеректе шыққан кітаптар, ел арасындағы қолжазбалар жатады деп есептеуіміз керек.

Демек, абайтанудың революцияға дейінгі қайнар-көздерін сол кездегі қазақ баспасөзінің материалдары негізінде зерттеу — бұл саладағы көкейкесті мәселелердің бірі болуға тиіс. Бұл — «Абай және қазақ баспасөзі» деген іргелі де көлемді проблеманың бір парасы ретінде жеке тақырып болып қарастырылды.

Мақсатымыз — ұлттық ойдың жаңа деңгейінде абайтанудың ғасырлық тарихының бастау-қайнарларын революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің материалдары негізінде ашу болып табылады.

Атап айтқанда, Абайдың есімі баспа жүзінде дәл қай кезде, қандай себеппен көрінді? Абай шығармаларының баспасөз бетінде жариялануының жағдайлары, ол шығармалардың ерекшеліктері қандай еді. Абайды алғаш таныстырушылар кімдер? Алғашқы қазақ газеттері мен журналда Абай қай қырынан, қалай көрінді? Оның баспасөз арқылы тараған шығармалары өз кезінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік, мәдени өміріне қандай әсер етті, деген сұрақтарға жауап іздеу. Осылайша, абайтанушылардың бұл мәселелерге байланысты ой-пікірлерін саралап, салыстырып, қорытып бір жүйеге келтіру керек болды.

Ақпарат қайнары болып табылатын мерзімді баспасөздегі жарияланымдар Абай шығармашылығына ықпал етті ме, ықпал етсе — қалайша, қандай дәрежеде, қандай жолмен? деген мәселелер зерттеушіні толғантты.

Аталған ұлылы-кішілі арналарға бет бұру арқылы Абайдың кейбір шығармаларының жазылу жағдайы, жазылған уақыты, текстологиясы, ақыры — Абайдың ақындық лабораториясы деген мәселелерге қатысты айтылып, жазылып келген пайымдауларды жаңаша тиянақтау қажет.

Бұл зерттеуді қолға алғанда қазақтың ұлы ақыны Абайдың көзі тірісінде баспасөз бетінде айтылған пікірлерді, ақынның өмірбаяны, туған, өскен ортасы жөніндегі деректерді саралау көзделді. Абайдың ойшылдығы, өз кезіндегі қазақ қоғамының өмірінде алған орыны туралы алғашқы мағлұматтар, Абай шығармаларының мерзімді баспасөзге тигізген әсері қарастырылды.

Қазақ баспасөзінің тарихы қазақ тілінде шығарылған алғашқы «Түркістан уалаяты» газетінен басталады. Бұл газетте Абай туралы деректер кездеспейді. Ал, 1882-1902 жылдары Омбыда шығып тұрған «Дала уалаяты» газеті беттерінен Абай шығармаларын, Абай есіміне байланысты деректерді табамыз:

Бұл деректер Абайдың көзі тірісінде газетте жарияланған «Жаздыгүн шілде болғанда»⁴ және «Болыс болды кей кісі»⁵ деген өлеңдері, «Ескендір» поэмасына қатысты «Төкаппар әскербасы» турасынан деген әңгіме⁶, Абайдың інісі Халиолла Өскенбаев туралы «Қазақтың тәуір адамдарының қылған ісі»⁷ деген мақала, Абай есімі аталатын, немесе Абай сөздері пайдаланылған газет материалдары.

Мәселенің бұған дейін қаншалықты зерттелгендігіне келетін болсақ, жеке еңбектерде үзінді, дерек ретінде, сілтеме дәйек түрінде аталғанын есепке алмасақ, бұл материалдар осы уақытқа дейін арнайы ғылыми зерттеу объектісі болған емес.

Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деп басталатын екі өлеңнің газет бетіндегі нұсқасы 1909 жылдан осы уақытқа дейін шығып келе жатқан жинақтардың бірде-біреуінде берілген жоқ, тіпті салыстырылып, ескертпе түрінде де басылмады.

Абайдың көзі тірісінде жарық көрген бұл нұсқаларды ескермеу, ғылыми жағынан талдамау, тіпті жинақ кітаптарға еніп жүрген текстерден айырмашылығын анықтамау – абайтанудағы олқылық деп білеміз. Текстологиялық зерттеу

⁴ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №7.

⁵ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №12.

⁶ «Дала уалаяты» газеті, 1895, №3.

⁷ «Дала уалаяты» газеті, 1896, №40.

мүддесі тұрғысынан алып қарағанда да ақынның бір шығармасының екі нұсқасының арасындағы айырмашылыққа мән берудің өзі қызықты нәрсе. Оның бер жағында сол айырмашылықтардың дәрежесін бағалап, себептерін анықтау — қазіргі зерттеушілердің парызы болса керек.

Сондай-ақ, Абайдың қаламынан туған сүйекті шығармалардың бірі -- «Ескендір» поэмасы төңірегінде де тиянақталмаған жайлар бар. Поэманың түп-төркіні, ақынның оны жазуы себептері, Абайдың ізденіс негіздері деген мәселені де қаузаытын кез болды. Бұл жөнінде Мұхтар Әуезов айтқан пікірге тереңірек үңілу қажет, ауыздан-ауызға көшіп жүрген жорамал, әрқилы пікірлер абайтанудың қазіргі деңгейін қанағаттандыра алмайды.

Осы үш шығарма туралы баспасөз деректерін, атап айтқанда «Дала уалаятының газеті» (1888-1902 жж.) беттерінде кезінде жарияланған материалдарды ықтиятты зерттеу қажет. Осылайша, Абайдың шығармашылық лабораториясына таяп баруға болар еді. Абайдың қолжазбасы сақталмаған, кезінде жазба деректердің мүлде жеткіліксіз болып, ақынның шығармашылық лабораториясы деген мәселе мүлде қозғалған жоқ.

Екіншіден, Абай шығармашылығын бағалауда, Абайды ақын, ойшыл азамат ретінде жұртқа танытуда революциядан бұрын қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөз материалдары ғылыми қолданыс тауып, қажетке жаратылғаны жөн. Мұндай материалдар баршылық, олар абайтанудың қайнар-көздері ретінде лайықты бағалануы қажет.

Үшіншіден, Абай шығармашылығы сол кездегі жалпы әдеби процеске, жаңа тұрпатты реалистік қазақ әдебиетін қалыптастыруға тигізген әсері деген мәселені де ана тіліндегі мерзімдік баспасөзбен байланыстыра тұтас қарау қажет. Себебі, біз айтқан «Дала уалаяты» газетінің өз заманында қазақ қоғамының дамуына әр қырынан ықпал еткен, соның ішінде жазба әдебиетті, тілді дамытуға елеулі үлес қосқан тарихи, мәдени құбылыс болып табылады.

Төртінші, Абайдың ой-өрісін кеңейтуге, оны ұланбайтақ қазақ даласын жайлаған елдің жайлы-күйімен таныстырып отыруға ана тіліндегі мерзімді баспасөздің көмектескенін жоққа шығаруға болмайды. Абай ғана айта алған

аса бағалы топшылаулар, бүкіл елдің бүгінгісін саралап бағалау арқылы ертеңін болжаған кең қарымды салиқалы пікірлер мерзімді баспасөздің ел-елден, жер-жерден жеткізген ақпарат-мағлұматтарының көмегімен толығып, байып отырғаны даусыз мәселе.

Абай қалың қазақтың тұрмыс-тәршілігіне, қоғамдық-саяси бет-бейнесіне, тәртіп-мінезіне, сол баспасөз атты терезеден зер салып отырған. Әйтпесе, бір ғана Семей мен Шыңғыстау өңірінің аймағындағы құбылыстарды көріп-біліп, сол арқылы ой қорытып отырса, Абайдың ой адымы қысқарып, өресі тарылып қалар еді.

Бесіншіден, бүкіл Қазақстанға таралған басылым басқа жақтағы оқырманға Абай есімін, Өскенбай, Құнанбай әулеттерін әр қырынан танытып отырды. Абайдың сөздерін, ол айтты деген озық пікірлерді таратты. Бұл орайда, «көзі тірісінде Абайды халқы көп білмеп еді» деген қарабайыр топшылауды ұшқары айтылған деп білеміз. Мерзімді баспасөзді алып оқыған көзі ашық қазақ азаматтары Абайды көзі тірісінде-ақ білген, бағалаған; солар Абай есімін, оның сөздерін қалың көпшілікке жеткізіп отырған.

Тиісінше, Абай да мерзімді баспасөз арқылы қазақтың зиялы азаматтарының есіміне қанық болған. Басқаны айтпағанда, Ыбырай Алтынсаринді, Шокан Уәлихановты, сол кезде білімді сөз, білікті ой-пікірлерімен көрінген озық азаматтарды сырттай болса да білген, таныған. Мысалы, «Дала уалайты» газетінің тілшілерін, аудармашыларын, тұрақты авторларын жақсы білген. Тіпті Отыншы Әлжанов сияқты алғыр журналист, білімді, ұлтжанды азаматпен бір қоғамдық ұйымға кірген, Әміре Айтбақин сынды қызмет адамымен аралас-құралас болған. Газеттің тұрақты авторларының қаламынан туған жазба нұсқаларды оқып отырған. Әлихан Бөкейхановты, Жақып Ақбаевты, Дінмұхамет Сұлтанғазинді, Ешмұхамед Абылайхановты, Райымжан Мөрсековты, Рақымжан Дүйсенбаевты тағы басқаларын білген.

Алтыншыдан, Абайдың балалары, туыстары туралы кезінде жарияланған баспасөз материалдары, хабар-мағлұматтар да біз үшін қымбат дерек көздері болып табылады. Олар осы уақытқа дейін абайтану ауылынан сырт қалып келеді.

Бар болғаны жеке зерттеушілердің еңбектерінде ескертпе, сілтеме дәйек түрінде жол-жөнекей ғана еске алынады.

Біздің ойымызша, баспасөздің бұл материалдары да «Абайтанудың революцияға дейінгі кейбір қайнар-көздері» деген жеке проблема ретінде саралап қарастырылуы қажет.

Баспасөз қашан да, мейлі қатаң цензура жағдайында болсын, мейлі әдеби, мәдени деңгейі төмен десек те, немесе таралымы аз болсын – белгілі дәрежеде сол заманның шежіресі, өз шамасында қоғамдық өмірдің айнасы. Оның бетінде заман тынысы, ой-пікір, мәдени деңгей, салт-сана, қалыптасқан тәртіп (артық-кемін еске алмай-ақ қояйық) өз кезіндегі қалпымен көрініп тұрады.

Баспасөз қоғамдық ой-пікір қалыптастырады, оқырман санасына әсер етеді, керісінше, өзі де қалың бұқараның ой-пікірімен, әдеби дәстүрімен қалыптасады, солар арқылы дамиды. Осы даусыз ақиқатты басшылыққа алсақ, Абайдың ойшыл, ақын болып жетілуіне баспасөздің әсері болды деуге негіз бар. Баспасөз Абайға тақырып берді, мағлұматқа қанықтырды; керісінше сол баспасөз өз оқырмандарының, оның ішінде дара тұлға – Абайдың әсерін сезінді, сол қуатпен дамыды деген топшылау өзінен-өзі сұранып тұр. Бұл арада қай автордың (мысалы Абайдың) баспасөз бетінде аз немесе көп көрінгендігі басты мәселе болмауға тиіс. Бір ғана жаряланыммен қалың оқырманына зор өнеге көрсетіп, жол бастау – баспасөз тарихы мен тәжірибесінде аз кездес-пеген.

Жоғарыда айтылғандарды тиянақтап, дәлелдеу – бүгінгі зерттеушінің міндеті. Ол үшін бірді-екілі ой ұшығын көлденең тарту жеткіліксіз болады. «Абай және баспасөз» мәселесіне әуелі сол кездегі баспасөздің ерекшелігін анықтау, бағыт-бағдарын саралау арқылы бойлап баруға болады.

Абайтанудың қай саласында да Мұхтар Әуезовке жүгініп, кеңес алып отырсақ, құбыламыз дұрыс болмақ. Кезінде Мұқаң «Абайдың бүкіл орыс мәдениеті мен философиясына, эстетика мен публицистикасына қатысы жайындағы мәселелерді оның орыс әдебиетіне қатынасы жайындағы мәселелермен байланыстыра қарау»⁸ қажет екендігін ескертіп, «әдебиетті қоғамдық сананың өзге түрлерінен бөліп алмай...

⁸ Әуезов М., 19-том, 36-бет.

бұл қатынасты барлық шын, объективті байланыс-тарымен зерттеу қажет»⁹ екендігін кейінгілерге шегелеп тап-сырған еді.

Әлбетте, Абайдың орыс публицистикасына қатысы дегенде, тиісінше, оның қазақ журналистикасына қатысынан бөліп алмау керектігін М.Әуезов білмеді деуге бола ма? Абайдың «творчестволық өмір жолын реформадан кейінгі дәуір шындығының нақты жағдайлары белгіледі»¹⁰. Бұл шындықтың көріністерін біз баспасөз бетінен іздейміз. Өйткені, реформадан кейінгі дәуір шындығының ерекше бір көрінісі — қазақтың мерзімді баспасөзі еді. Мұны да естен шығаруға болмайды. Мұхтар Әуезов дәл байқағандай, бұл проблема осы уақытқа дейін ұмыт қалып келе жатқан сияқты.

Абайдың қазақ әдебиетіне қатысы, Абай дәстүрі дегенде әдебиет, әдеби шығармашылық мәселелерін кеңінен қарастырған жөн. Әдебиет, әдеби процесс деген түсініктер журналистиканы, публицистиканы да қамтиды. Бұған Абайдың публицистикасы да толық айғақ бола алады.

«Қазақтың демократиялық әдебиетінің бұдан былайғы дамуындағы Абай дәстүрі» дегенде Мұхтар Әуезов ұлы ойшылдың жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ журналистикасына әсері деген проблеманы да алға тартты деп түсінуіміз керек. Бұл ойымызға тиянақ ретінде Мұхтар Әуезовтің мына тұжырымын келтіреміз. «Қандай художниктің болсын, халықтығының ең үлкен өлшеуіші оның шығармаларының ұлттық рухани байлықтың дамуына тигізген әсері, оның өз халқының рухани мәдениетін қаншалықты ілгері бастырғаны, оны қаншалықты байытқаны болып табылады»¹¹.

⁹ Сонда, 34-бет.

¹⁰ Сонда, 48-бет.

¹¹ Сонда.

I-тарау. АБАЙ ЖӘНЕ БАСПАСӨЗ

ІРҰХАНИ ЖАН СЕРІГІ. XIX ғасырдың екінші жартысында (1888-1902) қазақ және орыс тілдерінде апта сайын шығып тұрған «Дала уалаяты» газеті кезінде қазақ қоғамының өмірінде елеулі қоғамдық-саяси, мәдени, насихаттық міндет атқарған¹².

Газеттің тарихы біршама зерттелгендіктен, оған тәптіштеп тоқталуды қажет санамаймыз. Тек, осы газеттің беттерінде сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және экономикалық мәселелері түсінікті қазақ тілінде, жан-жақты үнемі көрсетіліп тұрғанын атап айтамыз.

Көпке мәлім, XIX ғасырдың ақырғы ширегінде Ресейдің отарлау саясаты жаңа сипат алды. Халық тұрмысына товар-ақша қатынастары бойлап ене бастады. Ресей мемлекетінің озбыр отаршыл саясатының нәтижесінде қазақтар өзінің тарихи отанында туған жерінен ығыстырылды. 1868 жылғы жаңа нұсқаға байланысты қазақ даласын басқарудың жүйесі мүлде өзгері, еуропалық сипатқа көшті. Мұндай күрт өзгерістер көшпелі халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан болмыс-тіршілігіне орасан нұқсан келтіріп, оның ұлт ретінде жойылып кету қаупін туғызды.

Осындай алмағайып жағдайда үкіметтік сөзсүзгі қанша қытымыр болғанымен, «Дала уалаяты» газеті сияқты жалғыз баспасөз органының бетінде қазақ ұлтының сол кездегі жағдайы мен келешегі туралы зиялы қазақ азаматтары тарапынан жанашыр пікірлер үнемі айтылып келді. Демек, «...бұл газет қазақ халқының шаруашылығы мен мәдениетінің, қоғамдық ой-пікірінің дамуына белгілі дәрежеде әсерін тигізді»¹³.

Қатаң цензура, ресми шек қою жағдайының өзінде газет журналистері XIX ғасырдың аяғындағы қазақ қауымының экономикалық және әлеуметтік-саяси мәселелерін өз әлінше жап-жақсы көтерді. Бұл кез қазақ жерінің Ресей империясына толық қосылып болған шағы еді. Әрине, отаршыл саясат ұстанған Ресей патшалығының Қазақстанды өзі-

¹² Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. А., 1964, 56-бет.

¹³ Сонда, 57-бет

не қосып алуының тарихи тұрғыдағы кейбір прогрестік жақтарын жоққа шығаруға болмайды. Бұл — тарихи шындық. Өлкеде өнеркәсіп кәсіпорындары пайда бола бастады, егіншілік, отырықшылық негіздері қаланды. Алғашқы орыс-қазақ мектептері қазақ халқын орыс мәдениетіне, сол арқылы Европа мәдениетіне жақындатуда пайдалы рөл атқарды. Қазақстан бұрынғы томаға-тұйық жағдайдан сілкініп, қоғамдық еңбек бөлісіне араласты, Ресей және әлем шаруашылығына ене бастады. Осынау кең көлемді түбірлі өзгерістердің әрбір көрінісі «Дала уалаяты» бетінде сөз болып отырды.

Бұл орайда қазақтың сол кездегі алғашқы журналистерін толғандырмаған бірде-бір, әлеуметтік-саяси, ғылыми-мәдени мәселе болған жоқ десек артық емес. Жер-жердегі нақты жағдайларды көзбен көріп, саралаған қазақ қаламгерлері мүлде жаңа өрі тосын өндірістік қатынастарға көндіге алмай отырған туған халқын құрып кетуден сақтайтын жолдарды іздестірді. Жаңа әлеуметтік-экономикалық бетбұрыс жағдайын түсіндіріп, шаруашылықты жетілдіру негізінде тарихи өзгерістерге тез бейімделуге үндеді. Қаламгерлер цензура қамалын шебер орағытып өтіп, ұлттық сананы оятуға күш салды. Қазақ халқының отарлаушы ұлтпен тең болуы, жаңа мәдениет пен экономиканы меңгере отырып ұлттық дәстүр мен мәдениетті, ана тілін таза сақтау жөнінде сан мәртебе мәселе көтерді.

Сонымен, XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген «Дала уалаяты» газеті қазақтың тұмшаланып келген қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятып қана қоймай, оларға кең өріс берді¹⁴.

Мұндай дербес ойлар патша чиновниктеріне ұнамауы заңды еді. Тіпті шыға бастағанына бір жыл толар-толмастан Н. Ильминский сияқты тыңшылар «Дала уалаятының» бетбағдарынан сескеніп, Ресейдің бас прокуроры К. Победоносцевке құпия хат түсірді. Онда «Дала уалаятының» ресми жағын ғана қалдырып, ресми емес бөлімін жауып тастау жөнінде бұрын да айтқанын, қазір де сол пікірінде екенін

¹⁴ Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. А., 1994, 69-бет.

мәлімдейді. Өйткені, ұлттың өз тілінде басылған барлық материалдардың мазмұнына өкімшілік тарапынан қатаң бақылау қойып отыру мүмкін емес еді. Газеттегі «білімсіз әрі тәжірибесіз» аудармашылар мен қызметкерлердің «күрделі саяси және ғылыми» мақалалармен әуестенуіне отаршыл оқымысты үрке қарайды. «Өйткені, мұндай жарияланымдар жергілікті бұратана халыққа зиянды әсерін тигізеді»¹⁵ деп санайды.

Тіпті «Дала уалаяты» газетінің бағдары туралы» деп аталатын құпия қағазда былай деп жазылған: «Қазақтар сияқты қараңғы халыққа жергілікті бастықтардың бұйрықтары мен жарлықтарынан басқа, шаруашылық жүргізу жөнінде, қазақтардың өз міндетін түсіне білуі жөнінде (байқайсыз ба, хұқы емес, тек міндеттер туралы ғана айтылған. — З.Т.) мағлұматтар беріп, бұл шеңберден шықпауын қадағалап отырған жөн болар еді. Мысалы, Вамберидің «Түрік тарихы» сияқты кітаптарды қазақшаға аударып басудың қандай қажеті бар?...»

Бұл айтылғандар «Дала уалаяты» газетінің ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамы өмірінде алған орынын белгілі дәрежеде айқындайды.

* * *

Ендігі сөзді Абай бұл газетті оқыды ма, оқыса газеттен алған мағлұматтарға қалай қарады, газетке өзі не берді деген тұрғыда өрістетейік. Әрі мұның өзі — басын ашып алатын маңызды мәселе. Әдетте, Абайдың әлеуметтік-саяси, экономикалық көзқарастарының, сыншылдық ойының қалыптасуына сол тұстағы мерзмді баспасөздің, оның ішінде біз айттып отырған «Дала уалаяты» газетінің, орыс тіліндегі облыстық, аймақтық, орталық газеттер мен журналдардың ықпалы сөз болмай келеді. Мұны біз елеулі олқылық деп санаймыз.

Абайдың Абай болып қалыптасуына, үлкен өмірге үңіле көз салуына әсер еткен — Семей қаласы. Ол кезде Семей

¹⁵ Фетисов М.И. «Зарождение казахской публистики». А., 1960, 44-бет.

...әрі ояздық әкімшілік орталығы, әрі облыс орталығы, Ресейдің шығысқа шығатын қақпасының бірі, тоғыз жолдың торабы, қазақ сахарасын отарлаудың бір тірегі. Яғни, кезінде Семей қаласы - Қазақстанның шығысындағы әкімшілік, мәдени, ғылыми, экономикалық орталық. Қаладағы кітапхананың Абай үшін өте қымбат болғанын білеміз. Гоголь атындағы бұл кітапхананың төп-тәуір қоры болғаны рас. Сол әдебиеттердің арасында Петербург пен Мәскеуде шығып тұрған газеттер мен журналдар да болған. Айталық, 1899 жылы «қалың журналдардың» бәрі Пушкин (1799-1837) мерейтойына байланысты материалдар басты¹⁶. Олар Абайдың көзіне ілікпеді ме? Әрине, Абай мерзімді баспасөзді оқыды, талдады, онда басылған шығармаларды қазақшаға аударды.

Академик Зәки Ахметовтың көрсетуіне қарағанда Абай «Русский вестник» журналын Семей кітапханасынан алып оқып тұрған¹⁷.

Міне, осы арада Абай және мерзімді баспасөз деген мәселе келіп туады. Ал, бұл жағы әлі тың жатыр. Мәселені екіге бөлсек, «Абай және революцияға дейінгі қазақ баспасөзі», «Абай және XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі орыс журналистикасы» деген дербес тақырыптар сараланып, зерттеушілерге сұранып тұрады.

Ол кездегі мерзімді қазақ баспасөзі дегенде, бүкіл Қазақстандағы жалғыз ғана қазақша газет «Дала уалатын» айтамыз.

Ең әуелі осы «Дала уалатын» Абай оқыды ма? Көзі тірісінде осы газетке екі өлеңін жариялатуы кездейсоқ па? Егер «Дала уалатымен» таныс болса – қандай дәрежеде: үнемі алып тұрды ма, өлде әуесқойлықпен анда-санда қолына түскенде ғана қарап шықты ма?

Осынау бірінен-бірі туатын сұрақтардың жауабын тапсақ, Абайтанудың революцияға дейінгі кейбір қайнар-көздеріне жол табамыз.

1888 жылы «Ақмола облыстық ведомостарына» қазақша қосымша түрінде шыға бастаған газеттің ресми бөлімін-

¹⁶ «Русский вестник» 1899 г. №1, №2., «Русская старина» 1899 г.

¹⁷ Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. А., 1995, 134-бет.

де барлық деңгейдегі қызмет адамдарын: ауыл билерін, мол-
лаларды, болыстар мен олардың кандидаттарын, ояз басты-
ғын, губернатор кеңсесінің қызметкерлерін тағайындау, бе-
кіту, көтермелеу, жазалау, оларға демалыс беру, т.б. туралы
күжаттар үнемі басылып тұрды.

Сондықтан да, «Дала уалаяты» тіпті ресми күжат ре-
тінде әрбір әкімшілік буынына: оязға, болысқа тізіммен жі-
берілетін болған. Яғни, бұл өзі әрі әкімшіліктің циркуляр
қатынастарының, әрі ел ішіндегі хабар-ошар таратушының
қызметін атқарған. Қызмет адамдары газетті жаздырып ал-
сын-алмасын, оған тегін және қолхатпен жеткізілетін бол-
ған. Демек, Шыңғыстау өңіріне, Абай қызмет істеген бо-
лыстарға, Абай ауылына «Дала уалаяты» газетінің үзіксіз ба-
рып тұрғаны дау туғызбайды. Абай туыстарынан, балалары-
нан болыстық кетпегені де жұртқа мәлім.

Айталық, осы газеттің 1890 жылғы 16 қарашадағы 46-
санында Шыңғыстың болысы Оспан Құнанбаевты (1852-
1891), құрметті қазақ ретінде Абайдың өзін марапаттау ту-
ралы Батыс-Сібір генерал-губернаторы Барон Таубенің бұй-
рығы жарияланған¹⁸. 1895 жылы Тәңірбергеннің Әзімбайы
(1866-1918) Шыңғысқа болыс болғанда¹⁹, одан кейін 1899
жылы Ақылбай (1863-1904) болыстыққа, Мағауия (1870-
1904) кандидаттыққа сайланғанда оларды осы қызметтерге
бекіту туралы бұйрықтар да²⁰ «Дала уалаяты» бетінде ба-
сылған. Сондай-ақ, Ырыздықбай Құдайбердіұлы болыс бо-
лып, оған кандидаттыққа Турағұл Ибрагимов (1876-1834)
бекітілгені туралы «Дала уалаятының» 1900 жылғы 7-са-
нында, 21-ақпанда бұйрық басылды²¹. Одан кейін Турағұл
Ибрагимов Шыңғыстың болысы болып үш жылға бекітілгені
туралы бұйрық²², және Мағауияның мақтау қағазымен ма-
рапатталғаны туралы бұйрық²³ жарияланды. Шәкәрім Құ-
дайбердіұлы (1858-1931) Шыңғыстың болысы, ал Ырыз-

¹⁸ «Дала уалаяты» газеті, 1890, №46.

¹⁹ «Дала уалаяты» газеті, 1895, № 37

²⁰ «Дала уалаяты» газеті, 1899, № 43

²¹ «Дала уалаяты» газеті, 1900, № 7

²² «Дала уалаяты» газеті, 1900, № 39

²³ «Дала уалаяты» газеті, 1901, № 42

дықбай Құдайбердіұлы оның кандидаты болып 1901 жылғы 22-қыркүйекте сайланғаны жөніндегі мағлұмат та осы газетте жарық көрген.

Тақырыбымызға белгілі дәрежеде қатысы бар бұл ресми мағлұматтарды келтіргенде, Абайдың «Дала уалаяты» газетін өз ауылында оқып отырғанына көз жеткіземіз. Ал, Семейде айлап жатып, кітапханаға барып жүргенде Абай кітапханадағы газет тігінділерін ақтаруы әбден мүмкін. Қорыта айтқанда, Абайдың қазақ тілінде шығатын жалғыз «Дала уалаяты» газетіне назар салғанына күмөндануға болмайды.

Реті келіп тұрғанда зерттеушілердің тереңдеп бармауынан екіұшты болып жүрген тағы бір мәселеге тоқталайық. Қазақ баспасөзі тарихында «Дала уалаяты» газетінің дербес қазақша газет екендігі, оның орысша аудармасымен қатар шығып тұрғаны басы ашық нәрсе ретінде дәлелденген. Рас, екі тілді газет болғандықтан, орысшадан аударылған материалдар да көп. Осыған байланысты өкінішке қарай, баспасөз тарихшыларынан басқа мамандар кейде байыбына бармай-ақ, орысша нұсқаны баса көрсетеді, соған сілтеме жасайды.

Мысалы, Мұхтар Әуезовтің өзі 1948 жылы жазған «Ертегілер» деген зерттеуіне пайдаланған сілтемелерді көрсеткенде, бірде «Акмолинские ведомости»²⁴, «Особое добавление к областным ведомостям», «Киргизская степная газета»²⁵ деп алады. Әуел бастан-ақ, «Акмолинские областные ведомости» деп аталатын ресми басылымға «Дала уалаятының газеті» деп қазақша қосымша берілгенін байқамайды. Дәлірек айтсақ, М.Әуезовтің «Особое добавление...»²⁶ дегенінің өзі дұрыс емес, анығы «прибавление» түрінде шыға бастаған болатын және бұдан айныған емес. Дәл осылай, зерттеуші Қ.Бейсембиев²⁷ (1919-1980) М.Бейсембаев²⁸ (1922-2000), тарихи-құжаттық дерек ретінде алып отырған материалдарына

²⁴ Әуезов М., 18-том, 204-бет.

²⁵ Сонда, 260-бет.

²⁶ Сонда, 213, 255-беттер.

²⁷ Бейсембиев К. Очерки истории общественно-политической мысли Казахстана. А., 1979.

²⁸ Бейсембаев М. Абай және оның уақыты. А., 1994, 27-бет.

сілтеме ретінде бұл газеттің орысша аудармасын ғана көрсетеді, негізгісі қазақша екенін ескермейді. Бірде «Особое прибавление к Акмолинс-ким областным ведомостям», бірде «Киргизская степная га-зета» деп алады да, екеуінің де «Дала уалаятының газеті» екендігін байқамайды.

Біз бұл зерттеушілерді кінәламаймыз, бәлкім ол кезде «Дала уалаяты» газетінің микрофильм көшірмелері Алматыда жоқ та шығар. Газет тігінділері түгелдей Санкт-Петербургтегі Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасының «Мерзімді баспасөз» бөлімінде осы уақытқа шейін есен-аман, жыл-жылымен қатталып түптелген кітап түрінде жақсы сақталғанын, бақытымызға қарай өзіміз түпнұсқадан оқып-зерттегенімізді айта кетуді орынды көреміз.

Қазақ баспасөзі тарихын табандылықпен терең зерттеген ғалым Үшкөлтай Сүбіханбердина газет тігінділерін талдап, соның нәтижесінде «Дала уалаятының» газеті бетінде жарияланған материалдарды бірнеше кітап етіп бастырды. Демек, «Особое прибавление к Акмолинским ведомостям» деген газетте деп сілтеме жасау ағаттық. Орысшасының осылай аталатыны рас, бірақ ол — газеттің аты емес, анықтамасы. Және «Ақмола облыстық ведомостарының» өзі емес, оған қосымша екені көрініп тұр.

Ал, 1894 жылдың басынан былай «Дала уалаяты» газеті деген аты орысшасында «Киргизская степная газета»²⁹ болып жазылды. Осылай екені рас. Бірақ, бұл да газеттің негізгі аты емес, орысша аудармасының аталуы. Осы 1894 жылдан бастап, газет көлемі ұлғайып, жаңа сапада шыға бастағанда, газетті шығарушылардың өздері де «Қырдың қазақ газеті» деп атау жөнінде пікір жарыстырған. Бірақ, орысшадан аударғаннан гөрі әуелгі дәстүрін сақтап, «Дала уалаяты» газеті деп қалдырған. Онысы — атауы бөлек, дербес қазақ газеті екендігін дәлелдеу болатын.

Тіпті орыс шенеуніктерінің өзі таза қазақ тілінде шығып келе жатқан дербес газетті жақтырмаса да, оған мынадай анықтама беруге мәжбүр болған: «Главную и существенную

²⁹ Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. 1992 жыл, А., 306-307 беттер.

часть этой газеты составляет не русский текст, а киргизский (астын сызған мен. - З.Т.), так что правильнее было бы сказать (по цели издания), что газета издается на киргизском языке с переводом на русский».

Мұны жазып отырған көрнекті шығыстанушы, Ы.Алтынсаринмен қызметтес болған, Ыбырай Алтынсарин қайтыс болғаннан кейін орнына инспектор болып тағайындалған шоқынған татар, мұғалім А.В.Васильев болатын. Ол 1896 жылы «О киргизском языке и его транскрипции» деген еңбек жазып Орынборда бастырған. Қазақ тілінде оқулық-сөздік те жазып көрген, «Дала уалаяты» газетіне мақалалар жазып тұрған.

Бұған қосатынымыз — газет редакциясы «Дала уалаяты» Қыр облыстарының 2 миллион қазағына арнап шығарылады, біздің оқырмандарымыздың өзі солар», деп ашық көрсеткен.

Қазақ аудармасының тарихында «Дала уалаяты» газетінің ерекше орны бар. Дәл осы газеттің бетінде орыс тіліндегі әдеби нұсқалар кәсіпқой деңгейде қазақшаланды. Қазақ оқырмандары «Дала уалаятынан» тұңғыш рет В. А. Жуковскийдің, А. С. Пушкиннің, И. А. Крыловтың, Л.Н. Толстойдың, басқа да орыс жазушыларының шығармаларымен ана тілінде танысты. Газеттің ғылыми-танымдық құнының артуына А. Алекторов, В. Радлоф, Г. Потанин, А.Ивановский, И.Вельяминов-Зернов сияқты әйгілі оқымыстылардың еңбектерін аударып басу да әсер етті. Бұл — қазақ аудармасының дәуірлеу кезеңі еді.

Осы күні қолданылып жүрген көптеген техникалық, ғылыми, саяси, заң, экономика терминдері сол кездің өзінде-ақ қазақшаланды. Газеттің бетінде араб, қытай, татар, жапон, украин, грузин, армян, литва әдебиеттерінің үлгілері іріктеліп, қазақшаланды. Бұларды айтып отырғанымыз — газетте Абайдың аудармашылық дәстүрі қолдау тапты, керісінше Абайдың аудармашылығына газет те әсер етуі мүмкін деген пікірді ортаға салу.

ДӘУІР ШЕЖІРЕСІ. Абай және баспасөз, оның ішінде сол кезде бүкіл Қазақстан аймағына түгел тараған. «Дала уа-

лаятының» газеті деген мәселені екі жақтан бірдей қарастыруды жөн деп есептейміз.

Біріншіден, Абайдың баспасөзге тікелей қатысып, өлеңдерін бастыру арқылы оның қоғамдық-саяси бағыт-бағдарына, тіліне, оқырмандардың өнер мен өлеңге деген көзқарасына әсер етуі. Бұл арада газетте қызмет еткен, немесе үнемі үзбей материалдар жазып тұрған адамдардың Абаймен бетпе-бет те, сырттай да таныс болуы арқылы, олардың ой-пікір қалыптастыруына жетекші ретінде әсер еткенін де есептен шығаруға болмайды.

Әділетшіл би, ақылман жолбасшы ретінде Абайдың сөздері, іс-әрекеттері туралы әңгімелер, ақынның шығармалары кезінде-ақ, қазақ даласына кең тараған. Әдетте, қоғамдық ой-пікірді көпшілік қалыптастырмайды, сол қоғамның білікті де білімді абыройлы азаматтары, жекелеген тұлғалар қалыптастырады. Бұған дау айтудың жөні жоқ. Сондықтан, «Дала уалаяты» газетінің 1889 жылдан бастап сапа жағынан түбірлі өзгерістерге түскенін, басқа да жағдайлармен бірге, Абай есімімен байланыстырамыз.

Екіншіден, қоғам қайраткері, ел басшысы, ақын Абай үшін бұл басылым өте құнды ақпарат көзі болды. «Дала уалаятының» бетіндегі мағлұматтар, тұтас алғанда сол кездегі қазақ қоғамы өмірінің айнасы десек, артық емес. Тиісінше, ұлттың өз тіліндегі баспасөзге барша жұрттың, оның ішінде хат танитын әрбір қазақтың ықыласы ерекше болғанын көреміз.

Газеттің таралу географиясы кең еді, оның беттерінде Қазақстанның барлық аймақтарынан, алыстағы ояздар мен болыстардан, ауылдар мен қалалардан материалдар жарияланып тұрды. Бір ғажабы — бұл газетте екі тілде басылған материалдарды шартты түрде тақырыптарға жіктесек, мұнда көтерілмеген мәселе жоқ деуге болады. Олар, айталық:

1. Қызмет адамдарын (ауыл старшинасынан бастап, генерал-губернатордың көмекшілеріне дейін) қызметке тағайындау, босату, марапаттау, жазалау, іссапарға, демалысқа жіберу;

2. Ресейдің жекедара билеушісі — патшасынан бастап, билік орындарының түрлі бұйрық-жарлықтары, құлақтандыру, ескерту, ұсыныс тұрғысындағы материалдар;

3. Жарнама, әр өңірдегі базарлардағы нарық, ірілі-уақыты жәрмеңкелердің сауда нәтижелері, дау-шар, шет елдерден тауар әкелу немесе шығару;

4. Әлемде, көрші елдерде, басқа губернияларда болып жатқан әлеуметтік-саяси маңызы бар жаңалықтар, Ресейдің сыртқы дипломатиялық, іскерлік байланыстары, басқа мемлекеттермен қақтығыстары, соғыстары;

5. Әлем әдебиетінің озық үлгілерінің аудармалары, айталық: Пушкин, Толстой, Жуковский, Грибоедов, Джек Лондон, Успенский, Крылов, Салтыков-Щедрин, Никитин, Мамин-Сибиряк т.б. авторлардың тәлімдік мәні бар көркем шығармалары, тарихи деректер іріктеліп аударылып отырған;

6. Белгілі шығыстанушылардың қазақ даласынан жинаған этнографиялық материалдары, ауыз әдебиетінің үлгілері: ертегілер, аңыздар, дастандар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, тіпті құмалақ салудың тәртібі мен түс жоруға дейін;

7. Ел ішінің экономикалық жағдайлары: малдың өсімі, өлім-жітімі, қыстау-жайлау жағдайлары. Тұрмысты түзетуге байланысты өнегелі істер, суармалы егіншілік, мал тұқымын асылдандыру, мал өнімдерін ұқсату;

8. Әлеуметтік-саяси мәселелер. Жергілікті өкімет орындарының қызметі. Билердің дұрыс-бұрыс шешімдері. Адам хұқына байланысты мәселелер, әйел теңдігі;

9. Мемлекет құрылысы, заңдылық сақтау, қылмыс, кездейсоқ қайғылы оқиғалар: өрт, су апаты, жер сілкіну, басқа да табиғат құбылыстары мен зардаптары;

10. Халыққа білім беру мәселесі жиі көтерілген. Бұл саладағы кемшіліктер, оларды жою мәселесі, тәуір мектептер мен мұғалімдердің істерін насихаттау;

11. Денсаулық сақтау ісі, тазалық, дұрыс тамақтану, дәрігерлік кеңес, дене тәрбиесі мен спортты насихаттау.

12. Танымдық маңызы бар ғылым жаңалықтары, табиғат құбылыстарын түсіндіру. Осы тақырыптар бойынша оқырман сұрақтарына қайтарылған жауаптар.

13. Газетте орыс отаршылығына қарсы, жер-су даулары, этникалық негіздегі қақтығыстар, әкімдердің әділетсіздігін өшекерелейтін материалдар да баршылық. Мұндай материалдар орысшасында өтініш, тілек сияқты болып келсе, қазақшасы едәуір өткір, наразылық сипатында көрінген.

14. Қазақ тіліне төнген қауіпті де газет журналистері ерте байқаған. Тілді сақтау, тіл тазалығын сақтау мәселесін бірнеше рет науқан етіп көтерген. Ұлттық салт-сананы оятуға, қазақы тұрмыстың озық дәстүрлерін сақтауға қамқорлық жасаған.

Міне, қатаң цензура жағдайында, генерал-губернатор кеңсесі жанынан ресми басылым түрінде шығып тұрса да, газеттің өз кезі үшін (тіпті қазір де қызықтырады) өте маңызды танымдық, ақпараттық, тәрбиелік мәні бар. Әрине, газет мүмкіндігін оқырманға пайда беретіндей етіп ұқсата пайдалану үшін оның авторлары да білікті болуы қажет. Өсіріп айтқанымыз емес, сол кездегі орысша орта, жоғары білімді, мұсылманша сауаты мығым қазақтардың бәрі дерлік газет жұмысына қатысқан.

Солардың бірнешеуін ғана атап өтейік. Газеттің тұрақты авторлары, танымал, сыйлы тілшілері ретінде: Ә.Бөкейханов – Петербург Орман шаруашылығы институтын бітірген, Ә.Айтбақин, К.Қарабаев, Б.Шалымбеков – жоғары білімді дәрігерлер, Б.Қаратаев, М.Көлменов, А.Бірімжанов, Ж.Ақбаев, Р.Мәрсеков – жоғары білімді заң қызметкерлері, С.Сабатаев, А.Тұрлыбаев, Д.Сұлтанғазин – шығыс тілдері институтын бітірген, А.Құрманбаев, Р.Дүйсенбаев, Ж.Болғанбаев, Қ.Жапанов, А.Көкенов, О.Әлжанов, Б.Досымбеков тағы басқалары мұғалімдер семинариясын бітірген, өзге де көзі ашық, көкірегі ояу қазақ азаматтарының көпшілігі газет жұмысына белсене ат салысқан.

Бұлардың бірқатары Абаймен таныс болған. Бір ескерте кететін жай, кейбір авторлар: Абай тірі кезінде өз бағасын алған жоқ еді, дегенді айтады. Бұл дұрыс емес. Керек десеніз, сол «Дала уалаяты» газеті Абайдың көзі тірісінде-ақ, бірнеше рет данышпан Ибраһим деп атаған (ол жөнінде кейінде сөз болады). Біздің қысқа қайырып айтпағымыз, көтерген мәселелері, авторлар сапасы осындай газеттің Абайдың рухани дүниесін байытуға, оның шығармашылық қызметіне, ел ішіндегі жағдайды біліп отыруына көмектескендігі сөзсіз.

Ендігі бір ескерерлік жайт сол, газеттің шыға бастауы (1888 жыл) одан кейін мүлде өзгеріп, кеңейіп, есейген кезі (1894 жылдан былай қарай) Абайдың да жасы тоқтасып,

дүние ісінен, биліктен бас тартып, ғылымға, ақындыққа бел буып, бет бұрған кезіне дәл келеді. Абайдың қырықтан асқаннан кейін қалай өзгергенін М.Әуезов те, басқа білетіндер де айтып кетті. Демек, «Дала уалаяты» газеті ізденгіш, оқымысты, ақын Абайға құдай кездестірген баға жетпес олжа болды десек артық емес. Оның бер жағында, өзінің екі өлеңі тұңғыш рет ауыл шегінен шығып, тасқа басылуы да осы «Дала уалаяты» газетімен байланысты болса, «қазағының, қалың елінің» қажетіне сөзін жаратса — бұл басылым Абайға тіпті жақын әрі ыстық емес пе?

Бұған қосарымыз, дәл осы газеттің орысша қосымшасының бетінде Абай өлеңдері тұңғыш рет орыс оқырманына жолықты. Кейінірек көрсеткеніміздей, қарымды аудармашының шебер қолынан шыққан жолма-жол аударманың өзі Абай сөзінің, Абай ойының қадір-қасиетін жүдетпей жеткізе алғаны анық. Бұл аударманың құндылығы — түпнұсқадағы бедерлі ой, бейнелі теңеу орысшасында да аз сақталмаған; халық тұрмысының ерекшелігі, қазақ рухы өшпеген. Мұны көрген Абай (ол да пенде ғой) қуанбады дейсіз бе? Сөйтіп, өз өмірінде бірінші кездескен қазақ тіліндегі жалғыз басылымға зор ілтифатпен қарап, ықыласпен оқымады дейсіз бе?

Осы тұста басын ашып алатын тағы бір мәселе бар. Ол — Абай шығармаларының орыс тіліне аударыла бастауы қашаннан? деген мәселе. Бұл жөнінде зерттеушілер әртүрлі пікір айтады. Мысалы, Х.Сүйіншнәлиев 1914 жылы Ресей географиялық қоғамы А.Н.Веселовскийдің құрметіне арнап шығарған «Шығыс жинағының» үшінші бөлімінде ақынның кейбір өлеңдерін бірінші рет (астын сызған мен - З.Т.) аударып басты десе³⁰, Ж.Ысмағұлов ...1912 жылы белгілі шығыстанушы ғалым, академик А. Веселовскийдің 70 жылдығы құрметіне арнап шығарылған «Аль-Шархият» атты жинаққа енгізілген - дейді³¹, (сөз Абайдың «Жазы» туралы болып отыр. — З.Т.)

Демек, бұл Абайдың орыс тіліне де бірінші рет аударылып, баспа жүзінде жарық көрген тұңғыш туындысы деп көміл сеніммен бекіте айтады. Жоғарыда көрініп тұрғандай

³⁰ «Дала уалаяты» газеті, 1894 № 1

³¹ Ысмағұлов Ж. Абайдың ақындық тағылымы. А., 1994 ж., 280-бет.

А.Веселовскийдің 70-ке қашан келгенінің өзі екі түрлі аталғанынан секем алуға болады. Бірақ кезінде жаңылыс кеткен бұл деректердің біз сөз етіп отырған мәселеге келіп-кетері шамалы.

Айтпағымыз, өзірге ғылымға белгілі даусыз ақиқат – Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда...» деп басталатын өлеңінің 1889 жылы наурыз айында газет бетінде қазақша да, орысша да жарық көргендігі; Абайды қазаққа да, орысқа да танытуда мерзімді баспасөздің атап айтқанда, «Дала уалаяты» газетінің баға жетпес қызметінің тарихи маңызы туралы.

Ал, бұдан кейін орысша аударылып басылуы дегенді індететін болсақ, ол Сатылған Сабатаевтың (1874-1921) 1900 жылы дәл осы өлеңді қара сөзбен орысша мазмұндап беруі. С.Сабатаев ол кезде Мәскеудегі Лазарев атындағы Шығыс тілдері институтында оқып жүрген болатын. Ол қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап бастыруда «Дала уалаяты» газеті редакциясымен тығыз байланыста болған, газеттің сауатты да белсенді авторларының бірі.

Шығыстанушы И.Лаптев Шығыс тілдері институтының «Труды по востоковедению» деген ғылыми жинағының 1900 жылғы 2 санында Абайдың осы «Жаздыгүн шілде болғанда...» өлеңін түсіндірме тәсілімен орысша бастырған³². И.Лаптев қазақ даласын көп аралаған, зиялы адамдармен кездескен, тілдескен. «Материалы по казак-киргизскому языку» деп аталатын осы мақалада «Дала уалаятының» белсенді авторларының бірі, өрі редакторы болған журналист Рақымжан Дүйсенбаев туралы да құнды мәлімет қалдырған. «Оқыған адам болғандықтан, ол сөз арасында орысша да айтып жібереді, бірақ қазақ тілінің тазалығы үшін күрескен жас қазақтардың бірі ретінде тіл тағдырына сақ қарайды», - деп разылықпен атап өткен³³.

Міне, Абай шығармаларының орысша басылуы төңірегінде әлі де түбегейлеп зерттеп, анықтайтын мәселелер аз емес екендігі келесі бөлімдерде арнайы сөз болады.

Газеттің 1889 жылғы 17-қаңтардағы санында Көкбай Жанатайұлының атынан Абайдың «Жаздыгүн шілде болған-

³² Лаптев И. Труды по востоковедению. СПб., 1900, С.2, 24.

³³ Сонда, 76-бет.

да» өлеңі, одан кейін сол жылғы 24-наурызда қол қойылмай «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңі басылды. Сөз саптасы, сөйлем құрылысы, ой тұрпаты мүлде бөлек, өлеңдік қасиеті ерекше асыл сөз газет оқырмандарының назарына бірден-ақ ілікті.

Өлеңдердің авторы кім екен, деп тамсанғандар көп болды. Газет бетінде Абай өлеңдерінің басылуы - сөз қадірін білетін қазақ баласы үшін үлкен оқиға, тосын құбылыс еді.

Алғашқылардың бірі болып тобықты еліне жақын, әрі Абай — ақынды жақсы білетін, өзі де ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев сөз бастады. Ол «Дала уалаятының» алғашқы сандарынан бастап, белсенді тілшісі еді. «М.Көпеев» деп қол қойған мақалада ол Абай өлеңдерімен бұрыннан таныс екендігін білдіріп: «өткен газеттердің бірінде Құнанбай ауылының көші жайында өлең басылды. Оны жазған Құнанбай баласы Ибраһим мырза»³⁴ екенін хабарлайды. «Оның өлеңінен байлығы жақсы білініп тұр, бірақ халыққа пайдалы іске жаһат қылғаны білінбейді... Біз Ибраһим мырзаның өнерін Құнанбайдан артық деп естіген едік... байлығы һәм келісті болып өлеңге қосылып тұрған соң, өлеңіне өнерін муаффиқ (лайық — З.Т.) қылып сөйлесе керек қой деп айтып жатырмыз»³⁵.

Бұл сөздерге қарағанда, Мәшһүр Жүсіп «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңіндегі бай ауылдың Абай өрнектеген суретін сырттай қызықтау, бақ-дәулетке мастану деп түсінсе керек. Бұған белгілі дәрежеде негіз де бар сияқты. Осы өлең туралы сөз еткенде біз өлеңнің газеттегі нұсқаның ерекшелігін, ықшамдығына арнайы тоқталамыз. Абай осы өлеңді кейін қайта жазып, толықтырғанын, қазіргі нұсқасына жеткізгенін айтамыз. Бәлкім, Абайдың бұл өлеңді қайта қарауына Мәшһүр Жүсіптің сынауы да себеп болған шығар, деген де ой келеді.

Мұхтар Әуезов бұл өлең туралы кезінде былай деген еді: «Ақын көшпелі тірлікті сынап, мінеп жазып отырған жоқ. Көбінше оның көркін, сырт көріністерін тамашалай

³⁴ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №48 .

³⁵ Сонда.

түсіп, сүйсіне жырлап отыр. Әсіресе, бай ауылының қалың шұбар, жанды-жансыз мүлкімен толықсып, жайғасып жатқанын негізгі тақырып етеді»³⁶.

Табиғат көрінісін «жанды-жансыз мүліктермен» қоғам өмірімен шендестіре суреттейтін мұндай реалистік өлең қазақ поэзиясында сирек еді. «Мал баққан, көшпелі тірлік еткен елдің жайлаудағы жаңа қонысқа көшіп, қонып жатқан кезін, қимыл-әрекетін, әбігер-қарбаласын» дәл суреттеген Абай халықтың мұңсыз-қамсыз бақытты шағының бір үзiгi ретінде берген. Ал, үлкен оқымысты Әбдірахман Сағдидың бағалауынша, «Жаз» деген ес кетiрерлiк ұсталықпен, тiптi жеңiл һәм табиғи шығарылған толық көрiнiстi һәм шындықпен суреттеген өлең»³⁷.

Мәшһүр Жүсіп Абай шығармасын өлеңдік қасиеттері тұрғысынан сынамайды. Оның авторына деген жеке өкпеназы ғана бар екенін де жасырмағандықтан, өлеңі осындай автордың «халыққа пайда келтіргені» де жөн ғой деп, өз көкірегіндегі бір қыжылды аңғартады. Онысы — Абайдың әкесіне ас бермегендігі жөніндегі тарихи түсініксіз жағдайды еске салғаны. Тіпті ащы мысқыл айтады: «Өскенбай дүниядан өткенде барша халық құлақтанған еді. Осы күні Құнанбайдың дүнияда бары-жоғын біле алмай жүрміз. Құнанбай дүнияда бар шығар деуге — тірі кісінің тіршілігі болады, - ол жоқ; өлі кісінің өлгенінің белгісі болады, - ол жоқ»³⁸.

Орайы келіп тұрғанда, Мәшһүр Жүсіптің мұнша кейіп сөз айтуына не себеп болды? дегенге келейік. Мәшһүр Жүсіптің Шорман ауылынікі (Баянаула) екені мәлім. Осыдан бірнеше жыл бұрын Шорманның Мұсасы қайтыс болғанда берілген ас есінде, Мұса мен Құнанбай қызметтес, тұстас, әрі құдандалы екені рас. Мұсаның Садуақас деген баласы Абаймен құрбы, ақындығы бар, Абаймен жиі кездесіп жүрген адам, ақын өлеңдерін жазып алатын. Олай болса, Мәшһүр Жүсіптің өкпесі — Мұса ауылының өкпесі, қазақы дәстүрдің Құнанбай балалары тарапынан сақталмағаны.

³⁶ Әуезов М. 20 томдық шығармалары. А., 1982, 20 том, 115-бет.

³⁷ «Ақжол» газеті, 1923, № 356.

³⁸ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №48.

Осы арада Абайдың ақындығына қатысы болмаса да, өмірбаяндық тұрғыдан мағлұмат үшін мына бір жағдайды ескерте кетейік.

Турағұл әкесі туралы жақсы естелік жазып қалдырған, «Абайдың ең сүйікті баласының бірі ғана емес, және ұлы ұстаз ақынның әдебиеттегі дәстүрін берік ұстаған, саналы, мәдениетті шәкірті болған адам»³⁹.

Турағұлдың берген мағлұматтарын кезінде Мұхтар Әуезов өте жоғары бағалаған⁴⁰. Сол Турағұлдың «Әкем Абай туралы» деген тақырыппен жарық көрген естелігінде⁴¹ Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің осы хатына тікелей қатысты дерек берілген. «Дала уалаяты» деген газетке менің әкемді әкесіне ас бермеді деп жамандап, Кереку жағының біреуі «Атадан ұл туса — игі, ата жолын куса — игі» деп жазған.

Өттең, Турағұл Мәшһүр Жүсіптің бұл жазғандарын Абайдың «Жаз» деген өлеңінің газетте басылуымен байланыстырмайды, Абайға жауыққан біреулердің баспасөзді пайдаланып, ақынның бетіне шіркеу түсірмек болған әрекеті, деген мағынада топшылайды.

Бірақ, бұл кекесіннен Абайдың беделі түсіп қалған жоқ. «Сөзіне қарап кісіні ал» деп өзі айтқандай, Мәшһүр Жүсіптің жазғаны — жеке бір адамның ғана пікірі ретінде қабылданды.

«Омбы қазағы» деп қол қойған Хасен Көкенов: «Көпеев онша мақтамаса да, Ибраһим байлығымен емес, өзінің данышпандығымен бүкіл қазақ үшін құрметті, бек сүйкімді адам деп алыстан естіп жатырмыз»⁴² деп жазады.

Екінші бір автор, әрі ақын, Семей облысы Павлодар уезінің Шақшан болысынан жазып тұратын Қорабай Жапанов деген мұғалім жастарға арнаған насихат өлеңінде:

Елден қорлық көп көрдім,
Демеші мұны тілі ащы, -

³⁹ Мұхаметханов Қ. Абай мұрагерлері, А., 1995, 59-бет.

⁴⁰ Абай. Толық жинақ. 1933, 386-бет.

⁴¹ Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы, А., 1993, 42-бет.

⁴² «Дала уалаяты» газеті, 1890, №21.

деп Абайдың «Ақылы кімнің бар болса, Демес мұны тілі ащы»⁴³, - деген сөздерін үндесе қайталайды. Сол Қорабай Жапанов өзінің «Қарлығаш» деген өлең кітабына «Данышпан Ибраһимнен бір-екі ауыз сөз» деген ескертпемен Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деп басталатын өлеңінің бір шумағын енгізіпті. Ал, «Замандасқа» деген өлеңінде:

...Байтұрсын, Құнанбаев, Дулатовтар
Зарлап олар айтып тұр хақиқатын⁴⁴,

- деп Абайдың есіміне табынады. (Петербург баспаханасынан үшеуінің кітабы қатар шыққанын еске салғаны. — З.Т.)

Міне, осылайша, Абай есімі көзі тірісінде-ақ, 1890 жылы баспасөз бетінде «Данышпан Ибраһим» деп зор құрметпен аталған. Қалың қазаққа Абай «байлығымен емес, өзінің данышпандығымен сүйкімді» болғанын «Дала уалаяты» газеті таратты.

Атап өтуге тұрарлық бір жағдай, 14 жыл бойы апта сайын үзбей шығып тұратын бұл газеттің өмірінде оның екінші жылы, яғни 1889 жыл жемісті болғанын көреміз. Шығарушылары өкімет билігіндегі адамдар болғандықтан және газеттің өзінің бағдарламасына сәйкес, әуелде газет тек қана ағартушылық бағыт ұстанды. Бұған қосылатыны — Қыр өлкесін тереңірек зерттеу (этнография), тарих мәселелері еді. Газеттің осы 1889 жылғы сандарында халықтың ертеден келе жатқан әдеби-мәдени мұраларын жинау, жазып алу, бастыру мәселелері, қазақ тілінің тазалығын сақтап, қуатын әлсіретпеу мәселелері де жүйелі түрде көтеріле бастады. Бұл жариялағандардың ғылыми деңгейі, танымдық, насихаттық құны жөнінде арнайы әңгіме етуге тұрарлық.

Қазақ тіліндегі газетті шыға бастағаннан қадағалап оқыған Абай, сол пікірлерді зерделеп, Көкбай (1864-1927) арқылы өз өлеңдерінің көпшілік сарабына ұсынғысы келген шығар. Абай өлеңдерінің газетке жариялануы баспасөз үшін елеулі оқиға болғанын байқаймыз. Сол 1889 жылғы 28-

⁴³ Жапанов Қ. Қарлығаш. Қазан. 1913 жыл, 12-бет.

⁴⁴ Сонда.

сәуірдегі санында газет өз оқырмандарын Ыбырай Алтынсариннің «Жаз» деген өлеңмен таныстырды. Бітімі дәстүрлі халық поэзиясынан өзгеше, таза табиғат лирикасы үлгісіндегі бұл екінші өлең де газет үшін үлкен жаңалық болды.

Бұл шығармалардың ерекшелігіне назар аударып, қызыға қабылдаған газет оқырмандары жалпы өлең атаулыға, ақындық дәстүрге басқа көзбен қарай бастады. «Сөз түзелді». «Дала уалаяты» бетінде халық әдебиеті және баспасөз деген мәселе төңірегінде пікір-жарыс басталды. Ең алдымен, газетте «Редакцияға хат» деген тақырыппен Әлихан Бөкейхановтың («Қыр баласы» деп қол қойған — З.Т.) мақаласы басылды⁴⁵. «Қазақ халқының ежелден келе жатқан өлең жыры бар, дейді автор. — Кім білмейді қазақтың ақындары Шортанбай мен Шөжені, Орынбайды, Найманбаланы, я Сырым Керейден Күлембайды һәм ғайырларын? Қазақтарға осы ақындардың қайсысының сөзі күшті, білуге жөні бар ма? Шерниязды ойласақ, қызыл тілдің арқасымен жаны қалған. Шөже Қарынбай секілді сараң кісіден сый алған...»⁴⁶ деп жұртшылықты талғамды болуға шақырады. Абайдың «Кісіге қарай сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал» деген қағидасын ұсынады. «Жарылғап, Алшынбай, Мұса, Құнанбай сияқты шешен де көсем адамдардың сөздерін газетке басу керектігін» Ә.Бөкейханов редакцияға ұсыныс ретінде білдіреді⁴⁷.

Пікір таласы жалғасып кетеді.

Газеттің келесі сандарының бірінде «ол ақындардың өлеңдерінің газет оқытындарға неш пайдасы жоқ. Олар өлеңді сый-сияпат алу үшін ғана айтады. Өсиет сөз емес»⁴⁸ деген Ғабдолла Шонаев, осы сарында Ешмұхамбет Наурызбаев⁴⁹ Бөкейхановтың пікіріне дау айтады. Газет бетіндегі пікірсайыс біраз жерге барып, мәселенің басы ашылды-ау, деген кезде редакция атынан «Газетшілерден» деген тақырыппен тұжырым жасалады⁵⁰. Онда, бұл тақырыпқа байланысты ай-

⁴⁵ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №24.

⁴⁶ Сонда.

⁴⁷ Сонда.

⁴⁸ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №26.

⁴⁹ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №29.

⁵⁰ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №39.

тысты доғаратын кез болғаны, сайып келгенде, әдеби мұраға жанашырлық тұрғысында қарау керектігі, дүрмек-дау үстінде ауыз әдебиетінің озық үлгілерінен айырылып қалмау жағы байыпты түрде ескертіледі. «Мәселен, Шортанбай барлық уақытта сыйлық алу үшін өлең шығармаған. Оның қазақ халқының қазіргі халін суреттейтін «Зар заман» атты үш бөлімнен тұратын дастаны бар», - дейді ⁵¹.

Газетте қызмет істеген алғашқы қазақ зиялыларының осындай құнды пікірлері, кейінге дейін қолдау тауып келді. Өткендегі әдеби мұраның келер ұрпаққа қажеттігін олар ерте білген. Мұхтар Әуезов 1922 жылы жазған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген зерттеуінде мынадай ақиқаттың бетін ашады:

«Рас, өткен күннің әдебиеті біздің сүюімізді тілемейді. Жек көруімізбен жоғалып та кетпейді. Ескі әдебиеттің түрлерін білу, бетін ұғу, ағымына түсіну — біздің өзіміз үшін керек. Бүгінгі әдебиетке белгілі жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде, жалпы қазақ әдебиетінің өткен күні, бүгінгі қалпын һәм келешегін де түгел түсіну қажет. Сонда ғана әрбір жазушы хақиқатқа жақын сөйлеуі де мүмкін»⁵².

«Дала уалаяты» бұл дәстүрді ақырына дейін ұстанды. Оның әрбір санында ауыз әдебиетінің озық үлгілері бітімі өлеңдер, жырлар, айтыстар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер т.б. үзбей жарияланды.

Абай есімінің, оның шығармаларының сол кездегі әдеби процеске тигізген әсерін газет тігінділерін ақтара отырып әбден байқауға болады.

Мысалы, Абай мен Ыбырайдың екі өлеңінен кейін ілешала газетте орыс ақыны Иван Саввич Никитиннің (1824-1861) «Қырдағы көктем» өлеңі түпнұсқасы орысша, қазақшасы Д.Сұлтанғазиннің аудармасымен жарық көрді. Ескерте кету керек, аударма, әсіресе, Абайдың «Жазғытұрымы» мен Ыбырайдың «Жазына» өте-мөте жақын екені байқалады. Сөзіміз дәлелді болу үшін бірер үзінді келтірейік:

⁵¹ Сонда.

⁵² «Шолпан» журналы, 1922, № 2-3, 1923, № 4-5.

Көңілдің көтерілетін келді күні
Қыс өтті, кірер енді жердің түрі.
Жер кеуіп, күннен-күнге жарық дүние,
Раушандық жанға рахат болды жылы.

Рахмет жаз шыққан соң болды нәсіп,
Жыл құсы келіп жатыр шуылдасып,
Алтынға күн **ұқсайды нұрға малған**.
Тау-таудан сулар ағар дүрілдесіп.

Болады жаңбыр жауып рахмет жерге,
Тамаша қарап тұрсаң, әрбір түрге.
Аспанда қара бұлт судай көшсе,
Астында көлеңкесі жүрер бірге.

...Дүние сол уақытта мұнарланған,
Азырақ салқын тартар бұрынғыдан,
Айдала қалғығандай, демін алар,
Дүниеге түсе беріп күнге тұман...⁵³

Бұл да қазақ баспасөзі үшін тосын құбылыс еді. Өлең сөздің түзеліп келе жатқанын көрген Абай табиғат лирикасына ден қойып, «Жазғытұрымды» жазуы мүмкін.

Дәл осы тұста ерекше ескертетін бір жағдай бар. Осы өлеңнің ерекшелігін сұңғылалықпен сезген М.Әуезов Абайдың 1890-93 жылдары жазған өлеңдері ішінде «он бір буынды, төрт жол шумақ ұйқаспен жазылған бір-ақ өлеңі бар екен. Ол – «Жазғытұры»⁵⁴.

Мұқан таңданатындай, бұл кездейсоқ жағдай ма? Неге «бір ғана өлең»? Біздің ойымызша, бұл да «Дала уалаятының» әсері еді. Осы орайда жинақтарда «Жазғытұрым» 1890 жылы жазылды деген мағлұматқа да күмән келтірудің жөні бар сияқты. Қисынына қарасақ, бұл шығарма «Дала уалаяты» бетінде көрінген Ы.Алтынсариннің «Жазы» және И.С.Никитиннің «Қырдағы көктем» өлеңдерінің әсерімен сол 1889 жылы жазылуы мүмкін. Бұл пікірді аталған осы үш өлеңнің мазмұнын, түр жағынан, тіпті өлеңдік, көркемдік

⁵³ «Дала уалаяты» газеті, 1889, № 23.

⁵⁴ Әуезов М. 20-том, 153-бет.

редакциясының мұрағатын қарағанымыз да да мұның себебін түсіндіретін дәлел, ешқандай мағлұмат табылмады.

Абайдың баспасөзге әсері деген тұрғыда «Болыс болдым, мінеки» деп басталатын ащы шындық, аяусыз әшкереге құрылған шығармасында қозғалған тақырыпқа үндес сыни мақалалар, фельетон сипатты әңгімелер, редакцияға жолданған хаттар көбейіп кеткенін атап айтамыз.

Мысалы, Абайдан соң іле-шала жарияланған «Партия һәм низамсыз жиналған алым» деген мақалада былай делінген: «...Сайлап болыс, би, старшын қоюдың қазақ арасында жөні жоқ екенін партия болғанынан сезуге мүмкін. Сайлаудан жарты жыл, бір жыл бұрын бай адамдар шарын көбейтуге ел арасындағы құрметті адамдарға ат майын, шайын, ақша, шапан бере бастайды. Мұны бергенде, елден тым болмаса жасырын берсе екен; жоқ, қайта мақтанады көп бергеніне, халыққа көрсетіп бергендігіне. Өз малын, ақшасын беріп қоймайды, халықтан жиып алады «шығын», «жұртшылық» деп ⁵⁹. Енді бір мақалада «...Болыстық биліктің қызметі «әншейін қазақтарға аса қызықты мәртебе болып көрінетіні» ащы мысқыл түрінде сыналады ⁶⁰.

Жоғарыда біз газет бетіндегі өлең-жырларды, әңгімелерді мұқият қадағалап отырған Абайдың басқалармен жыр жарысына түскені жөнінде ойымызды білдірдік. Мұның дәлелін Абайдың аудармаларынан да көреміз.

Айталық, Абайдан басқа да қазақ ақындарының Крылов пен Хемницер мысалдарын көп аударғаны белгілі. «Дала уалаяты» газетінің бетінде Крыловты (1768-1844) алғашқылардың бірі болып аударған Асылқожа Құрманбаев еді. А. Құрманбаев — Ыбырай Алтынсариннен дәріс алған, соның тәрбиесінде мұғалім болған, Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген қаламгер, ақын әрі ағартушы.

Осы А.Құрманбаевтың аудармалары да Абай дәстүріне бір табан жақын екендігі анық байқалады. Мысалы, «Шегіртке мен құмырсқаның» Асылқожа аудармасындағы мына шумақтарын қарап көрейік:

⁵⁹ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №30.

⁶⁰ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №26.

...Шегіртке жаздың бойы ойын салған
Қайғы жоқ, уайым жоқ, ойына алған,
Ақмақ боп есерлікпен жүремін деп,
Болғанын күздің күні білмей қалған,

- деп келеді де, ақырғы шумақ Абайша топшылау,
қортындылау тұрғысында:

Шегіртке, саған айтар бір сөзім бар:
Дүниеде ақымақ болмас өзіңе пар.
Жаз бойы жұмыс қылмай жүрген болсаң,
Өз обалың өзіңе жалқау, мұңдар,

- болып аяқталады.

М.Әуезов «Абай өмірі мен творчествосын зерттеу мәселесі неғұрлым кең, принципиялды, жан-жақты талқыланса, оның мұрасын зерттеу нәтижелері солғұрлым жемісті, елеулі бола бермек»⁶¹, дегенде зерттеушілердің әрбір келесі ұрпағына шылбыр тастап, жаңа тақырыптарға мезгеген ғой. «Дала уалаяты» газетінің бетіндегі әдеби нұсқалардың бұрынғыдан өзгеше, жаңаша бола бастауының негізгі себебі – Абай өнегесі, Абайдың эстетикалық талғам үлгісі, Абайдың ақындық мектебінен алынған дәрісте деп есептейміз.

Әлбетте, қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде өмір сүрген ұлы-кішілі қайраткерлердің ой ұқсастығы, өуез үндестігі бірінен-бірі дербес болса да, жарыса ұшырасатыны кездесе береді. Ал, біздің байқағанымыз, мысалдар келтіре отырып түйген ойларымыз бұл ұқсастықтар мен үндестіктердің кездейсоқ емес екендігін дәлелдегендей. Салыстыра қарағанда, баспасөзге Абай ықпалы тайға таңба басқандай көрініп тұр.

С.Сәдуақасұлы (1900-1934) Омбыда 1919 жылы шыға бастаған «Трудовая Сибирь» журналының бірінші санына «Қазақ әдебиеті (тарихи-сын очерк)»⁶² деген тақырыппен жазған ғылыми мақаласында Абайдың қазақ халқының рухани өміріндегі орнын белгілеп, мынадай екі пікір білдіреді:

⁶¹ Әуезов М. 19-том, 38-бет.

⁶² Сәдуақасов С. Трудовая Сибирь, 1919, №1

1. Ендігі жерде талайларды Абайдың пәлсапалық мысы басқандықтан, олар үндерін шығара алмай қалды.

2. Қазақ ақындарының ішінде өлеңнің жоғарғы деңгейдегі көркемдік жөнінен Абайға пара-пар келетін ешкім жоқ.

АБАЙ МЕН ЫБЫРАЙ. Абай «Дала уалаяты» газетін оқып отырған, деген сенімді тұжырым абайтанудағы басқа да жеке мәселелерді айқындауға көмектеседі.

Айтпағымыз — Абайдың өз замандастары Шоқан мен Ыбырайды білген-білмегендігі және білсе, қандай қандай дәрежеде білгені туралы. Зерттеушілер бұл өңгімені орағытып өтеді, үш алыптың аттарын ретімен тізіп айтса да, тереңірек үңілмейді, кеңірек қарамайды. Тіпті: «Қазақстанның әртүрлі аймақтарының экономика жағынан бытыраңқылығына байланысты, бір заманда өмір сүрсе де, Абай Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсаринді білген жоқ»⁶³ деп кесіп айту да бар.

Алдымен «білу» деген ұғымға нені сиғызамыз? Әлбетте, білу деп, а) кездесіп, танысуды; ә) сұхбаттас болуды; б) хат жазысып, хабарласып тұруды айтады. Бірақ, бұл айтылғандардан басқа, сырттай білу, ақпарат көздері арқылы есіміне, ісіне, жазба еңбектеріне қанық болу бар ғой. Оны қалай жоққа шығарамыз. Әрине, мұндай ұлы адамдардың кездескені, танысқаны туралы мағлұмат табыла қалса — құбақұп. Бірақ, олар бірін-бірі сырттай біліпті деп дәлелдей алсақ та, олжа болар еді.

«Абай Ыбырайды жақсы білген», — дейді, Мұхтар Әуезов. Дегенде, кәміл сеніммен, еш күдіксіз, айғақпен айтады. Шамамен долбарлау емес, нақты дерекпен тиянақтайды. «Кейін Абайдың өзі қадірлегендіктен, Абайдың қолжазбасының ішінде ...Ыбырай өлеңдері үнемі бірге көшіріліп жүруші еді. Абайдың өзінің тапсыруы бойынша солай болса керек. ...Ыбырайдың әрқашан Абай атымен бірге жазылып, жатталып, таралып жүруі, бұл екеуінің үні бір, үміті бір, арман-бағыты және болашақ тағдыры бір ақын екендіктерін

⁶³ Бейсембиев К.Б. Очерки истории общественно-политической мысли Казахстана. А., 1976, С. 181

танытушы еді». Мұқаң осы орайда «Сәуірде көтерілер рахмет туы», «Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен» деген Ыбырай Алтынсарин өлеңдерінің «Абай кітабының ішінде бірге жазылғанын», соған қарап өзі де «Абай, Ыбырай бір адам шығар деп ойлағандығы» туралы құнды дерек келтіреді⁶⁴.

Бұл мәселе зерттеуші Б.Әбілқасымовты да толғандырған. Абайдың Ыбырай Алтынсаринмен жүзбе-жүз кездескенін дәлелдейтін нақты дерек жоқ екендігін көрсете отырып, зерттеуші екі ұлы тұлғаның бірін-бірі сырттай білуі мүмкін екендігіне сенеді. Оған «бірінші дәлел — екеуінің де орыстың алдыңғы қатарлы зиялылармен тығыз байланыста болғандығы және жергілікті Орыс географиялық қоғамының жұмысына қатысқандығы. Екіншіден, Абайдың Ыбырай кітаптарымен таныс болуы мүмкін екендігі. Мұндай пікірді кезінде Б. Сүлейменов те айтқан болатын»⁶⁵, - дейді Б.Әбілқасымов.

С.Мұқанов Ыбырай Алтынсариннің «Хрестоматиясымен» Абай таныс болуы мүмкін, өйткені оның «Жазғытұры», «Жаздыгүн шілде болғанда» деген өлеңдері Ыбырайдың «Жаз шыққанда» деген өлеңдерімен түр, мазмұн, дәстүр жағынан үндес келетіндігін дәлелдеген»⁶⁶.

Зерттеуші Б.Әбілқасымов бұл мәселені төркіндетіп, Ыбырайдың «Жаз» деген өлеңімен Абайдың «Жазғытұрым» деген өлеңін салыстырады.

Ыбырай Алтынсариннің «Жазынан»:

1. Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы
2. Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.
Келісіп, құшақтасып әзіл айтар.
3. Бір малы шаруаның екеу болып.
4. Жетпеген үлкендікке жас балалар
Жүгірер ойдан қырға жұмарланып.
5. Қой манырап, сиыр мөңіреп шат болады
6. Кеш болса күн қонады таудан асып

⁶⁴ Әуезов М. 20 томдық шығармалары. А., 1985, 19-том, 246-бет.

⁶⁵ Әбілқасымов Б. «Абай» журналы, № 3, 1995, 68-бет.

⁶⁶ Сонда, 69-бет.

1. Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.
2. Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдеп, көрісіп, құшақтасып
3. Шаруаның бір малы екеу болып,
4. Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мөз.
5. Түйе боздап, қой қоздап - қорада шу.
6. Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

Салыстырылған үзінділерден көрініп тұрғандай, Абай мен Ыбырай өлеңдеріндегі асты сызылған сөздер мен сөз тіркестерінің ұқсастығы тегін емес. Мұны тіпті, жыр жарысы, шығармашылық бәсеке деп айтуға болғандай.

Енді, Абай Ыбырай Алтынсарин шығармаларымен қалай танысқан және тек шығармаларымен ғана емес, Ыбырай Алтынсариннің еңбегін, қоғамдық ой-пікірін қай жолмен таныған деген сұрақтардың да көлденеңдей қалуы заңды. Бұған жауапты М.Әуезовтен таппадық. Олай болса, баспасөзге, Абай оқып, зерттеп отырды деген «Дала уалаяты» газетіне жүгінеміз. (Әрине, «Оренбургский листок», «Тургайская газета» т.б. орыс тілінде басылымдарды да жоққа шығармаймыз). «Дала уалаяты» газеті бетінде Ыбырай Алтынсарин туралы мағлұматтар баршылық. Мысалы, осы газеттің 1889 жылғы 33 санында Ыбырай Алтынсариннің қайтыс болуына байланысты азанама жарияланды. Онда Ыбырайдың еңбегіне жоғары баға берілді. Оның «бір мінезді, ақылды, данышпан» адам болғандығы, «қазақ арасына әуелі Европаның білім-ғылымын шашқан һәм халықтың Россияға ықыласын ашқан бір артық жан» екені жүрек тебіреніте жазылған.

Ыбырай Алтынсариннің тірі күнінде осы газетте жарық көрген өлеңі жаңағы Мұхтар Әуезов айтқан «Сәуірден көтерілер рахмет туы».

⁶⁷ Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған. Жалпы редакциясын басқарғандар: З.Ахметов пен С.Қирабаев, жауапты шығарушысы Ж.Ысмағұлов. I-том, 1995, 160-161-беттер.

Абайдың «Жазғытұрымы» мен Ыбырайдың «Жазының» басылған уақыт айырмашылығы бір ай ғана. Осыдан кейін іле-шала Абайдың «Болыс болды кей кісі» деп басталатын өлеңі басылғанын айттық. Осы өлендердің авторы Абай екені мәлім болып, газет бетінде Абай жөнінде сөз болып жатқанда Ыбырай Алтынсарин қазасы туралы хабар шықты. Одан кейін тіл тазалығы, қазақ жазуын жетілдіру туралы пікірталас басылды да, бұл материалдардың авторлары Ыбырай Алтынсарин беделіне жүгінген еді⁶⁸.

Бұл айтылғандар 1889 жылға қатысты. Осы жылы Абай Ыбырай Алтынсарин туралы, Ыбырай Абай туралы бірқатар мағлұматқа қанықты.

Біздің қолымызда Абайдың Ыбырайды бұдан ертерек білгенін айғақтайтын дәлел бар. Ол - 1895 жылғы қаңтар айында «Дала уалаятында» жарық көрген «Төкаппар әскербасы турасынан» деген әңгіме⁶⁹. Абай осы әңгіме негізінде «Ескендір» дастанын жазды. (Бұл туралы осы еңбектің келесі тарауында сөз болады.)

Газет тілшісі Асылқожа Құрманбаев «Дала уалаятының» 1894 жылғы 27-санында «Қазақ тілі хақында» деген мақала жазып, онда: «Тек өзінің ана тілін ғана емес, сонымен қатар көптеген шығыс тілдерін білген, сөйтіп, оларды бір-бірімен салыстыруға құдіреті жеткен өйгілі Алтынсарин»⁷⁰ туралы айтады. Оған іле-шала газеттің екінші бір қызметкері Отыншы Әлжанов «Қазақтарға пайдалы кітаптар»⁷¹ деген библиографиялық шолу жариялады. Онда Ыбырай Алтынсариннің ғылым-білімді насихаттауына, қазақ тілінде оқулық кітаптар жазғаны жөніндегі еңбектеріне жоғары баға берілген.

Сөз жоқ, бұл материалдар да Абайға Ыбырайды жететаныстыруға себепкер болған. «Дала уалаятының» аудармашысы, әр кезде редакторы болған Рақымжан Дүйсенбаев «Қазақтың нанғыштығы»⁷² деген мақала жариялады. Мұнда

⁶⁸ «Дала уалаяты» газеті, 1889, № 33.

⁶⁹ «Дала уалаяты» газеті, 1895, № 3.

⁷⁰ «Дала уалаяты» газеті, 1894, № 27.

⁷¹ «Дала уалаяты» газеті, 1894, № 34.

⁷² «Дала уалаяты» газеті, 1896, № 2.

қазақ қоғамында дәрігерлік білімінің кемдігінен болған қайғылы оқиғалар хабарланады. Автор өз ойын тиянақтау мақсатында Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясынан» мысал келтіреді. Автор бұл үзіндіні: «Алтынсарыұлы Ыбырай айтады», - деп бастайды.

Жоғарыдағы айғақтар Абайдың Ыбырай Алтынсаринді сырттай жақсы білгендігіне жеткілікті дәлел бола алады. Баспасөздің танымдық, ақпараттық қызметін Абай сияқты ізденімпаз адамның пайдаланғандығына шек келтіруге болмайды. Абай да кезінде мектеп ашу, қазақ балаларын оқыту ісіне белсенді араласқаны, тіпті бұл іске өзі бас болғандығы белгілі. Өзінің және ауылдас 45 отбасының атынан «Бақанас өзені бойынан отырықшы болып қала салуға жер сұрағаны, оған қоса екі ауылшаруашылық мектебін Бақанас бойына көшіруге» рұқсат сұрағаны да мәлім⁷³.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін Абайға Ыбырай Алтынсариннің мол тәжірибесі, ол шығарған оқулық керек болғаны да түсінікті. Абай Семей облысында бастауыш білім тарату жөніндегі қамқоршылар кеңесіне мүше болған. Бұл кеңеске мүше болғандардың ішінде Омбы мұғалімдер семинариясының түлегі Отыншы Әлжанов та бар. Ал, О.Әлжанов – «Дала уалаяты» газетінің тұрақты тілшісі, тіпті қазақ редакциясына қызмет еткен журналист. Қоғамдық қызметте бірге, пікірлес, мүделес болған Отыншы Әлжанов Абайға баспасөз қайраткері ретінде де таныс еді. Керісінше, оның публицистикасына Абай да әсер еткен.

Отыншы Әлжановтің «Дала уалаяты» газетінде жарияланған материалдарында Абайдың қоғамдық ой-пікіріне үндестік айқын байқалады. Мысалы, О.Әлжанов жазған «Қазақ әйелдерінің аянышты халі»⁷⁴ деген мақаланың түзілімі, мазмұны Абайдың «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңіне жақын екендігіне көз жеткіздік. «Қазақтарға пайдалы кітап»⁷⁵ деген тақырыптағы мақаласын автор библиографиядан гөрі кеңейтіп, Ыбырай Алтынсарин өнегесін жалғастыру қажеттігіне назар аударады. Сонымен бірге, Абайдың

⁷³ Қазақстан Орт. архиві. 15-қор., 1834 іс, 1-тізбе, 96-бума, 133-п.

⁷⁴ «Дала уалаяты» газеті, 1894, № 30.

⁷⁵ «Дала уалаяты» газеті, 1894, № 36.

орыс білімі мен әдебиеті арқылы бүкіл бүкіл әлемдік білім-ғылым кеңістігіне өтуге шақырған ағартушылық қызметіне жоғары баға береді. Абаймен әлденеше рет кездескен, оқу-ағарту ісінде бірге қызмет еткен Отыншы Әлжановтің шығармашылық, қайраткерлік еңбегі өз алдында жеке сөз етуге тұрарлық мәселе. Айтпағымыз – жас қаламгердің Абай әсерімен өсіп жетілгені, ағартушылық қызметте Абайдың ізбасары бола білгенінде. Тақырыбымызға қажетті жағы – оның «Дала уалаяты» газеті мен Абай арасын жалғаған тағы бір дәнекер ретінде көрінуі.

«Дала уалаяты» Абай үшін ақпарат көзі бола отырып, оның шығармашылығына ықпал етуі де өте-мөте ықтимал дедік. Бұл арада Мұхтар Әуезовтің шығармашылық ерекшелік туралы мына сөздерін еске аламыз: «Шығарушылық психология - өзі де әр шығарма тұсында өзгеріп, үдеп отыратын психология. Ол өз айналасындағы тірліктің, болмысың және қоғам өмірінің өзгеруіне, өрлеуіне байланысты қоса өзгеріп отырады»⁷⁶. «Абайдың жасаған айналасы, елінің жалпы тіршілігі Абайға, мінекей сол әсерлерді берген. Абайдың миынан, жүрегінен ықтиярсыз соларды қайнатып шығарған»⁷⁷, деген А.Сағди тұжырымы бұл пікірді тиянақтай түседі.

Бұл айтылғандардан шығатын қортынды – Абай Ыбырай Алтынсарин сияқты ұлы ағартушыны да, оның қазақ даласындағы ізбасарларын да баспасөз арқылы жақсы білген. Олармен тілектес, мұраттас болған.

Ең басты мәселе – газет бетінде зор ынта-қуатпен көтерілген ағартушылық бастамасы Абайға да ой салған, арман-тілегін жебеген.

АБАЙТАНУ ҚАЙНАРЛАРЫ Шежіре-бастауы мерзім жағынан 100 жылдан асып жатқан абайтану ғылымының көшбасы ретінде Әлихан Бөкейханов жеке дара айтылады. Табиғи дарыны іргелі мол біліммен байыған ғұлама, ақыл-парасат

⁷⁶ Әуезов М. 20 томдық шығармалары. 20-том, 406-бет.

⁷⁷ «Ақжол» газеті 1923 ж. № 363.

иесі болған Әлихан Бөкейханов Абай шығармашылығына баспасөз бетінде лайықты баға берген бірінші сыншы.

«Дала уалаятының» газеті бетінде 1889 жылғы көктемде жарық көрген «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деген өлеңдердің авторын ол қазақ поэзиясы көгінде көрінген тың тұрпатты жарық жұлдыз деп білді. Қалың қазақ қауымына жария етті.

Одан кейін, Әлихан Бөкейханов 1903 жылы Петербургте басылып шыққан «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» деген көп томды іргелі ғылыми еңбекті жазуға қатысқаны мәлім. Бұл кітаптардың 18-томы қазақ өлкесіне арналған болса, сондағы «Халқы» деген бөлімді Әлихан Бөкейханов жазды. Бөлімнің «Қазақ өлкесінің тарихи тағдырлары» деген бір тарауы қазақ қоғамының материалдық және рухани мәдениетінен мол хабар береді.

Басқа біреу жазса, мысалы, қазақ емес ұлттың өкілі жазса, қайтетіні белгісіз, әйтеуір Ә.Бөкейхановтың жазғандарына, міне 100 жылдан кейін де тәнті боласыз. Автор өз халқына деген құрметі мен сүйіспеншілігін терең білгірлікпен, биік мәдениеттің деңгейінде берген. Ол табиғат құшағында еркін өскен Абай сынды қазақ баласын: ойы айқын, сезімі сергек, зердесі ашық, әлемдегі ғажайып құбылыс ретінде көрсетеді.

«Қоршаған ортаны (табиғатты, адамдарды, оқиғаларды) жан-дүниесімен қабылдап, парасатпен бағалай білу жағынан қазақтар орыс қарашекпенінен биік тұрады, ғылым-білімді тез қабылдайды, сондықтан, олардың арасында білімдар адамдар аз емес. Солардың бірі — Құнанбайдың Абайы». Осынау сөздерді батыл айтып, нақты дерек, мысал ретінде қазақ арасында кең тараған «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» сияқты ғажайып хиссаны көрсетеді.

«Ал, мәдениет деңгейін салыстыра қарасаңыз, қазақтардың тілі шұрайлы, өз ойын көркем бейнелеп жеткізуі, халық әдебиетінің байлығы жағынан озық, ең аяғы өнерлі екендігін көруге болады.

Азия даласындағы көшпенді халықтырдың арасында қазақтардың мәдениеті өте-мөте жоғары. Демек, мұндай халықтың келешегі де зор. Халқы өсіп келеді, мәдениет жетістіктерін қабылдауға құштар-ақ». Адал ұл, ақ тілекпен,

елінің келешегінен күткен жарқын үмітін бүкіл әлемге осылай танытты. Әлемге дегеніміз — жел сөз емес, Ресей сияқты империяның тарихы мен табиғи мекеніне, оның халықтарына ол кезде басқа мемлекеттер тарапынан қызығушылық күшті болғаны мәлім.

«Қазақтың жаңа поэзиясының өкілі — Құнанбаев. Оның өлеңдерінің түрі келісті, мазмұны терең, әсіресе, табиғатты шебер суреттейді. Бұл ақын «Евгений Онегинді» тамаша аударған, Лермонтовтың көптеген өлеңдерін қазақтардың жанына жақын, түсінікті де көркем аударды. Соның арқасында Семей өңірінің өлеңшілері Татъянаның әнін қазақ мәнерімен айтып жүреді»⁷⁸.

Абайға көзі тірісінде осындай баға бере білген авторды бір мақаласымен-ақ бірінші абайтанушы десек, жаңылмаймыз.

Ә.Бөкейханов өзінің бүкіл өмірі мен қызметінде Абай тақырыбынан көз жазған емес, оның да дәлелдері көп.

Қазақ халқы Абайын жоғалтып, күңіренген кезде Әлекең Семейдегі «Семипалатинский листок» деген орыс тіліндегі газетке азанама мақала берді. Данышпан ағасының ғылыми өмірбаянын тұңғыш рет жазып, «Орыс-жағрапия қоғамының жазбаларына» (Записки Семипалатинского подотдела Западно-сибирского отдела императорского Российского географического общества). Сонда Абай шығармашылығына берген бағасы мынадай: «Абай ақындығының зор қуаты оның өлеңдерінен көрініп тұрады. Ол — қазақ елінің мақтанышы. Абайға дейін халқының рухани шығармашылығын мұнша аспандатқан ақын болған емес. Жылдың төрт мезгіліне (көктем, жаз, күз бен қыс) арналған өлеңдері оны Еуропаның тамаша ақындарының төріне шығарар еді».

Абай шығармаларының жинағын бастыруға Ә.Бөкейханов Абай қайтыс болысымен-ақ кіріскен болатын. Бірақ, аумалы-төкпелі заман оған бұл ойын тез орындауға мүмкіндік бермеді. Кезінде «Абайдың өз шығармалары мен аудармаларын ақынның ұлы Турағұл жинастырып жатыр, таяуда

⁷⁸ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. 18-том, СПб, 1903, ___-бет.

Ә.Н.Бөкейхановтың редакциялауымен жарыққа шығады» деген хабар баспасөзде көрінуі тегін емес.

1906 жылы 8-қаңтарда Павлодардан Семейге кетіп баратқан жолда Әлекеңді орыс жандармдары ұстап, Тұзқаладағы түрмеге қамағанда, оның портфелінде «Қазақ ақыны А.Құнанбаевтың өлеңдері бар екені, сол жоғалып кетпесін, бес мың рубльге бағаланған» деген құжат мұрағатта сақталған⁷⁹.

Әлихан Бөкейхановтың ғылыми-мәдени мұрасымен танысқан әрбір адам оның Абайға деген зор құрметі мен нәзік ілтипатын таниды. Мысалы, «Қазақ» газеті бетіндегі әлденеше мақаласында Әлекең қолайы келген жерге Абайдан үзінді береді, Абайға жүгінеді, Абайдан ақыл сұрайды.

Тіпті, көрнекті қайраткер, өзінің досы Барлыбек Сыртановтың қайтыс болуына байланысты «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 90-санында басылған азанаманың соңына Абайдың өлеңдерін келтіреді.

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ АБАЙ ТАҚЫРЫБЫ. Ескеруге тұрарлық бір құбылыс, сол 1914 жыл «Қазақ» газеті үшін Абай жылы болған десек, артық емес. Бұл жылы ақынның қазасына он жыл толды, осыған байланысты Абай есімі газеттен түскен емес, оның көптеген шығармаларынан үзінділер беріліп тұрды. Мына мысал да қызықты болуға тиіс. Газеттегі «Ән, өлең һәм оның құралы» деген мақалада, ән өнері турасында Гете, Шопен, Бетховен айтты деген сөздердің қатарында, Абайдың: «Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы» деген анықтамасы тұрғаны да тегін емес.

Абайдың қазақ мәдениетіндегі орны туралы баспасөзде алғаш жазғандардың енді бірі — **Міржақып Дулатов**. Ол 1908 жылы «Уақыт» газетінің (редакторы Фатих Кәрімов) 383 санында «Ибраһим ибн Құнанбаев» деген тақырыппен шағын мақала бастырды.

Осы мақаланы тілге тиек ете отырып, зерттеуші **М.Мырзахметов** «бұл мақаланы Зейнелқабидендікі» деп

⁷⁹ Омбы обл. мемлекеттік мұрағаты, 270-қор, 1-тізбе, 200-іс, 10-бет.

(Зейнелқабиден ибн Әміре. –З.Т.) санайды⁸⁰. Ал, Ә.Жиреншиннің пікірінше, оны Кәкітай жазған»⁸¹. Қазір толық дәлелденіп отырғанындай, бұл мақаланың авторы М.Дулатов екені дау туғызбайды.

Автор Абайдың 4 жыл бұрын 59 жасында қайтыс болғанын, «Семей облысынан, нәсілі тобықты руынан екенін» хабарлайды. Абайдың ақындық қуаты, ағартушылық еңбегі, ойшылдығы туралы алғашқы салмақты пікірді де осы мақаладан табамыз.

«Ғылымсыз, қара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі, оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа мәшһүр етеді», - деп жазады М.Дулатов. Автордың Абай өз шығармаларын қазақша жазды деуі Абайдың қазақ әдеби тілінің жаңа үлгісін беруші ретіндегі жаңашылдығын дәл басып, байқауы еді. Екінші бір құнды тұжырым – Абай «шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес» деген пікір. Кейінде іргелі зерттеу барысында Мұхтар Әуезов те бұл пікірді қуаттап, Абайдың Пушкиннен гөрі Лермонтовқа көбірек жақын барғанына назар аударады.

Мақалада Абайдың білімі жан-жақты, «танымы ауқымды» екені айтылады. «Марқұмның сөздерінің бірі» деген ескертпемен М.Дулатов Абайдың «Қуатты оттай бұрқырап...» деп басталатын өлеңін берген. Өлең мәтінін кейін басылып жүрген нұсқаларымен салыстырып қарағанда, үшінші шумағында айырмашылық бар екендігі байқалады.

Міржақыптың жазуында «Ақылмен ойлап айтқан сөз Бойыңа жұқпас сырғанар» болса, жинақтарда «Ақылмен ойлап білген сөз» болып берілген.

Абайтанудың революцияға дейінгі қайнар-көздері дегенде «Қазақ» (1913-1918) газеті бетіндегі жарияланымдар ерекше маңызды. Бұл газеттің таралымы жөніндегі мағлұматтың өзі біздің тақырыбымызды ашу үшін нақты дерек. «Қазақ» ұлан-байтақ қазақ даласына ғана емес, одан сырт жерлерге де тарады.

⁸⁰ Мырзахметов М. Абайтану тарихы. А., 1994, 28-бет.

⁸¹ Жиреншин Ә. Абай және орыстың рев.-демокр. А., 1959, 34-бет.

Мысалы, басылымның 1914 жылғы 45-санында берілген хабарда бұл газеттің мынадай таралымы көрсетілген: Торғай облысы — 694, Семей облысы — 612, Ақмола облысы — 586, Сырдария облысы — 327, Орал — 301, Жетісу — 157, Ішкі Орда — 136, Ферғана — 30, Самарқан — 8, Каспий сырты — 5, Орынбор — 37, Уфа — 14, Қазан — 13, Қытай қазақтары — 10, Петербург — 9, Түркия — 5, Мәскеу — 3, Том — 3 және басқалары 57 дана.

Абай туралы, оның ойшылдығы, шығармашылығы туралы материалдар басқан мұндай кең алымды баспасөз ұлы ақынды іс жүзінде Европа мен Азияға мәшһүр еткені өте маңызды.

М.Дулатовтың Абайға қатысты екінші мақаласы 1914 жылы «Қазақ» газетінің № 67 санында, ақынның қайтыс болуына 10 жыл толуына байланысты жазылған.

Бұл мақалада автор Абайды, оның шығармашылығын жетік білетіндігін көрсетеді. Алғашқы мақалада Абайды «Ұлы ақын» десе, Міржақып екінші жазғанында Абайдың «Қазақ әдебиетінің атасы»⁸² деген тақырыппен басылған А.Байтұрсыновтың мақаласына» кәміл сенім білдірген.

Мерзімді баспасөздің танымдық, насихаттық қызметін Мыржақыптың мына сөздерінен көруге болады. «Былтырдан бері ғана «Қазақта» Абайдың кім екендігі жайынан жазылған соң, қазақтың әр жерінен сұраушылар бола бастады». (Бұл арада М.Дулатов осы газетте «Қазақтың бас ақыны»⁸² деген тақырыппен басылған А.Байтұрсыновтың мақаласында еске алып отыр. — З.Т.).

М.Дулатов Абайды өзі көрмегенін, ол туралы 19-жасында 1904 жылдың жазында Ахмет Байтұрсыновтан біліп, Абай өлеңдерінің жазбасын оқығанын келтіреді. Еске алуға тұрарлық тағы бір құнды мағлұмат — Ахмет Байтұрсыновтың Абай өлеңдерін бастыруға қамқоршы болу ниеті деуіміз керек. Өйткені, «Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді, һәм бастыруға ешкімге рұқсат бермейді екен».

Абайды тұтас ұлттың ар-намысы, ақыл-ойы ретінде бағалаған М.Дулатов «Абайдың аты жоғалуы ...қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей» деген тұжырым жасайды.

⁸² «Қазақ» газеті, 1913, №39.

Абай атын тілге тиек ете отырып, ол мынадай кең мағыналы ой толғайды. «Тарихи әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады»⁸³, деп айту халықтың өткені мен келешегін дұрыс зерделей білген азаматтың ғана қолынан келмек.

Ұлы Абайдың тарихтағы, қоғамдық ой мен мәдениеттегі баға жетпес абайлық орнын бұдан 90 жыл бұрын осылай көрегендікпен бағалаған жалынды публицист М.Дулатов кейінгі ұрпаққа да маңызды аманат қалдырды. Осы мақаласында ол: «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасак, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер – білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге» артар. «Бірінші ақынымыз» деп қабіріне халқы жиі-жиі зират етер, халықпенен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар». Осынау көрегендік сөздердің Абайды танып-білудің бастауы деп алуға әбден болады.

Міржақыптың осы мақаласы жарияланған газет бетінде «Абай» кітабына» деген тақырыппен шағын өлең берілген. Өлең былай басталады:

Күнінде жүз оқысаң, жалықпайсың,
Көз талды, шаршадым, деп талықпайсың,
Бір сөзін бір сөзінен артық көріп,
Құмар боп, қайта-қайта анықтайсың...

Соңына «Уақ» деп бүркеншік атпен қол қойған автордың өз шамасында Абай өлеңдеріндегі жарасым мен ой-пікір тереңдігін танып, баға беруі де – ескеретін мәселе. Абай шығармаларының қасиетін жұртқа жайған мұндай талпыныстарды ұлы ақынды насихаттау нышаны деп білеміз.

М.Дулатовтың публицистикасында Абайға үлкен орын берілген. Ол өз шығармаларында Абайдың тәлім-тәрбиелік өнегесін ту етіп көтерді. Мысалы «Балаларға жұққаны»⁸⁴ деген мақаласында өзінің Дінмұхамед Әділов деген он бір жасар баланың оқуға түсуіне көмектескенін жазғанда да, Абай-

⁸³ «Қазақ» газеті, 1914, № 67.

⁸⁴ «Қазақ» газеті, 1913, № 28.

дың «Интернатта оқып жүр...» деп басталатын өлеңінен мол үзінді берілген.

Реті келгенде, Абайды ауызға алып, ұлы ойшылдың сөзіне табыну, Абай үлгісін паш етудің екінші бір мысалын М.Дулатовтың «Дау құмар» деген мақаласынан табамыз. Бұл мақалаға беташар ретінде Абайдың:

Ішім өлген, сыртым сау,
Көргенге деймін «ау!»
Мен не қылдым, япыр-ау!

деген шумағы келтірілген. Абай ойына жалғас басталған мақаланың алғашқы сөйлемінде автор өзі пір тұтқан ұлы ақынға жүгінеді: «Қазақта туыскандық, достық — баянсыз, «бүгінгі дос — ертең жау», андығаны — ағайын, айтқаны — өтірік, жапқаны — жала, ақ көңіл, адал ниет жоқ деп, данышпан Абайды ішінен келтірген дерт, көбінесе осы еді»⁸⁵.

Абай сияқты Міржақыпты да қазақ арасын ірітіп-шірітіп бара жатқан алауыздық, отарлаушы үкіметтің аузын аңдып, соның солақай заңдарын арам ниетте пайдаланатын ел ішіндегі пысықайлардың азғындық ісі налытады. Абай шығармаларын жақсы білетін, басқа емес, Абайдан ғана ақылшы-кеңесші тапқан публицист М.Дулатов Абайдан үзінді келтіргенде, өз халқына арнаған сөзін ұлы ойшылдың дуалы сөздерімен күшейтпекке, халқына ой салмаққа дәйім ұмтылады.

Бұл арада Абай шығармаларындағы ел бірлігі, татулық, адамгершілікке үндеген сарын қазақ көсемдері үшін, бірден-бір идеялық-насихаттық қару болғанын байқаймыз. Мұның жарқын көрінісін басқа авторлардың еңбектеріндегі мысалдармен тиянақтауға болады. Солардың көбінің сара ойы — М.Дулатов айтпақшы: «Қазақты жау мен жұттан құдай сақтар-ау, бірақ бұл мінезін қоймаса, тегінде қазақтың түбіне дау жетер»⁸⁶.

Абайдың туғанына 70 жыл толуына байланысты М.Дулатов жазған тағы екі корреспонденция анықталып отыр.

⁸⁵ «Қазақ» газеті, 1915, № 114.

⁸⁶ «Қазақ» газеті, 1915, № 111.

«Қазақ» газеті мен «Айқап» журналында бір мезгілде жарияланған, тақырыбы мен мазмұны бірдей, бірақ мәтін айырмашылығы бірін-бірі толықтырып тұрған бұл екі еңбекке арнайы тоқтау қажет деп ойлаймыз.

Газетте «Қазақ әдеби кеші» деген тақырыппен берілген корреспонденцияда «13-февральда Семей приказчик клубында қазақтың жас талапкерлерінің иждаһатымен ... болған әдебиет кеші» өткені хабарланады. Кештің алғашқы бөлімінде белгілі публицист, заңгер Райымжан Мәрсеков қазақ әдебиетінің әргі дәуірінен бастап, бүгініне дейін талдау тұрғысында баяндама жасаған. Баяндаманың ұзын-ырғасы «Қазақтың» 112-113 сандарында жарияланды. Р.Мәрсеков жиналғандарға Абай шығармашылығы, оның қазақтың ұлттық мәдениетінде алатын орыны жөнінде байыпты баяндап берді.

Ескерте кету керек, соңғы кезге дейін Р.Мәрсековтің күрескерлік, оқымыстылық, публицистік қызметіне теріс баға беріп келгендіктен, бұл оқиға кейінгі ұрпаққа жете ұғындырылмады. **Р.Мәрсековтің** баяндамасында Абайдың қоғам құрылысы, қазақ имандылығы, жер меншігі, ел дербестігі жөніндегі ойлары сол кездегі қоғамдық-саяси жағдайлармен сабақтастырыла айтылды⁸⁷.

Абай — «Қазақ халқының ұлттық тәуелсіздік күресінің туы болуға тиіс», «Абайды тану - әр қазақ баласының өзін-өзі тануы» деген ой баса айтылды.

Райымжан Мәрсеков бұл еңбегінде «Әдебиет» дегеннің не екенін түсіндіріп алғаннан кейін, қазақ әдебиетінің тарихын үш дәуірге бөледі. «Бірінші дәуір — ескі замандағы, қазақ арасына жазу тарамай тұрғандағы кезі. Екінші дәуір — жазудың халық арасына күйрек таралған заманы. Абай марқұмнан бері қарай қазақ әдебиетінің үшінші дәуірі басталады»⁸⁸, деп жіліктеуінің өзі әбден қалыптасқан ғылыми көзқарастың жемісі еді.

Абайды қазақ әдебиетінің тарихи жаңа дәуірінің бастаушысы ретінде таныған Р.Мәрсеков өлем әдебиетінің озық үлгілерінен өнеге алудың өміршеңдігін баса айтып, бұл жол-

⁸⁷ «Қазақ» газеті, 1915, №112.

⁸⁸ «Қазақ» газеті, 1915, №113

дағы Абай тәжірибесіне жоғары баға береді. «Әдебиетіміздің атасы Абай бұл жолдың (Европалық сыни рух жолы. – З.Т.) қорқыныпсыз, біздер үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе, Абай үшін араб, парсы жолы да ашық еді»⁸⁹, деп салиқалы ой түйеді.

Абайдың 70 жылдығы құрметіне жиналған бұл кештің ұйымдастырушылары ерлі-зайыпты Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтар екендігі газетте де, журналда да атап көрсетілген. Мысалы, жиында Нәзипа Құлжанова былай деген: «Біз де де Абайдай данышпан адам туады екен-ау! Атағы қазақ түгілі орысқа шығып, өзі өлсе де терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай, деп жұрт шаттанды»⁹⁰.

Кештің бірінші бөлімінде «Біржан-Сара» айтыс көрініс ретінде берілген. Біржан болып Жүсіпбек Аймауытов, Сара ақын болып Тұрар Қозыбағарова шыққан.

Газеттегі материалда М.Дулатов: «Кештің бұдан соңғы бөлімдерінде ән салып, домбыра шертіліп, Абайдың «Қыс», «Бұлбұл мен есек», Ыбырай Алтынсариннің «Жаз», «Өсиет сөзі», «Түлкі», «Балғожа бидің оқудағы баласына жазған хаты» оқылды, - дейді. Ал, «Айқап» журналында бұл ақпарды толықтыра түсетін мағлұматтар бар. Мысалы, Абайдың «Қысын» Тайыр Жомартбаев, «Бұлбұл мен есекті» Қаныш Сәтбаев оқығаны «Айқапта» жазылған. Бұл кезде Қаныш Сәтбаев пен Мұхтар Әуезов Семейде оқитын. Газеттегі Әлмұхамбет әнші деп жазылғаны журналда түзетіліп, «Абайдың» «Татьяна», «Жарқ етпес» әндерін Әлмағанбет Қапсәлямов айтты» деп берілген. Бұл кешке Абайдың ұлы Турағұл мен Абайдың інісі Ысқақтың Көкітайы белсене қатысқан.

Ақын, жазушы ретінде Міржақып Абайды өзіне ұстаз тұтқан. М.Дулатов шығармаларын зерттей отырып, мұны дәлелдеуге әбден болады. Бірақ, Міржақып өзі: «Мен Абайдың шәкірті едім, немесе Абай менің ұстазым еді» деп айтқаны, жазғаны жоқ. Ақыл-парасаты кемел Міржақып сияқты азамат өзін Абай биігімен өлшемесі, кеуде соқпасы анық.

⁸⁹ Көкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. А., 1994, 105-бет.

⁹⁰ «Қазақ» газеті, 1915, №113

Оның есесіне, М.Дулатовты жақсы білетін замандастарының бізге қалдырған мұрасына жүгінсек те жеткілікті.

«Қазақ» газетінің 1914 жылғы 51-санында «Тілші» деп қол қойған автордың хабарынан мынаны оқимыз:

«Бұл жағрафия жұмхиятының кеші халықты сүйсіндіріп, көңілін ашты: «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл, орысқа да шығып, өзі өлсе де, терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай» деп жұрт шаттанды». ...Абай туралы баяндаманы Нәзипа ханум (Құлжанов жәмиғаты) орысша оқыды».

Көрнекті қаламгер **Таһир Жомартбаев** (1884-1931) өзінің «Қыз көрелік» деген атпен 1912 жылы шыққан романының кіріспесін өлең түрінде беріп, былай жазыпты:

Бос жүрген атаң, бабаң, не қалдырды?
Өмірі өткен қар жамылып, төсеніп сыз,
Кешегі үлгі шашқан өкім Абай,
Оның да сөзін ұғып, қалғандар аз.
Сөйледі жалғыз өзі, кім естіді?
Қазаққа не қылса да, шықпады жаз.
Қаңқылдап жаз шықпаған жерге келген,
Адасқан үйірінен болды бір қаз.

Осылайша, Абай атын аузына алып, пәрмен тілеген жазушы өзінің Абай ісін жалғастырмақ ниетін танытады. «Оянған мезгілі еді барша жанның» деп, сөз ұғарлық қазаққа арнап, өнегелік роман жазбақ ниетін білдіреді. Өзінің ғылымсыз қалғанына өкінеді.

Енді романның өзіне келейік. Автор бас кейіпкер Ғайникамалдың зерек, зейінді жас екенін, өз тұрғыластарынан артық екенін көрсетпек болғанда, оның «Ибраһим Құнанбайұлының жазған өлеңін һәм үлгілі әңгімелерін көп оқитынын» келтіреді. Ғайникамалдың өзін де ақын етіп көрсеткен Т. Жомартбаев қыздың қаламына Абай сарындас ойларды оралтады:

Құрбылас, замандастар, ұл менен қыз,
Тырысып жас күндерде оқылық біз.

Алданып ойынменен қалсақ надан,
Өскен соң, бармақ тістеп өкінерміз.

Жағымды кейіпкер ретінде Ғайникамалдың бойындағы артық қасиеттердің бірі – оның «Абай өлеңдерін жатқа білетіндігі» екенін жазады және дәл сол тұсқа Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», деп басталатын өлеңінің алты жолын келтірген.

Абайды өзіне ұстаз тұтқан сол Т.Жомартбаев «Алаш» газетіне бастырған мақалаларының бірінде⁹¹ ақынның «Достыққа – достық, қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол» деген сөздерін тақырып етіп алған. Мақалада өз ойын бекіту үшін Абайдың сөздерін нақыл түрінде пайдаланған.

Сол кезде қалам ұстаған қазақ зиялыларының Абайға соқпай өткені жоқ. Абайдың тарихтағы орны, оның ойшылдық, ақындық бейнесі әр түрлі автордың еңбектерінде, әртүрлі деңгейде көрінді.

Мысалы, XX ғасырдың алғашқы ширегінде әдебиеттану майданынан белсене көрінген, жан-жақты білімі бар, зерделі әдебиет сыншысы **Ыдырыс Мұстанбаев** 1927 жылы абайтану мәселелеріне арнап жазған мақалаларының бірінде: «Абайдың қазақ әдебиетіне тигізген қандай әсері болды?» деп сұрақ қойып алады да, оған жауап ретінде былай дейді: «Мол болды. «Оян, қазақтан», «Масадан» бастап, соңғы барлық белгілі ақындарымыз үлгіні Абайдан алды»⁹², деген айқын пікір білдірген..

Мәскеуде 1928 жылы басылып шыққан «Молодой Казахстан» әлманағына алғысөз жазған Смағұл Сәдуақасов: «Абайдың алғашқы ізбасарлары осы (XX) ғасырдың басында ақ көріне бастады. Олардың қатарына қазір арамызда жүрген А.Байтұрсынов, М.Дулатовты, М.Жұмабаевты қосуға болады» деген.

«Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол.

⁹¹ «Алаш» газеті, 1917 ж. №7.

⁹² Қызыл Қазақстан, 1927 ж., №2 (58) 51-бет.

Бөлкі, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын — Абайдікі. Қазақ халқына сөуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз — Абай». Міржақып Дулатовтың бұл сөздерін тарих толық ақтағанына куә болып отырмыз.

Абайтанудың алғашқы қадамдарын саралағанда 1913 жылы «Қазақ» газеті бетінде жарық көрген «Қазақтың бас ақыны» деген мақала оқшау көрінеді. Мақалада (авторы — Ахмет Байтұрсынов) «Абайдың тарихи миссиясы, рухани болмысымыздағы орны, көркемдік-эстетикалық сипаттар дұрыс көрсетіліп, терең талданып, алғаш рет қазақ оқырмандарының алдына тартылды».

Мақаланың кіріспесінде **Ахмет Байтұрсынов** осындай ұлы тұлғаны қалың қазақтың әлі де толық біле бермейтініне, білгендерінің Абай сөздерін түсінбейтініне өкінеді. Мұның мәнісі — ел ішіне ғылым-білімінің тарала қоймауы, мәдени мешеулік еді. Тіпті өз ортасынан суырыла шыққан автордың өзі де «Абайдың сөзін көрмей тұрғанда, мақтағанына сенбей; қазақ үкілеген өз құнанын өзгелердің тұлпарынан артық көретін мінезі болушы еді, мақтап отырған Абайы біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолдаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім»⁹³, — деп ағынан жарылады. Мұнысы — тарихи ақиқат. Ол кезде Абай шығармалары баспа арқылы кең тарала қоймаған, Ахаңның өзі Абай өлеңдерін қолжазба дәптерден таныған.

«Оқып көрсем, — дейді А.Байтұрсынов, — басқа ақындардың сөзіндей емес. Әуелгі кезде жатырқап, тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең». Өйткені, Абай сөздері «ермек үшін» немесе «жоқты-барды термек үшін» жазылмаған».

Абай өлемінің тереңіне бірте-бірте бойлап, дәмін тата, мағына кілтін таба отырып Ахаң: «... шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай, кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмай», не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана білетінін тәптіштеп, байыпты көрсетеді. Бұл — зерттеуші ғалымның адалдығы. Әйтпесе, қазір «Абайдың

⁹³ «Қазақ» газеті, 1914, №67.

сөзін түсінбедім», немесе «екі мағынада түсініп едім» деп айтушыны сирек кездестіреміз ғой.

Ахмет Байтұрсынов Абай өлеңдеріне таңданбайды, үстірт тамсанбайды да. Абай феноменін тарих тудырған табиғи құбылыс ретінде танып, оны оқу, игеру оңай еместігін ескертеді. Дананың қазынасын менгеру де әркімнің қолынан келе бермейтінін айтады. Себебі:

«Абайдың айта алмағандығынан емес», «оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмай» келе жатқандығынан туып отырған қиындықты объективті жағдай деп білген Ахаң сырттай қызықтаудан гөрі, Абайдың әр сөзінің астарына мүқият үнілуге шақырады. Бұл – Абайды таныта отырып, қазақты Абай рухында, Абайдың өнегелі ойымен тәрбиелеуге ұмтылу деп түсінген ләзім.

Автор Абайдың сөз өнері «замандағы ақындардың сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік, артық екенін, бұл қасиеттер «жалғыз сөзінде емес, өзінде де болғанын» көрсетіп, Абайдың жеке басының қасиеттеріне де байыпты тоқталады.

«Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз». Бірақ, «Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, тасың (таспен) би болатын заманға қарсы туған» Абайдың «мыңмен жалғыз алысқан шарасыз халін» Ахаң сол кездің өзінде-ақ сұңғылалықпен байқаған. «Қазақтың бағына» Абай болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып қалмаған, «ондай болудан құдай сақтаған» деп тәубе етеді.

Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақ» газетінде жарияланған бұл мақаласында Абай шығармаларының көркемдік-эстетикалық сипаттары, Абайдың ақындық тәсіл-өрнектері жанжақты талданған. Ең бастысы – Ахаң Абай мен оқырман арасын жалғастыратын өткел міндетін мойнына алып, абыроймен орындап шыққан⁹⁴.

«Көбі түсіне алмай, ауырсынатын», «сырттан ғана біліп, жаттап алып жүрген» оқырмандарының көзін ашып, оларды жетелеп Абайға жақындастыратын жол салып бергендігі – Ахаңның абайтанудағы өте-мөте берекелі қызметі деп білеміз. Бұл ниетте Ахаң табыссыз емес. Абайды тану жолына

⁹⁴ Нұрғалиев Р. Кітапта: Ақ жол, А., 1991, 7-бет

газет арқылы нұсқап отырып, газеттік, публицистикалық баяндау мәнерін дәл табады. Кей тұстарда Абай түсінігіне терең бойламай, қалың оқырманның көзіне көрсетіп, қолына ұстатардай жеңіл жазған. Жеңіл болғанда үстіртін емес, салыстыра, салалай отырып, бірте-бірте ақынның шеберханасына жетелейді.

Ахмет Байтұрсынов өз қолына қиын міндет алғанын білген. Абай — тұңғыш, Абайдан бұрын әдебиет тарихына мұндай құбылыс болған емес. Демек, мүлде жаңа құбылысты түсіндіру де оңай болмақ емес. Ол оқырмандарын Абай шыңына шақырғанда: бұрынғы-соңғы «Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем» болғанын ескертеді. Мысалы, Аханның білуінше: «Басқа ақындар өз білімін сөздің ажарымен танытқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша сезген» реалист. Ал, Абайды көп жұрт дұрыс түсінбесе, бірден қабылдмаса, «ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағаны» деп түйеді А.Байтұрсынов. Өйткені, «Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай — қазақтың ояну дәуірін бастаушы ойлаушылардың ең біріншісі еді»⁹⁵.

Абайды насихаттауда көпке тез тарайтын мерзімді баспасөздің қызметін дәл бағалаған Ахмет Байтұрсынов ұлы ақынның «өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекші» ниетін де жария етеді.

«Қазақта» жарияланған А.Байтұрсыновтың бұл мақаласы «...Абайға арналғандығымен ғана емес, тереңдігімен, білгірлігімен, талап-талғамының қомақты да ажарлылығымен дараланатын ғылыми қисыны кесек еңбек»⁹⁶.

Өзінің «Әдебиет танытқышында» Ахат Абай өлеңдерінен кесек-кесек үзінділер алып, поэзия жөніндегі теориялық ойларына дәлел ретінде ұсынған. Әдебиетімізге көз салу» деген мақаласында Нәзір Төреқұлов осы газеттің («Қазақ» - З.Т.) бетінде Абай мұрасы жайындағы пікірлерді қорыта келіп, ғылыми-теориялық байлам жасайды. Автордың ойынша басты мәселе мынау: «Абайдан кейінгі қазақ әде-

⁹⁵ «Ақжол» 1923, №335.

⁹⁶ Көкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. А., 1994, 36-бет.

биеті қай жолмен, қай бағытпен жүру керек? Кімге ерсек жөн болмақ?»⁹⁷. Бұл сұрауларға жауап ретінде ол «қазақ әдебиеті орыс-еуропа әдебиетінің сүрлеуіне түскенде, оның арқау етер өзегі сыншылдық рух («рух сыны» немесе «дух критицизма») сарыны болу керек деген ой-пікірге оқырман назарын аударады»⁹⁸. Осының алдында, Райымжан Мәрсековтің 1914 жылғы баяндамасында берілген анықтаманы қайталайды. Бұл пікірдің дұрыс-бұрыстығына тоқталу біздің міндетіміз емес. Айтпағымыз – сонау «1916 жылдың өзінде-ақ қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрі үшін күрестің» қазақ баспасөзі бетінде өміршең мәселе ретінде көтерілгендігі⁹⁹.

Абай тақырыбын жиі қозғаған мерзімді баспасөз органдарының бірі – «Айқап» журналы. Жалпы, «Айқаптың» өз кезіндегі әдеби процеске тигізген баға жетпес әсері көпке мәлім. Негізінен әдеби басылым ретінде «Айқап» Абай шығармаларына айрықша көңіл бөлді, Абайдың ақындық жаңашылдығы деген мәселеге ерекше назар аударды.

1911 жылғы 12-санында журнал оқырмандарын Қостанайда Абай кеші өткенінен хабардар етті. 1913 жылғы «Айқаптың» 19-санында **Сұлтанмахмұт Торайғыров (1892-1920)** «Абайдың қазақтың жаңа тілінің негізін салғанын»¹⁰⁰ атап көрсетті. Ол қазақ тілінің тазалығы ауыз әдебиетінде сақталып қалғанын сергек байқады. Ал, жазба әдебиетіндегі негізгі құбыла – «Абай дәстүрі, Абайдың таза тілі, халық тілі» деген өміршең ой айтты. Абайдың ақындық қуатына Сұлтанмахмұт берген мына баға кезінде журнал оқырмандарын елең еткізген еді. Ол былай деген: «Пайғамбардың жүрегіне құйылған құрандай, соқыр кісі сыбдырынан танырлық, ақ-құла ашық тұрады марқұм Абайдың өлеңдері». Бұл арада «пайғамбардың жүрегіне құйылған құранның» Алладан түскен сөздер екенін еске алсақ, Сұлтанмахмұттың құдайша табынғаны - Абай екен.

«Айқаптың» 1913 жылғы 31-санында «Абай сөзі» деп қол қойылып, Абайдың «Мөз болады болысың» деп баста-

⁹⁷ «Қазақ» газеті, 1916, №164.

⁹⁸ Мырзахметов М.Абайтану тарихы. А., 1994, 36-бет.

⁹⁹ Сонда, 37-бет.

¹⁰⁰ «Айқап» журналы, 1913, №19.

латын сатиралық шығармасынан үзінді басылды¹⁰¹. «Айқап» бөліп алып жариялаған бұл үш шумақ өлеңде, отаршыл үкіметке жағынған ел ішіндегі шолақ белсендінің, күнкөріс үшін мансап қуған атқамінердің іс-әрекеті аяусыз сыналады. Абайдың «Оқалы тон тола ма, Ар-ұятын сатқанға» деген уытты сөздерін, сатқын әкімсымақтарға тиым ретінде көрсеткен журнал қызметкерлерінің ұтқырлығына таң қалмасқа болмайды.

Аталған журнал «Қазақ» газетімен бір мезгілде Абайдың қайтыс болуының 10 жылдығына, туғанына 70 жыл толуына байланысты мақалалар, хабарлар басты. Солардың бірі – 1914 жылғы 4-санда Абайға арналған жиын туралы хабар. Мұнда «бұл кешті Семейдегі жағрафия қоғамының мүшелері, алдыңғы қатарлы орыс интеллигенттері» ұйымдастырғаны айтылады. Журналдың бетіндегі мына бір жолдар Абайдың орыс достарының адалдығын тағы бір көрсеткендей:

«Біз өзіміз істеуге тиісті болған бір істі бізге орыстар істеп берді... Ілгері басқан жұрт мұндай қадірлі адамдардың атағын шығару үшін, талай белгі істеген болар еді. Біздің көбімізге Абайдың кім болғаны белгісіз. Оның кім екенін орыстар танытып жатыр»¹⁰².

«Қазақстан» газетінің 1911 жылғы 3-санында «Әдебиет таңы» деген мақала басылды. Онда қазақ әдебиетінің, әсіресе жазба әдебиеттің әркендеп, бұғанасы бекіп келе жатқаны сөз болады. Осындай жақсы нышанның легінде әдеби тілдің шұбарлануы, қазақ лексикасына арабизмдер мен фарсизмдердің көбірек ілесуіне қарсы күрес ашу керектігі айтылған. Қазақ тілінің тазалығы үшін күресуге, қазаққа тән әсіре әуесқұмарлықтан бой тартуға үндеген пікірлер Абайдың:

«Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан», -

¹⁰¹ «Айқап» журналы, 1913, №31.

¹⁰² «Айқап» журналы, 1914, №4.

деген бір шумақ өлеңімен тиянақталады.

Бұл айтылғандар, Абай сияқты ұлы адамдардың бір ғана ұлтқа емес, кұллі адамзат баласына ортақ екендігін көрсетеді. Абайдың адамгершілікке, озық білім мен мәдениетке, сайып келгенде ұлт болашағы үшін қызмет қылуға үндеген терең ойлары сол кездің өзінде-ақ, алдыңғы қатарлы қазақ оқығандары үшін бағыт-бағдар болғанының кейбір мысалдары осындай.

Абайды танып-білудің сенімді де өнімді жолы – оның шығармаларының баспа жүзінде жарық көруі десек, ең алдымен, **Кәкітай Ысқақұлы** (1868-1915) Құнанбай немересін ауызға аламыз. Кәкітай – Абайдың інісі Ысқақтың үлкен ұлы, азан шақырып қойған аты - Ғабдулхакім. Жасынан Абайдың қамқорында болып, тәрбиесін алған. Кәкітай мен Турағұлдың тапсыруы бойынша Мүрсейіт Бікіұлы (1860-1917) кітапқа кіретін өлеңдерді іріктеп, көшіріп 3-4 айдың ішінде дайындап бітеді. Кәкітай қолжазбаны алып, Омбыға, Әлихан Бөкейхановқа апарды.

Петербургте, Бораганский баспаханасынан 1909 жылы басылып шыққан Абай өлеңдерінің тұңғыш жинағына Кәкітай ақынның өмірбаянын алғаш рет қосты. Осы жазбалар ақынның кейін, толыққан өмірбаянына негіз ретінде қабылданып, осы уақытқа дейін маңызын жойған жоқ. Мұхтар Әуезов: «Абайдың баспаға шығуына тарихтық, бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай» деген сөздері оның еңбегіне берілген лайықты баға еді.

Абайдың замандасы семейлік В.Н.Белослюдов 1915 жылы «Сибирь студенті» журналына «Қазақ поэзиясы туралы» деген тақырыппен мақала бастырып, онда Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңін орысшаға Нәзипа Құлжанова аударғанын көрсетеді¹⁰³. Бұл мағлұматты нақтылай отырып, зерттеуші М.Бейсенбаев Н.Құлжанова орысшалаған Абай өлеңінің 1915 жылы «Сибирьский студент» журналының 3-4 санына жарияланғанын жеткізген¹⁰⁴.

¹⁰³ М.Мырзахметов. Абай туралы жаңа деректер. Қазақ әдебиеті. - 1962, 12-қазан.

¹⁰⁴ М. Бейсенбайұлы, Абай журналы, 1996, №3,40-беттер.

АБАЙ ТЕРМЕСІ. Кәкітай шығарған жинақтан кейін қазақ оқырманына Абай өлеңдері Орынбордағы «Дин уа мағишат» баспаханасынан 1916 жылы жарық көрді. Жинап, бастырушы **Самат Әбішұлы Нұржанов**. Бұл жинақтың құндылығы онда Абайдың бұрын жарияланбаған өлеңдері мен 1-қарасөзі тұңғыш рет тасқа басылғандығы. Олар, «Жазғытұры қылтиған бір жауқазын» (10 жол), «Ата-анаға көз қуаныш» (30 жол), «Құр айғай бақырған» (8 жол), «Білікті сөз ол: өлді» (4 жол), «Күн артынан күн туар» (4 жол), «Күштіктен асырап ит еттім» (4 жол), «Тайға міндік» (45 жол), «Жарқ етпес қара көңілім» (8 жол), «Тұлпардан тұғыр озбас, шабылса да» (8 жол), «Құтырды көпті қуып, азғанасы» (4 жол) деп басталатын өлеңдер болатын. Кейін, 1933 жылы Абай шығармаларының келесі жинағы шыққанда, бұл өлеңдер қосылды. Демек, Абай мұрасын түгендеуде талапкер ақын Самат Әбішұлының елеулі еңбегіне лайықты баға берген жөн.

«Абай термесі» деген атпен жарық көрген ақын шығармаларын ғылыми айналымға енгізген профессор Е. Өтебайұлы¹⁰⁵.

Жинақты құрастырушы Самат Әбішұлы «Абай термесі» деп атаған кітапшаның алғысөзіне мынадай түсінік жазған: «Бұл бір елге көп шашылмаған қазақ ақыны Абай Құнанбайұлының бұрын басылмаған аз ғана сөздері еді. Мен қолымдағы барымды кітапша етіп бастырып алуымды қаладым».

Бұл түсініктен екі мағлұмат алуға болады. Біріншіден, Самат Абайдың «бұрын басылмаған», яғни Кәкітай Петербургте шығарған жинаққа кірмеген шығармаларын беріп отыр. Екіншіден, Саматтың «қолындағы барымды» деуіне қарағанда, ол өзіндегі Абай мұраларын түгел бастырған. Іріктемеген, таңдап, талғап кейбіреулерін алып қалмаған.

М.Мырзахметов Абайдың бұл шығармалары «Самат қолына қалай болса да, бір қолжазба арқылы жеткен. Себебі, өлең тексті асыл түпнұсқамен дәлме-дәл түсіп отырады», - дейді¹⁰⁶.

¹⁰⁵ «Абай» журналы, 1996, №3.

¹⁰⁶ Абай және Әуезов. А., 1995, 51-бет.

Самат бұл өленді қайдан алды, дей отырып, ортаға салған Е.Өтебайұлының мына пікірі де ескеруге тұрарлық: «Шәкірт Самат Семейге қатынасқанда, немесе Семейден – Абай ауылынан келгенде, ақынды жақсы білетін адамдардың бірінен жазып алды деп шамалауға ғана болады. Бір ғажабы – «Абай термесіндегі» өлендер 1909 жылғы жинақта жоқ. Сондықтан, Саматты Абайдың бұрын баспа жүзін көрмеген, жұртшылыққа таныс емес шығармаларын тұңғыш бастырушы деп есептейміз».

Бұл пікірге қосыла отырып, біз өз тарапымыздан Самат Әбішұлы тек «тұңғыш бастырушы» ғана емес, алғашқы абайтанушыларың бірі, деп атап көрсетуге бейілміз.

Себебі, Саматтың қолында Абайдың 1909 жылғы алғашқы жинағы болған. Демек, мына бір топ өлең қолына түскенше, ол Абай шығармашылығымен таныс. Абайдың қазақ қоғамы тарихында алған және келешекте алар орны жөнінде өзіндік жүйелі, ғылыми ой-пікір түйген. Осынау бір топ жаңа өлендерді жинақ кітаппен салыстыра отырып, онда жоқ болғандықтан, бұлардың аса құнды олжа екенін жай қызықтаушы емес, зерделі зерттеуші ретінде танып-біліп, «кітапша етіп бастырып», жұртқа таратуға ыждаһат қылған.

М.Мырзахметов өлендердің мәтін жағынан «бірер сөз ғана ауытқып түскенін» байқап, негізінен «графикалық жағы бұл жинақта да бастапқы табиғи қалпын сақтай алмағанына» өкініш білдіреді. Кейін өзімізді өзіміз қайталап аулдан сақтанып, осы ауытқушылықтар туралы М.Мырзахметовтың байқағандарын келтірейік:

«Кейбір жерінде екі өлең («Белгілі сөз өлді-өлді», «Күшік асырап ит еттім») бір өлең ретінде берілсе, кейде екі өлең тексті («Ата-анаға көз қуаныш», «Тайға міндік») араласып кетеді. «Ата-анаға көз қуаныш» II өлең ретінде толық берілсе, V өлең ретінде тағы да «Ата-анаға көз қуаныштың» 7-жолынан кейін «Тайға міндік» басталып кетеді. Әрі өлең басындағы 5-жолдан басталатын «Жасында күтті, дәме етті, босқа өтті» деген өлең қайырмасы үш жол ретінде берілмей, бір-ақ жолмен беріледі... «Ата-анаға көз қуаныш» Саматта түгел, бірақ өлең өрнегі бұзылып, 30 жолмен берілген. Асыл түпнұсқадағы қайырма ретінде берілетін үш өлең жолы Саматта бір-ақ жолға түсірілген. Ал, «Тайға міндік» өлеңі де

түпнұсқадағы өлең өрнегін сақтай алмау себепті, 25 жолмен берілген. Немесе табиғи өлең өрнегін сақтаса, ол бес шумақты, әр шумағы 9 жолдан оралатын, бәрі 45 жол өлең болып шығады». Бұған алып-қосарымыз жоқ.

Саматтың қолына түскен өлеңдер – Абайдың ел арасына көшірме түрінде тараған нұсқалардың бірі еді. Өлең мәтіндеріндегі кейінгі басылымдармен салыстырғанда байқалған айырмашылықтар - көшірмелердің, айтып жазушылардың тарапынан кеткен ауытқушылық десек артық емес. Сондай-ақ, Абайдың өзі жазған әртүрлі нұсқасынан дәлме-дәл көшірілгендері де болуы мүмкін. Абай шығармашылығын, оның ақындық лабораториясын зерттеу үстінде біз бұған дейін де байқап, дәлелдеген мына бір жайды көрсетуді парыз санаймыз.

Абай-ақын өзінің бір жазғанын шәкірттеріне де таратып жіберсе де, кейін сол өлеңдерінің кейбіреуін қайта қарап редакциялаған, түзеткен, жетілдірген. Заты, бұл арада Абайдың өлеңді бір демде, үлкен шабыт үстінде тоқтамай жазып тастайтын дарынды ақын екендігін естен шығаруға болмайды. Ал, оның бұрын жазғанын редакциялау тәсілдері: жеке сөздерге неғұрлым ыңғайлы синоним іздеуі, ұғымды нақтылай түсуі, буын санын дәлдеуі, кейбір жолдарды артық санап алып тастауы, немесе, керісінше жол қосуы, тіпті тұтас сурет, сюжет қосуы т.б. екендігіне бұрын да көз жеткізген едік.

Демек, «Абай термесіне» енгізілген шығармаларды осы айтылғандарды еске ала отырып, талдауға талпыныс жасасақ артық емес.

«Абай термесіндегі» мәтінді салыстыруға 1995 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты «Жазушы» баспасынан шығарған **«Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы»** негізгі нұсқа ретінде алынды.

Сол мәтінді пайдаланып, қазіргі бізге мәлім нұсқаларды «Жинақта» деп шартты түрде аламыз. Тыныс белгілеріндегі ауыс-түйіске, көбінесе мән бермедік. Себебі, қазақ емлесінің әлі де тиянақталған мәселелері аз емес қой.

Самат жинағында алғысөз ретінде Абайдың «Бірінші сөзі» толық берілген. Осының өзінен С.Әбішұлының Абай

мұрасына деген зор құрметін және жас та болса, сұңғыла баспагер ретіндегі жауапкершілігін түсінуіміз керек.

Саматта: Қылып жүрген ісіміздің байлаусыз-баянсыз екендігін білдік — бәрі қорлық екен.

Жинақта: асты сызылған осы тіркестер баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік, деп берілген. Біздің ойымызша, Абайдың сөз саптасына, сол замандағы сөйлеу, жазу стиліне неғұрлым жақын. Бірін-бірі толықтырып, үстемелеп тұрған, байлаусыз-баянсыз деген қос сөз келіп баянсызын, байлаусызын бөліп, үтір арқылы сөйлемнің бірыңғай мүшелері түрінде; «білдік — бәрі қорлық екен», - деген тіркес те, қазақ тілінің жаңа грамматикасының талабына сәйкес түзетіліп, көрдік, білдік баяндауыштары сөйлемнің соңына ауысқаны көрініп тұр. Сол сияқты — бәрі қорлық екен, деген тіркес, Саматта байлам, тұжырым түрінде тұрса да, ішкі екпіні солғындап, бәрі қоршылық екенін білдік болып өзгерген сияқты. Бұдан шығатын қорытынды, Абайдың Бірінші сөзінің канондық мәтінін жасағанда осы Самат нұсқасын алған дұрыс болар еді ойлаймын.

Мысалы, бір ғана «байлаусыз - баянсыз» деген қос сөз түріндегі күрделі анықтауышқа назар аударайық. Әр істе, құбылыста әуелі «байлау» (тоқтату, тежеу, тұрақтату, орнату мағынасында) болуы керек. Содан кейін ғана сол «байланған» іс немесе құбылыс «баянды» (тиянақты, орнықты, мәңгілік өзгермейтін мағынасында) болмақ.

Ал, қазіргі мәтіндегідей «баянсыз, байлаусыз» дегеніміз мағналық жағынан ілгерілі-кейінді емес, кейінді-ілгерілі ұғым беретіндей. Әлбетте, «баян» мен «байлаудың» арасындағы семантикалық (мағыналық) айырма өте нәзік, дегенмен үңіле қараған адамға байқалады. Абай стилінде бір ұғымды қайталай, үстемелей күшейту әдісі бар, тіпті көп, екені дау туғызбайды.

Пікірімізді тиянақтау үшін осы сөйлемнің екі нұсқасын жарыстырып тағы да ұсынсақ, артық болмас:

Саматта: Қылып жүрген ісіміздің байлаусыз-баянсыз екендігін білдік — бәрі қорлық екен.

Жинақта: Қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екендігін білдік.

Келесі салыстыру:

Самат: Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? **Соны біле алмай, таба алмай хайранмын.**

Жинақта: **Соны таба алмай өзім де қайранмын.**

Саматтағы біле алмай, таба алмай деген тіркестердің нақтылығына, екпін қуатына қарай дыбыстық, үндестік әсеріне лайықты баға беруіміз керек. «Соны (жолды – З.Т.) таба алмай, өзім де қайранмын», дегеннен гөрі әуелі білу, содан кейін іздеп табу қисынына қарай: «біле алмай, таба алмай» деген нұсқаның Абай қаламына бұрынырақ ілінуі әбден мүмкін.

Келесі салыстыру:

Саматта: Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, албырттанған көңілі басылмаған жастар бағамын демесе,

Жинақта: «... не албырттанған көңілі басылмаған жастар бағамын демесе», осындағы не сөзі Абайға кейін жамалғаны көрініп тұр. Сол көлденеңнен қосылған не Саматтың нұсқасындағы салалас құрмалас сөйлемнің инверсиясын әлсіреткенін байқаймыз. Демек, бізге Самат нұсқасы жағымдылау көрінеді.

Сондай-ақ: албырттанған көңілі басылмаған жастар деген жұп-жұмыр, шымыр тіркес

Жинақта: не албыртқан, көңілі басылмаған жастар болып солғын тартқаны да байқалады.

Келесі салыстыру:

Самат: Мал бағу? Жоқ өздеріне керегінше бағар

Жинақта: Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар – түрінде шұбалаңқы тартқан. Бірінші нұсқадағы астарлы ұғым, жинақы толымсыз сөйлем түрінде берілген тіркес қандай әдемі!

Бұл да ешбір қоспасыз Абай нұсқасы дегіміз келіп тұр.

Сондай-ақ:

Самат: Енді қартайғанда қызығын өзің көре алмайтын, ұры, залым, тілемсектер азығын бағып берейін деп аз ғана өмірді қор қылар жайым жоқ, деген сөйлемдегі алмайтын, өмірді деген сөздер

Жинақта: алмайтұғын, өмірімді болып өзгергені де көңілге күдік ұялатады. **Өмірді** дегенді **өмірімді** деп жеткізе та-

ратып, толықтырып бермесе де, Абайша нақты өмірді дегеннің өзі ұтымды көрінеді.

Келесі салыстыру:

Самат: Бала асырау, бағу? ... Қалайша бағудың да мәнісін білмеймін.

Жинақта:

Балаларды бағу? ...Қалайша бағудың мәнісін де білмеймін.

Асты сызылған сөздердің мағыналық жағынан бірінен-бірінің айтарлықтай айырмашылығы жоқ.

Самат нұсқасындағы **асырау** сөзі басы артық болып тұрғандай. Алдыңғы бес **бағудың** қайталанып келіп отыратын Абайлық тәсіліне көлденеңнен қосылып, селкем тұрғандай сезіледі.

Жинақтағы: (балаларға) ... қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? деген тіркес

Самат нұсқасында мағнасын өзгертіп, бірінші жақта – (өзім) ...**Қайда барарымды, не қыларымды біле алмай жатырмын** болып түсініксіз күйге түскені, әрине, көшірушінің қатесі болса керек. Ол кездегі қазақ қоғамында қолданыста болған араб әлібін (жазбасын) көзге елестетсек, анық танылмаған әріптерді бөгде дыбыспен алмастырып алу әбден мүмкін. Мысалы, **не қыл дерімді** деген тіркес үстірт қарағанда **не қыларымды** болып оқылып кетпегеніне кім кепіл?

Ал енді **Самат** нұсқасындағы «Кімде кім керекті сөз ішінен тапса, жазып алсын я оқысын», деген сөйлем

Жинақтағы «Кімде кім ішінен керекті сөз тапса», дегенді кейінгі редакция «дұрыс» грамматика қалыбына түсіру десек те болады. «Ішінен» деген сөздің орны екі мәтінде екі жерде.

Сонымен, С. Әбішұлының ыждаһаты арқасында қазақ оқырманына Абайдың Бірінші сөзі тұңғыш рет басқа нұсқасында көп таралыммен жеткізілді. Және де ол жоғарыдағы салыстыра қарағанымыздай, Бірінші сөздің толық және құнды мәтінін таратты.

Сөздің одан кейін «Абай» журналы бетінде жарық көруі, 1940 жылы Абайдың екі томдық толық жинағының екінші томына енгізілуі, Абайдың Қарасөздеріне кірісті болуы – абайтанудағы шын мәнінде бағалы кезең екенін айтуымыз керек. Сонымен бірге, Самат Әбішұлы жинағындағы мәтін-

нің соңғы кезде, айталық, өсіресе, Абайдың 150 жылдығына байланысты дайындалған академиялық басылымда ескерілмеуі түсініксіз жай.

Әлбетте, Абай шығармаларының әр кезде, әртүрлі себеппен басылып, тараған нұсқаларын салыстыра талдағанда, жеке пікірлер айтқанда мейлінше сақ болу керек екендігін, дәлелдердің дәйекті болуы естен шығармаймыз. Бұл орайда кезінде басқа бір жағдайға байланысты сөз арасында жазып кеткен Мұхтар Әуезовтің мына пікіріне ғылыми өсиет ретінде қараймыз:

«Абайдың мұрасы туралы зерттеу, сынау, ойлану керек, күдік айтуға да болады. Бірақ онысы — осының бәрі. Документке, зерттеуге немесе көңілге анық қонымды дәлел, өнімді ойға сүйенсін. Құрған күдік ғылымды өсірмейді, ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, нәсілі жоқ гүл болады»¹⁰⁷.

Енді осы «Абай термесіндегі» өлеңдер жөнінде.

Самат жинағында «Жазғытұрым қылтыған бір жауқазын» деп басталатын 10 жол өлең кейінгі басылымдарда сол күйінде қайталанып басылып жүр. Мәтінде айырмашылық жоқ. Тек, жинақтарда, сол сияқты «Абай» энциклопедиясында «Ғабидоллаға» деп жақшаға алынған тақырып беріліп келеді. Ал, Ғабидолла деген Абай ауылындағы Ғабитхан молланың жетесіздеу, аусар ұлы болса керек. Ел аузындағы әлдебір жағдайда Абай соған арнап шығарған екен деген әңгіме негізінде жинақтарға «Ғабидоллаға» деген тақырыпшамен берілген. Біздің ойымызша, жинақтарды құрастырушылар тарапынан жіберілген жаңсақтардың бірі осы болса керек. Жалпыға мәлім, Абайдың өз қолымен жазып қалдырған қолжазбалары сақталмаған. Демек, мына өлеңнің маңдайына да Абай өз қолымен «Ғабидоллаға» деп жазғанына кім кепілдік береді? Олай болса, бұл тақырыпты алып тастайтын да кез келді-ау! Абайтанудың қазіргі биік деңгейіне мұндай селкемдік жараспайды. Абай сияқты ақынға кейпкер болғандай Ғабидолланың да, бұрын айтқанымыздай, Күлембайдың да, тарихтан орын алатын сиқы бар ма? Ал,

¹⁰⁷ Әуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. А., 1988, 48-бет.

енді байыптан қарасақ, «Жазғытұрым қылығын бір жауқазын» мысал түрінде басталып, өмір заңдылығы, болмыс бітімі туралы терең мәнді салиқалы ой қозғайтын ғибратты сөз. Оның кейіпкері, қайдағы бір ауыл баласы емес, бүкіл адамзат тарихында кездесіп отыратын мәңгілік, типтік бейне. Сондықтан да Абай:

«Мен дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма ылажың?
«Боламынмен» жүргенде болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады ажым», -

деп адам және уақыт мәселесін тереңнен қозғап, пәлсапалық ой түйеді:

Самат жинағындағы екінші мәтін «Ата-анаға көз қуаныш, алдына алған еркесі» деп басталатын өлеңі. Айта кету керек, мысалы, бұл өлең алғаш рет Абайдың 1933 жылы Қызылордада басылып шыққан толық жинағында «Ағыбайға» деген тақырыппен басылды. Кейінде бұл тақырып алынып тасталды, мұны дұрыс санаймыз. Мәселе, қандай да бір Ағыбайда емес. Ақынның сөз етіп отырған: «...бала тәрбиесі, ата-ананың өз ұрпағына сүйіспеншілігі, оған артар міндеті, күтер үміті»¹⁰⁸.

С.Әбішев нұсқасын академиялық жинақпен салыстырғанда көрінген мына өзгешеліктерге тоқталайық.

Самат:

Ата-анаға көз қуаныш —
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі.

Мұндағы соңғы екі жолды түсініп оқитын болсақ, Самат нұсқасына бейіл береміз. Өйткені, мұнда «баласының қызығына қуанған ата-ананың өлкесі гүлденген, көкірегінде көп жұбаныш бар» деген мағына бар.

¹⁰⁸ «Абай» энциклопедия, А., 1995, 96-бет.

Жинақта бұл екі жол:

«Көкірегіне көп жұбаныш

Гүлденіп ой өлкесі» болып берілгенін. Бізше «көкірегінде» және «көкірегіне» деген сөздердің бастапқысы ұтымды көрінетіндей.

Сондай-ақ,

Саматта:

Ата көңілі жанбаса бір,

Артық өнер шықпаса,

дегенді

Жинақта: Ата көңіл жанбаса түрімен салыстырсақ, әрине, «Ата көңілі» («ана көңілі» деген сияқты) түсінікті, тиянақты ұғым. Ал, «Ата көңіл» («ана көңіл») дегендер келте қайырылған, екіұшты мағнада. Мұны, әрине, «Бала көңіл», «Жас жүрек» сияқты тіркестерге ұқсатуға да болар еді, бірақ оңтайлы көрінбейді.

Дәл солай:

Саматта: Сүйенер ұлың болса, сен сүй,

Сүйенерге жарар ол, деген екі жолды да

Жинақта: Сүйер ұлың болса, сен сүй,

Сүйінерге жарар ол,

деген тавтологиядан артық көрмеске лажым жоқ.

«Сүйенер» дегенде Абай «үміт артар», «сенім білдірер», «жақсылық күтер», «тірек болар» деген мағынаны білдіргісі келген. Демек, «Сүйенер ұлың болса, сен оны сүй, жақсы көр, ол сүйенуге жарар, сенімді ақтайды, өзіңе тірек бола біледі» дегенді мағыналар көңілге қонымды емес пе?

Әйтпесе:

«Сүйер ұлың болса, сен сүй,

Сүйінерге жарар ол», деген нені аңғартады? Сүйікті ұлың болса, дегені ме? Сүйікті ұл — қандай ұл? Құр сүйініп, сүйгеннен не келіп-кетеді?

Қарапайым қазақ түсінігіндегі «сүйенер, сыйынар», «табан тірер», «арқа сүйер» деген ұғымдарды Абайдан алшақтатып, сүй, сүй, сүйісіп, дегеннен не ұтамыз.

Саматта:

Табылмаса хайла, ойбайла! (басқа амал қолыңнан келмесе) деген әбден түсінікті, анық ойды

Жинақта: Табылмас қайла, деп қиындатудың да жөні жоқ.

Саматта:

Құрбылардан **қорғаларсың,**

Тәңрі ісіне сен де көн.

Жинақта:

Құрбылардан **қорланарсың,**

Тәңрі ісіне сен де көн.

Осы арада да ойланатын шаруа бар сияқты.

Жинақтағы қорлану «қорғаларсыңнан» гөрі баласының үмітінді ақтамағаны үшін ата-ананың қорланатынын дәлірек білдіреді. Оған күдік келтірмейміз.

Ал, «Құрбылардан қорланарсыңды» оқыған кезде еріксіз ойланасыз. «Қорлану» дегенде адамның өзімен-өзі болғанда, басындағы халін ойлап, өзін басқалармен салыстыру үстінде, кемдігін, дәрежесі төмендігін ойлап, іштей күйініш сезімінде қорлануды білеміз. Бұл арада «не себепті» деген сұраққа жауап табылады.

Ал, енді «Құрбылардан қорлану» деген мүлде басқа түсінік. Кімнен, неден, кімнің алдында «қорлану» дегеннен гөрі, «қорғалау» («қаймығу», «батыл бола алмау», «өзін басқадан кем тұтыну», «қорқақтау») сөзі бұл арада неғұрлым дәлірек сияқты. Алғашқы, 1916 жылғы Самат нұсқасындағы «Құрбылардан қорғаларсың» тіркесін қолдайтынымыз да осы себептен.

Екінші бір сөз «тәңірі». Атау септікте, жекеше тұлғасында «тәңір» кім? не? деген сұраққа жауап береді. Жинаққа жүгінсек, «Тәңірі ісіне сен де көн» бір қарағанда дұрыс сияқты. Бірақ үңіле түссеңіз: «кімнің тәңірі?» деген сұрақ тағы көлденеңдей қалады. Біздің ойымызша, Самат нұсқасындағы «Тәңрі ісіне сен де көн» немесе, біреудің «тәңірінің ісіне» емес, ортақ «тәңірінің», бәріміздің «тәңіріміздің ісі» болуға тиіс.

Сонда Самат нұсқасындағы «Тәңрі ісіне сен де көн» дұрыс болып шығады.

Мұнда негізгі мәселе Тәңірі сөзінің ортасындағы і өрпінің артықтығында емес, тәңірі атау сөз, жекеше, жалғаусыз екендігінде.

Бұл да Абай шығармаларының канондық мәтінін дайындаған кезде есте болатын сәт деп есептейміз.

Ал, енді Самат нұсқасындағы **бенде** мен жинақтағы **пендені** Абайдың сөз қолдану дәстүрін саралап, байыппен шешкен жөн. Мысалы, «Абай» энциклопедиясына жүгінейік, ақын бендені 23 рет, пендені 24 рет қолданған екен. Мағналық жағынан **бенде** мен **пендені** синоним дегеннен гөрі, Абайдың бір ғана мағынада, «адам, құдайдың құлы, пайғамбардың үмметі» деген мағынада қолданғанына көз жеткізу қиын емес. Біздің ойымызша, Абай заманындағы қазақ тілінің дәстүріне жүгініп, «бендеге» тоқтаған дұрыс.

«Абай термесіндегі» үшінші өлең Абайдың «Құр өлең бақырған» деп басталатын екі шумағы.

Талдауға оңтайлы болу үшін осы екі шумақты толық келтірейік. Заты, Абай өлендерінің ерекше сипаты — жеке сөйлем түрінде үзіп алсақ, ақынның айтар ойын толық түсінудің қиындығында. Абай ойлары индукциялық тәсілмен бірінен-бірі туып, жалқыдан жалпыға қарай өрбіп, өсіп отырады. Сондықтан болуы керек, Абайдан шағын үзінді алудың оңай еместігін көп жұрт біледі.

Құр айқай бақырған
Құлаққа ән бе екен?
Өнерсіз шатылған
Кісіге сән бе екен?
Өңкей надан, антұрған,
Қайта айтса, жан ба екен?
Бос жүріп құр қалған
Өміріңе кән бе екен?

деген соңғы жол Самат нұсқасында **өміріңе сән бе екен?** деп берілген екен. Мұнда назар аударатынымыз алдыңғы мәтіндегі **өміріңе** мен екінші **өміріңе** деген сөздердің жазылуы.

«Өміріңе» дегенде, сенің өміріңе сән бе екен деген мағынада бір кісіге ғана арналған болар еді. Ал, Самат нұсқасындағы **өміріңе** — көп адамға, жалпы жұртқа, яғни өлеңде

көрініп тұрған **өңкей наданға** арналғандық анық танылып тұр. Демек, мәтін мағынасын дәлдеп, ойды тиянақтай түсетін **өміріне** деген сөзді оған орынды көрінеді.

Екінші мәтіндегі тағы бір айырмашылық Самат нұсқасындағы **сән** мен жинақтағы **сән** туралы энциклопедияда қандай да бір пікір білдірмеген. 1995 жылғы жинақтың түсінігінде бұл өзгешеліктің сыры ашылмағаны мойындалып, «әлі де текстологиялық зерттеуді қажет ететіні»¹⁰⁹ көрсетілген. Сондай-ақ, сегізінші жолдағы «**Өміріңе кән бе екен?**» деген тіркестегі «кән» сөзіне түсінік берілмепті¹¹⁰. Оның есесіне осы академиялық жинақтың 1-томының 78-бетінде басылған «Кұдай берген бұл достық – **кәннің бірі**» деген жолдағы **кән** сөзіне «Кән (арабша) – кен, кеніш (рудник). Ауыспалы мағынада: мейірімділік бастауы, қайырымдылық, ізгілік; негізгі мағнасында Кұдайдың эпитеті» деген түсінік берілген.

«Абай тілінің сөздігінде»: «Кән. Ыстықтық, татулық, жылылық» мағынасында түсіндірілген. Бұл мағналарында өлендердегі: «**Өміріңе кән бе екен?**» немесе «Кұдай берген бұл достық – **кәннің бірі**» деген сөйлемдер ұғымға ауыр екені көрініп тұр.

Осы түсінікті **кән** атаулы сөздерінің әрқайсысына қолданып көрсек, жоғарыдағы «**Өміріңе кән бе екен?**» деген тіркестегі **кәннің** мағынасын түсініп болмайды. Демек, әрі қарай ізденіп көрдік. Сөйтсек, **кән** деген араб сөзінің орысша мағынасы «принадлежность кому, чему», яғни қазақшасы **тән** екен¹¹¹.

Сонда, Абайдың айтпағы:

Бос жүріп құр қалған,
Өміріңе тән бе екен,

яғни лайық па екен, болып шығады.

¹⁰⁹ «Абай» энциклопедиясы, А., 1995, 251-бет.

¹¹⁰ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 32-бет.

¹¹¹ Русско-арабский словарь, М. «Советская энциклопедия», 1964 (под редакцией Г.Ш.Шарбатова) 726-бет.

Ал енді, осының алдындағы екі жол 1995 жылғы жинақта:

Өңкей надан антұрған,
Қанша айтса, жан ба екен?

түрінде берілуі де көңілге қона қоймайтын сияқты. Жоғарыда дәлелдегеніміздей, «Өміріңе кән бе екен», немесе тән бе, лайық па екен, дегенге тоқтайтын болсақ, бұл екі жол былайша берілгені жөн көрінеді:

Өңкей надан антұрған,
Қанша айтса, жөн бе екен?

деп, Абай «өміріңе тән нәрсені қабылдамау жөн емес», деген ойды айтып тұрған жоқ па? Демек, «Қанша айтса, жан ба екен?» деген тіркес те түсініксіз. Біздің ойымызша, көшірушінің жансақтығынан «жөн» деген сөз «жан» болып жазылып кеткен.

Сонымен, біздің ұсынатын нұсқамыз:
Өңкей надан, антұрған,
Қанша айтса, жөн бе екен?
Бос жүріп, құр қалған
Өміріне кән бе екен?

Көріп отырғанымыздай, Абай өлеңінің кейбір сөздері (жөн, өміріне), тыныс белгілері түзетілді.

«Абай» энциклопедиясының 55-бетінде берілген «Абай термесі» деген мақалада «Жинақ ақын өлеңдерінің текстологиясына көңіл бөліп, қарасөзін жариялауымен тарихи құнды басылым болды» деп лайықты баға берілгені құптарлық. Алайда, бұл жеткіліксіз деп санаймыз. Бұл басылым Абайтанудың алғашқы маңызды баспалдақтарының бірі болып табылады, десек, Самат Әбішұлының Абайтануға қосқан үлесінің ғылыми маңызы арта түспек.

Ал, оны құрастырып, бастырушы зиялы азамат, әрі ақын Самат Әбішұлы есімін абайтанушылар қатарында ауыз толтырып атауға тұратын тұлға. Демек, «Абай» энциклопе-

диясында сол Самат Әбішұлы өзі туралы мағлұмат берілуі керек еді.

Самат Әбішұлы Нұржанов, зерттеуші профессор Ермек Өтебайұлының хабарлауына қарағанда, 1902 жылы Баянауыл аймағында дүниеге келген. Самат «Он үш-он төрт жасында өзі де өлең жаза бастаған. Әуелі ауылда мұсылманша оқыған ол, қалада орысша оқып жүргенде де әдебиетке құмарлығын ұштай берген, естіген-білгендерін жинай жүрген.

Сөйтіп, 1915 жылы он үш жастағы бала шәкірт қолына түскен Абай өлеңдерінің жинағын баспаға жібереді. Жинақ келесі жылы басылып шығады... Содан кейін белгілі ақын атанды... Оның қаламынан 1932 жылы «Колхоз жыры», 1933 жылы «Екпін» шығармалар жинағы шықты... Көп өлеңдері Семейдің «Қазақ тілі» газеті бетіне жарияланды. Бертін келе аудармамен де шұғылданды. А.Жаровтың «Мекке» поэмасын қазақшалап, «Жаңа әдебиетте» жариялады. Ұлы Отан соғысы жылдарында да ақын үні асқақ естілуші еді», - дейді Ермек Өтебайұлы¹¹².

Ермек Өтебайұлы С.Нұржановты 1945 жылы Алматыда Қазақ радиосы үйі алдында екі-үш рет көргенін, демек, радиода қызмет етсе керек, дегенді жазған...

Самат 1945 жылы күзде қайтыс болған.

Ірі ғалым, дарынды ақын **Жүсіпбек Шайхулисламұлы** өз шығармашылығында Абайға табынып, өнеге тұтып отырады. Оның ел ішінен жинап бастырған немесе өзі жазған қисса-дастандарда, олардың редакциясында Абайдың әсері, реалистік әдебиет үлгілері, «түзелген сөз» сарыны айқын танылады.

Айталық, 1904 жылы жазып, басылмай қалған «Қисса-и Мәнсурул Халлаж» деген кітабының беташарына:

Өлең — сөздің артығы, сөз сарасы.

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы,

¹¹² «Абай» журналы, 1996, №3, 14-17-беттер.

деген Абай өсиетін өзі де шамасы келгенше ұстанатынын көрсеткен¹¹³.

Баспасөздің Абай мұрасына деген ықыласы әр қырынан көрінгендігінің біраз мысалдарын келтірдік. Солардың қатарында «Сарыарқа» газетінің бетінде Абай есімінің насихатталғанын басылымның алғашқы сандарынан-ақ байқаймыз. Осы газеттің шыға бастауына байланысты 1917 жылғы 19-шілдеде шыққан 2-санында Рахметолла Ілікбаев деген автордың құттықтау хаты басылған. Ол Абайдың «Атымды адам қойған сон» деп басталатын өлеңінен үзінді бергенде біраз бұрмалап жіберіпті де:

«Нәсілім адам болған соң,
Қайтіп надан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын»,

деп жазған екен. «Сарыарқаның» үшінші санында басылған басмақала «Абай сөзі» деп аталады. Мұнда ұлы ойшылдың «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» деп келетін алтыншы қарасөзінің мазмұны ашылып, қалың қазақты бірлікке, ұлттық ұйымшылдыққа шақырады.

Абайтанудың қайнар-көздері болып табылатын ертеректе-ақ тасқа басылып, жария көрген мұндай материалдар кейінгі ұлы ізденістердің іргетасы екеніне көз жеткізу қиын емес. Абайтану бұл күнде ордалы ғылымға айналды десек, соның негізгі идеялары, шамшырақ бағдарлары ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың алғашқы ширегінді-ақ қалыптасқанын көреміз.

НАСИХАТ ҚАЗАҚИЯ. Абайтану тарихында Зейнел-Ғабиден Әміреұлының есімі де лайықты орын алуға тиіс. Профессор М.Мырзахметов оны «ұлттық ой-санасы ерте оянған, сол жолда қолынан келер әрекеттен аянбаған, Абай мұрасын баспасөзде насихаттап, татар халқына танытуға арнаған

¹¹³ Қазан университетінің кітапханасы, 1315-қолжазба.

талпынушылардың бірі» деп таныстырады¹¹⁴. Зейнелғабиденнің 1909 жылы Уфа қаласында басылған: «Насихат Қазақия»¹¹⁵ кітабы — Абай мұрасын насихаттау мен алғаш танып, дәл бағалауда революцияға дейінгі дәуірдегі әдебиетте өзіндік орны мен белгілі дәрежеде ерекшелігі бар еңбектер қатарына жатады», деген зерттеуші пікірін қуаттай отырып, осынау бағаны олқысынатынымызды да жасырғым келмейді. «Насихат Қазақияны» қазақ әдебиетінің мәселелерін ерте қозғаған аса құнды ғылыми еңбек деуіміз керек.

Мұхтар Әуезов Абай өлеңдерінің Зейнелғабиден жариялаған нұсқаларын жоғары бағалап, оларға «ерекше ілтифатпен қарағанын» М.Мырзахметов нақты мысалдармен дәлелдейді. Мысалы, Абайдың 1945 жылғы 100 жылдық мерейтойына арналып дайындалған толық жинаққа «Осы «Насихат Қазақия» кітабында басылған бір топ Абай өлеңдері ішінен «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап», деген атпен басылған екі өлеңін М.Әуезов өз қолымен көшіріп ендірген. Бірақ, М.Әуезов ұсынған екі өлең де юбилейлік жинаққа белгісіз бір себептермен енбей қалғанына» зерттеуші куәлік етеді. Бұл, әрине, құнды дерек. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деп басталатын өлең 1995 жылғы жинақта бар¹¹⁶, екінші «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап» енгізілмеген.

Зейнелғабиден, әсіресе, өз заманындағы қазақ өлеңінің деңгейіне қанағаттанбай, жоғары талап қояды. «Орыстардың Пушкинінің» шығармалары орыстың халық тілінде жазылғандығымен құнды» екенін дәл басып, Абайдың ақындық шеберлігіне осы биіктен баға береді.

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің бағдарын Абай белгілеп бергенін, демек, Абайдан үйрену керектігін, Абай өсиеттерін жалғастыра, дамыта орындау керектігін көрсетеді. «Ғылым, өнер іздеу жайында мәшһүр Ибраһим Құнанбаевтың бір сөзі:

¹¹⁴ «Абай» журналы, 1993, №8

¹¹⁵ «Насихат қазақия» жазған Зейнул-Ғабиден ибн-ул-хаж-Һамрах-ул Жауари. Уфа «Шарқ» баспасы, 1909 ж. 22 бет. (Әдебиет миллия, I жазба)

¹¹⁶ Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-том, А., 1995, 52-бет.

Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек,
Бой жеңбек, ер жігітке ақыл таппақ.
Тағдырын **жүрушінің** хақтан біліп,
Көшелі өнер иесін жүрсе жақтап.

Ниетің түзу болса сенің аппақ,
Екі елі аузыңа қойсаң қақпақ,
Сыбыр, өсек дегеннен сырттай жүріп,
Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ»,

деп Абайға жүгінеді, Абай беделін, өнегесін алға тартады.

Осы екі шумақ өлеңді 1995 жылғы жинақпен салыстырғанымызда, бірінші шумақтың үшінші жолындағы:

«Тағдырын **жүрушінің** хақтан біліп», деген тіркес жинақта біраз өзгеріп:

«Тағдырын **көрушінің** хақтан біліп», болып берілгені назар аудартады.

М.Мырзахметов «Бұл екі шумақ өлең өзінің тақырыбы мен өлең сарыны жағынан Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңімен сабақтасып жататынын» дәл байқаған¹¹⁷.

Ал, енді осы екі жолдың біріншісіндегі «жүрушінің» екіншісінде «көрушінің» болып өзгеріп шыққанына абайтанушылар назар аудара қоймаған сияқты. Заты, осы екеуі де бір қарағанда түсініксіздеу көрінеді. Үңіле қарасақ, Зейнегәбиден Әміреұлы нұсқасындағы «жүруші» өлеңнің тұтас мазмұнына сыйымды, мәтініне қолайлылау көрінеді дегіміз келеді.

Шумақ басындағы «Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» дегенге кім? деп қарсы сұрақ қойсақ, «көрушіден» гөрі «жүруші» - өмір сүруші, жалғанда тіршілік етуші, бұл дүниенің қызығын «жүріп» көруші ретінде түсініктірек. Әлбетте, бұл ойымыздың тиянағы әзір берік емес екенін айта тұрсақ та, З.Әміреұлы бастырған «Тағдырын жүрушінің хақтан біліп» деген нұсқаға сенгіміз келіп тұрады. Оған тіпті екінші шумақтың үшінші жолындағы «Сыбыр, өсек деген-

¹¹⁷ «Абай» журналы, 1993, №8, 50-51 беттер.

нен сырттай жүріп» деген жолдағы «жүріп» те жақтас болатын сияқты.

Абайдың көп жұмбақтарының бірі осындай.

Сондай-ақ, М.Мырзахметовтың байқап ескерткен тұсы да шешімін күтіп тұр. «Жол көрмек, жоба білмек» деп басталып, 3. Әміреұлы жинағы арқылы кеңес тұсындағы жинақтарға кірген бұл екі шумақ 1995 жылғы академиялық жинақта «Кейін табылған өлеңдер»¹¹⁸ деген тақырыппен жеке топтамаға қосылған. Бәлкім, бұл шумақтар «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергекпен» сарындас қана емес, осы өлеңнің соңғы 13-14 шумақтары ретінде қосылып басылса, түсініктірек болмас па? Осылайша, шашау күйінде «Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» деп басталатын екі шумақ басы жоқ, аяғы келте түрінде түсініксіз екені де мойындалады.

Абай жинақтарында ұшырасып қалып отыратын қайталаулар дәл осы екі өлеңге жалғас «Адасқанның алды — жөн, арты - соқпақ»¹¹⁹ деп басталатын жеті шумақ өлеңде де кездеседі. Мысалы, өлеңнің соңғы шумағындағы «Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ» деген тіркестер, осының алдында біз қарап, тексерген өлеңдерде «Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ» немесе, «Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек» түрінде мағына жағынан жақын.

3.Әміреұлы жинағындағы «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен» деп үш бөлініп, бірінен кейін бірі тізіліп берілген 66 жол өлеңді түсініп, тексеріп оқып шыққанда, солар түгелімен Абайдың ойынан тумаған деуге аузымыз бармайды. Рас, М.Мырзахметов байқағандай, «текстология жағынан осы күнгі біз көріп жүрген нұсқалардан айырмашылығы» бар. Және бір емес, бірнешеу. Тұтас шумақтар, жолдар, тіпті мүлде басқа ойды білдіретін тұстары аз емес.

Мысалы, М.Әуезов осы өлеңнің бірінші шумағын жеке жазып алып, текстологиясына назар аударғаны мәлім. М.Әуезов жазбасында бұл шумақ былай келеді:

Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ,

¹¹⁸ Абай, сол басылым. 1-том, А., 1995, 117-бет

¹¹⁹ Сонда, 61-бет

Оларға жөн – адамның сөзін ұқпақ,
Қас маңғаз, малға бөккен, кісімсініп,
Әсте жоқ, кеселді **істен биттей қорықпақ**¹²⁰.

Кейінгі, біз негізге алып отырған 1995 жылғы жинақта осы төртінші жол:

Әсте жоқ, кеселді **істеп биттен қорықпақ**, - болып беріліпті.

Біздің ойымызша, осы екі нұсқа да түсініксіз. Қисын бойынша, Абай жазған асыл түпнұсқасы:

Әсте жоқ, кеселді іс деп биттен қорықпақ, - болса керек. Көшірмеден кеткен тағы бір қате ретінде осыны атап көрсетуді жөн көрдік.

Дегенмен, бұл өзгерістер туралы: «Зейнелғабиден кітабында арнайы түрде берілген Абай өлеңдерінің бір тобы дәл осы ел аузынан жазып алып, баспасөзге түскен түрі деп сеніммен айта аламыз», деген зерттеуші М.Мырзахметовтың үзілді-кесілді пікіріне мен келісе алмаймыз. Оның себебі...

Оның себебі тағы да Абайдың ақындық машығына, оның шығармашылық лабораториясына бастайды. М. Әуезовтен бері бастап айтылып келе жатқан сөздер тегін емес: «Абай қағазға жазып тастап балаларына, шәкірттеріне береді екен. Кейде сол отырған жеріне қалдырып кетеді екен» дегенді осы зерттеу жұмысында бірнеше мәрте келтірдік. Бірақ: «Абайдың ақындық мінезі осындай екен деп, ол бір жазғанына қайтып оралмайды» деуге болмайтынын да ескерттік.

Бұдан шығатын қорытынды – З.Әміреұлының осы жинағындағы өлеңдерден Абайдың өз қолтаңбасын табамыз. Өлеңдік құны, мәтіннің ой қуаты, сөз қисыны Абайдың өзіне келіп-ақ тұрған жерлері аз емес. Сондықтан, бұл да Абайдың өз қолынан шыққан өлеңдер деуге лайық. Олар – Абай қайта қарап, кей жерлерін қайта жазып шыққан алғашқы нұсқалардың бір түрі, немесе бұлар алғашқы түрі, қазіргі жинақтардағысы Абайдың қайта қарап түзеткені болса ше?

¹²⁰ М.Әуезов. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. А., 1997, 160-бет.

Ол үшін көзі қарақты оқырман екі нұсқаны салыстырып көрсін. Тіпті, З.Әміреұлы нұсқасында, «харамдық», «халалдық», «беклік», «қаж сахауат» деген сөздердің бүгінгі жинақтарда кеңестік атеистік лексикаға сай бейімделіп «жаңаша» түзетілгені,

Шариғат турасымен тексерем деп,
... Сүннәтсізге бай құмар көп берем деп...

деген жолдардың мүлде түсіп қалғаны айқын көрініп тұрғандықтан, олар туралы сөз қозғамадық та.

«Насихат Қазақия» немесе «Қазаққа насихат» жинағындағы төрт шумақ үшінші өлеңнің мәтіні де назар аудартады. Соның үшін шумақтарды баянды түрде талдаған дұрыс.

«Ал, енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар, намыс, ғақыл, білім, сабыр, талап.
Асаңқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тындар еді мыңға балап»

деген шумақтан Абайдың өз колтаңбасын айқын тануға болатын сияқты.

Осы шумақтың үшінші жолындағы «Асаңқайғы сықылды адам болса» деген тіркес Абай шығармаларымен таныс біздің замандастарымызға тосын өрі жаңалық дер едім. Ұлы ақынның жеке кітап түрінде шыққан жинақтарының бірде-біреуінде Асаңқайғы есімі кездеспейді. Соған қарап, М.Мырзахметов айтқандай, Зейнелғабиден ел аузынан естіп, құрастырушы қағазға түсірген мәтінге бұл есім кездейсоқ еніп кетті деуге келе ме? Осы жағын ойланып көрейік.

Асаңқайғы сықылды адам болса, бір сөзін тындар еді (өлде едік пе? – З.Т.) деген сөйлемді қарапайым түсінікке аударсақ былай емес пе? Абай айтып отыр ғой: Кімді, қай кісіні қалап жақсы деп айтамыз? Әлбетте, Арлы, Намысты, Ғақылды, Білімді, Сабырлы адамды. Бірақ, біз сондай адамның айтқан әрбір сөзін мыңға балап тындап жүрміз бе? Егер Асаңқайғы сияқты аузы дуалы, әйгілі адам болса, тындар едік. Демек, Абай үшін Асаңқайғы – жаңағы жоғарыда айтқан биік адамгершілік қасиеттердің иесі, данышпан ғалым.

Абай Асаңқайғы есіміне құрметпен қарайды, оның «мыңға балауға» тұратын әрбір сөзіне назар аударып, тәлім-тәрбие ретінде қабылдауға шақырады.

Демек, қазіргі зерттеуші алдына Абай және Асаңқайғы немесе Асаңқайғы мен Абай арасындағы байланыс, тіпті үндестік мәселесі көлденеңдейді. Екі ойшылдың пікірлерінің сабақтастығын екеуінің де рухани азығының бастауы ортақ екеніне назар аударған профессор А.Егеубаевтің¹²¹ ой-толғамдары абайтанудағы жаңалық деп білеміз.

Рас, А.Егеубаев та Абай шығармаларынан Асаңқайғы есімін кездестірген. Бірақ, 39-қарасөздегі түйінді ойларға жүгіне отырып, екі ойшылдың пікірлес екенін тапқан. Жалғыз ғана 39-сөзден емес, «қарасөздердің» бүкіл жүйесінен осындай ой қорытындылаған. Оның мақаласының «Ұлттық сананың ұлан асу, ұлы құбылыстары» деп аталуының өзі, бұл еңбекте «Абай мен Баласағұн мұраларының арасындағы жалғастық, ұқсастық, тектестік», «...әлдебір тармақтарында Әл-Фараби толғамдарымен желі жалғастыратыны» нақты дәлелдермен тиянақталып, «Асаңқайғы танымымен, даналығымен» ұштасатыны көрсетілген. Оның мәнісі - «тарихтың жалғастығында, болмыстың бауырластығында, тектің бірлігінен туған заңдылық» екен. Осынау көңілге қонымды ғылыми тұжырымға қосып-аларымыз жоқ.

Айтпағымыз – жоғарыда біз келтірген үзіндідегі Асаңқайғы есіміне қатысты толғаудың Абайға тән екендігі көңілге қонады.

Ал, «Насихат Қазақияда» тасқа басылып, ерте-ақ жария етілсе де, бұл шумақтардың әлі де Абай шығармасы екендігі мойындалмай, жинақтарына кірмей жүргені өкінішті.

М.Әуезов бұл өлеңдерге назар аударып, екі бөліктен тұратын жиырма екі жол мәтін дайындап, Абайдың жинағына ұсынған. Мәтінге «Насихат Қазақияда» жария кірген: «Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқың сергек», «Бай алады кезінде көп берем деп» және «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап?» деген үш өлеңінің әр жерінен алынған жолдар енгі-

¹²¹ «Қазақ әдебиеті» газеті, 2005 жыл, 3-маусым.

зілген. Бірақ, бұл мәтін белгісіз себептерге байланысты 1945 жылғы Абайдың толық жинағына енбей қалған¹²².

Тағы бір салыстыру тілейтін мәтін бар. Ол «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», деп басталатын көпке танымал өлең. 1995 жылғы академиялық жинақта бұл шығарма 15 шумақ болып берілген. Осы өлеңді тұтас күйінде бір шығарма ретінде оқып шыққанда, өлең қисынына қарай 6-шумақтан бастап ақын тақырыптан ауытқып, екінші бір ойға ауысқандай әсер қалдырады. Өлеңнің басындағы бес шумақ ақындық шеберлік, сөз қасиетін тану тұрғысында дербес мағына беріп, сол мағынаның түйінімен «Қазақтың келістірер қай баласы?» деген сұрақ түрінде, тілек түрінде аяқталатын сияқты. Және де сол бес шумақ та бірінғай «сарасы», «данасы», «сөз арасы»..., «бар таласы», «таңдамасы», «қай баласы» деген ұйқаспен жазылған.

Ал, келесі шумақтар, мысалы «Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап» деп басталатын алтыншы шумақтан бастап, 15-шумақтың ақырғы жолы үнемі «ап» көсемшемен ұйқасады. Әлбетте, бір өлеңнің бойында бірнеше ұйқас кездесіп отыратыны таңқаларлық емес. Біз бұл белгіге қарап қана өлеңнің тұтастығына күмән келтіріп отырған жоқпыз.

«Насихат Қазақияда» «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы...»: 4 шумақ және екі жол, барлығы 16 жол болып жеке берілген. Қазіргі мәтінімен салыстырғанда өзгешелік бар. Ендігі міндет — осы өзгешеліктің сипаттары туралы.

Бірінші шумақтың екінші жолы «Қиыннан қиыстырған — ер данасы». Яғни, өлеңді «Сөздің патшасы» деңгейіне көтеріп «қиыстырған — ер данасы». Қиыстырған, жасаған. Өткен шақ. Болған, біткен іс.

Ал, қазіргі мәтінде «Қиыннан қиыстырар — ер данасы» болып, етістіктің келер шақ тұлғасында тұр. Бұл — Абайдың тілегі, арманы. Яғни «ер данасы» ғана қиыстыра алады. Ақын осы өреге ұмтылуға шақырады. Әрі қарай жалғастырып: «Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», деп тілейді. Өлеңдік қасиеті жағынан қарағанда «қиыстырған» немесе «қиыстырар» екеуі де ез орнында. Тек «ер данасынан» кейін нүкте

¹²² Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. А., 1997, 382-бет.

қойылса, «қиыстырған» салмақтылау, ал «қиыстырар» үтір сұрап тұр. Қазіргі жинақтардағы «ер данасынан» кейінгі нүкте ойды аяқтап, алғашқы екі жолды жеке сөйлем ретінде бөліп тастағаны көңілге қоныңқырамайды. Егер «қиыстырарға» тоқтайтын болсақ, шумақтағы 4 жол бір демде, ұзақ бір сөйлем болып тұтас оқылуға тиіс.

Екінші шумақта екі мәтін біріне-бірі толық сәйкес келеді. Тек, реті келіп тұрғанда «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» деген тіркестегі «бөтен» сөзі жөнінде өзіміз байқаған бір жайды айта кетуге тиіспіз. Өйткені, айтпағымыздың Абай ойын түсінуге қатысы бар-ау деп есептейміз.

«Бөтен» сөзін біздің замандастарымыз қазіргі түсінік бойынша «өзге», «басқа», тіпті «кірме сөз», «басқа тілден енген сөз» мағынасында түсінеді. Ия, бір қарағанда өлең мәтінінің «өзге», «кірме», басқа тілден алынған сөздермен шұбарланбағаны дұрыс та. Бірақ, Абай өз шығармаларында араб, фарси, тіпті орыс тілдерінен сөз алып қолдана береді ғой. Ондағысы – сөз таба алмағандықтан, немесе ұйқас үшін бе екен? Ойлануға тұратын мәселе.

Алдымен, Абайдың өзі қолданған өзге тілдерден кірген сөздерге назар аударып көрдік. Сонда көзіміз жеткені – Абай арабтан, фарсидан, орыстан сөз алғанда, айтпақ ойын неғұрлым дәл, жинақы, ұшқыр жеткізу үшін алады екен; сатира тұрғысында кекету, мұқату үшін, ащы мысқыл, бұлтартпас сыни ойын білдіру үшін алады екен.

«Интернатта оқып жүр», басқа емес, медресе, мектеп, школа емес, дәл сол «интернатта» деген термин сөз. «Здравомыслящий» - қазақша бірнеше сөзбен шұбалаңқы түрде «дұрыс ой қорытатын», «салауатты ой-пікір иесі» деген сияқты. «Занимайся прямотой» - ісің де, сөзің де әділ болсын, өмірге тура жолды танда, өсек-аяң, алдауға барма, т.с.с.

Сонда «бөтен сөз» дегенді Абай қай мағынада қолданған? Біздің ойымызша, Абай бұл арада жалған сөйлем, сөз арасына өтірік сезім қоспа деген. Мұның дәлелі ретінде араб тілінде «шындық», «ақиқат» деген сөздердің антонимі, қарсы мағынасында қолданылатын **буһәтән** (бөтен) деген сөздің бар екенін айтқымыз келеді¹²³.

¹²³ Русско-арабский словарь. М., 1964, 501-бет.

Мысалы, музыкада «жалған нота», яғни «жалған, қоспа, үйлесімсіз дыбыс» деген түсінік бар екені мәлім. Белгілі бір орындаушының шеберлігін бағалағанда, музыка мамандары тұтас композициядан ақау шығып қалмаса екен, орындаушы жаза басып, жалған дыбыс қосып жібермесе екен деп қадағалап отырады. Және де «жалған нота» байқаса, орындаушының кездейсоқ қатесі деп емес, одан да ауыр күнә деп есептейді. Өйткені, «жалған ноталар» көбейіп кетсе, музыка тақырыбынан ауып, тыңдаушыға мүлде басқа әсер етеді. Мұнымыз – білгіштік көрсету емес, Абай қолданысындағы «бөтен сөз» деген анықтаманың арқалаған жүгі ауыр екеніне назар аударғанымыз.

Үшінші шумақта да екі нұсқаның арасындағы едәуір айырмашылықты байқаймыз. 1995 жылғы жинақта:

Әуелі аят, хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

Осындағы **бәйітмысал**, басылымдарда әртүрлі жазылып жүр. Осы жинақта берілген түсінікте: бәйітмысал – Бәйіт (арабша) - өлең, «Бәйіт мысал» - мысал өлең, үлгі-өнеге өлең»¹²⁴. «Абай тілінің сөздігінде» бұл сөздің мағынасы қарама-қарсы түсіндірілген. Яғни, «Бәйітсымал». Бәйітсымақ, өлеңсымақ¹²⁵.

Құрастырушылар бұл сөзді түсіне алмай, көп қиналғанын, 1909 жылғы алғашқы жинақтан бері қарай келе жатқанына қарамастан, «Бәйіт мысал» деп түзеткенін жазады.

Қайсысы дұрыс? 1961 жылғы жинақта «Бәйітсымал». Ахмет Байтұрсыновтың жазып алған нұсқасында «Бәйітсымал». Біз анық түсіне алмаған, қазір көнерген сөздер қатарындағы арабтың бұл сөзін А.Байтұрсынов білетініне күмән келтіруге бола ма?

¹²⁴ Абай, сол басылым. I-том, 1995, 88-бет.

¹²⁵ Абай тілінің сөздігі. 121-бет.

Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

деген сөйлемге үңіле қараған адам бұл жолдардан әжуа, сын-сықақ көріп тұрғандай. Атеистердің аят пен хадистердің терең мәнін түсінгісі келмей, терістейтін мысқылы осындай болатын. Және

«Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы...»

Кімнің алласы? Немесе пайғамбар мен алла атынан айтылатын аят пен хадистен Абай сияқты хақ мұсылман қызық іздей ме? Ойланып көрейікші.

Ойланайық та, «Насихат Қазақиядағы»:

«Әуелі аят, хадис сөздің басы,
Мінәжат уәлилердің зар наласы»,

деген жолдарды оқиық. Діндәр уәлилердің мінәжат қылғандығы зарлы наласы құлағыңызға келе ме? Ислам — бағыныштылық, иман — құлшылық сезімі екенін еске алсақ, аузынан Алласын тастамайтын Абай сөзі осындай десек ше?

Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әр бірі келгенінше өз шамасы,

деген сөйлемді төртінші шумақтағы:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

деген ұғымнан айырып алу оңай ма? Көрініп тұрған тұтас-тыққа, ой жалғастығына күмән бар ма?

Бұларды жазғанда Абай өлең шығаратындардың кемшілігін бетіне баспайды. Кешіріммен қарайды. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады», «Сонда да олардың бар таңдамасы» десек, теріс бола ма?

Енді бір байқағанымыз: 1995 жылғы жинақта:

«Өлеңге әркімнің-ақ **бар таласы**» деген жол «Насихат Қазақияда» «Өлеңге әркімнің-ақ **бар тайталасы**» болып берілгені.

«Талас» дегеннен гөрі өлең, өнер — бөсеке, «тайталас», деп түсінсек, ойға қонымдырақ сияқты. Рас, бұл жолда бір буын артық тұр. Техникалық жағынан алғанда «бар тайталасы» — **бар таласынан** олақтау. Дегенмен, Абайда мұндай буын санының бірлі-екілі артық-кемі бола беретінін білеміз. Абайдың өлеңдері ішкі ойға құрылатынын, кейде ұйқас жағынан кемшілік болып жататынын кезінде Ахмет Байтұрсынов та атап көрсеткен.

Дәл осы тұста, «Насихат Қазақия» нұсқасындағы біраз жайды қозғап, өз пікірімізді білдіре отырып, ондағы «Сырты алтын, іші күміс сөз жақсысын» дегендегі, «алтынның» сыртына «күмістің» ішіне ауысқанын орынсыз көрініп отырғанымызды да айтуды парыз санаймыз. Бәлкім, бұл да өлең техникасының бір көрінісі — **«сырты алтын»** деген тіркестегі жуан дауысты дыбыстардың, **«іші күміс»** дегендегі жіңішке дауыстылардың үндесуін жөн көрген көшірмеші, түпнұсқасындағы **«іші алтын», «сырты күміс»** түріндегі дауысты дыбыстардың үндестігі ақсап жатқанын байқап, «түзетіп» жіберді ме екен? Қалай да бізге, 1995 жылғы **жинақтағы «іші алтын», «сырты күмісті»** қабылдау оңай.

Осы «Насихат Қазақиядағы» соңғы екі жол:

Көз жұмып дүниеден өткеніңше
Адамның таусылмайды қаптамасы,-

деген сөйлем бөгде біреудің артық қоспасы сияқты болып тұр.

Қазіргі жинақтарда осы өлеңнің тоғызыншы шумағының төртінші жолы

Былжырақ көрінеді **солар дандақ**¹²⁶.

Осындағы «дандақ» деген не сөз? Құрастырушылар бұған назар аударып, бұрынғы басылымдарды тексеріп шыққан. 1909, 1922 (Қазан және Ташкент) жылдардағы жинақтарда «солар дандақ». 1933 жылғы жинақта «соларды аңдап», 1939, 1945, 1954 жылдардағы жинақтарда «бәрі дандақ». 1957-1977 жылғы жинақтарда «соларды аңдап». Біздің

¹²⁶ Абай, сол басылым. I-том, 1995, 89-бет.

тапқанымыз — А.Байтұрсынов мәтінінде (1913 ж.) және 1961 жылғы жинақта «соларды аңдап».

Академиялық жинаққа 1909, 1922 жылғы басылымдардағы «солар дандақ» нұсқасы енгізілген. Тиісті түсінікте былай жазылған: «Ақын бұл жерде: мал алу үшін, байларды мақтайтын ақындардың өлеңі «қазаққа қадірсіз», «былжырақ», мағынасыз, «дандақ» көрінеді, -деп отыр»¹²⁷.

Тағы бір нұсқа бар. Ол — 1909 жылғы жинақтың соңына берілген Абайдың өмірбаяны мәтінінің ішіндегі осы өлеңнің үзіндісі. Онда «былжырақ көрінеді солардан да-ақ» болып басылған. Біздің түсінігімізше, мұндай ақындардың сөзі **піспеген, өлең дәрежесіне жетпеген** деген мағынаны білдірсе керек. Шешімі табылған жоқ. Сөйтіп, беймәлім «дандақ» сөзін жазып қойып, және оның мағынасына түсінік бермеу, оқырманға да, Абайға да қиянат болмай ма?

* * *

1995 жылғы жинақтың II томының 28-бетіндегі «Көк тұман - алдындағы келер заман... » деп басталатын өлеңнің мәтінінде көзге түскен түйіткілдер жөнінде біраз сөз айтуға тура келеді. Осы өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы:

Соның бірі — арнаулы **тауысыншақ** күн.

Осындағы «тауысыншақ» түсініксіз. Дұрысы — «тауысыншық», яғни таусылып бара жатқан, болымсыз қалдық болуға тиіс. «Абай тілінің сөздігінде»: **ТАУСЫНШЫҚ. Шолтиған, біткен қалдық.** Сөздікке де, жинаққа да 1957 жылы М.Әуезовтің басқаруымен шыққан екі томдық жинақ негіз болған. Яғни, онда бұл сөз түзу жазылған. Кейінгі құрастырушылар түзетіп жіберген, бірақ түсінік бермеген.

Осы сөзді төркіндетіп, А.Байтұрсыновтың 1913 жылы жазған «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласында мысал үшін келтірілген өлеңнің мәтінімен салыстырдық. «Таусыншық күн» екен. Ахаң өзінің қолына «1903 жылы Абай өлеңдері жазылған дәптер түскенін» жазады және 1909 жылғы алғашқы кітапты да атайды. Демек бұл сөз әуелде дұрыс

¹²⁷ Абай, сол басылым. I-том, 1995, 269-бет.

«таусыншық» түрінде болған. Бірақ Ахмет Байтұрсынов қолындағы екі нұсқаның қайсынан алғанын жазбапты. Бір сөздің төңірегінде осынша тәптіштеп айтуымыздың мәнісі бар.

А.Байтұрсынов нұсқасындағы өлең мәтінінде қазіргі жинақтағыдан өзгелік бар. Төртінші шумақтан кейін келетін:

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Ылайла ылай оймен тұнығыңды,-
Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
Ол білдірмей ұрламақ қылығыңды,

деген шумақ түсіп қалған. Себебі белгісіз. Жинақты құрастырушылар бұл жөнінде ескертпе берген: «Өлеңнің төртінші шумағына жалғас келетін: «Малға сат, пайдаға сат қылығыңды», - деп басталатын 1909 жылғы жинақтан бастап 1957 жылғы жинаққа шейін басылып келе жатқан бесінші шумағы 1977 жылғы жинақта «Жасөспірім замандас қапа қылды» өлеңінің соңына тіркеліп басылған...»¹²⁸ Неге? Жауап жоқ. Жоғарыда айттық, Ахмет Байтұрсыновта да түсіп қалған. Ойлануға тұра ма? Бәлкім, Аханның қолындағы 1903 жылғы дәптерде осындай шығар.

Міне, осылайша, Абай шығармаларының әр кезде жарияланған нұсқаларын салыстыра отырып, оларда орын алған айырмашылықтардың мәнін анықтауға, сол арқылы ақын шығармаларының канондық мәтініне бір табан болса да жақындай түсуге болатындай. Біздің байқағандарымыз үшінші және одан кейінгі көшірмелердегі өзгешеліктер ғана.

Абай шығармаларының алғаш рет кітап болып басылуына, зерттеушілердің текстологиялық жұмыстарына негіз болған Мүрсейіт (1860-1917) қолжазбалары екені мәлім. Дегенмен, сол Мүрсейіттің өзінде әртүрлі көшірілген жеке сөздер мен сөйлемдер де баршылық. Бұл жөнінде зерттеуші Амантай Исиннің¹²⁹ келтірген деректері біраз ойға жетелейді. Атап айтқанда, А.Исин 1905 жылы Мүрсейіт дайындаған қолжазба кітапты үңіле зерттей отырып, оның «кейбір тұсында екі рет көшірілген мәтін не сөз айырмашылықтары

¹²⁸ Абай, сол басылым. I-том, 1995, 248-бет

¹²⁹ «Қазақ әдебиеті» газеті, 2005, 15-шілде.

бар өлеңдер кезігетінін» байқаған және кейін жинақ түрінде басылған нұсқаларда «бұл ерекшеліктердің мүлде ескерілмей келгеніне» назар аударады. Мысал ретінде Абайдың бес өлеңін («Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Ата-анаға көз қуаныш», «Менсінбеуші ем наданды», «Ысытқан, суытқан», «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?») кейінгі басылымдармен салыстырып шығып, зерттеуші мәтіндердегі әрбір өзгешелік туралы өз пікірін ортаға салған.

Мүрсейіт сияқты жауапты көшірмеші жұмыс үстінде салақтық жасады дегенге А.Исиннің аузы бармайды. Абай мұраларының шырақшысы, алтын сандығы болған Мүрсейіттің адалдығына, тиянақтылығына біз де бас иеміз. Әрине, пенде болған соң, көшіру үстінде кейбір селкемдікке жол беріп алуы да мүмкін.

А.Исиннің топшылауының негізгі арнасы – Мүрсейіт Абайдың бір ғана емес, бірнеше қолжазбасынан көшірген, демек, қолжазба кітаптағы өзгешеліктер Абай-автордың өз қолынан шыққан, деген жорамалға саяды. Біз бұған толық қосыла қоймасақ та, оның: «Абай бір жазған өлеңіне кейін еш өзгеріс енгізбеген деген түсінік шындықтан алыстау...» деген пікірін қолдаймыз. Бұл жөнінде мен Абай өлеңдерінің әртүрлі нұсқаларын салыстыра отырып, мұндай пікірді бұрын да айтқанмын (қараңыз: «Абай және баспасөз», Қарағанды, 1997 жыл), осы еңбекте де бірнеше қайталап көрсеттім. Демек, А.Исиннің жазғанындай, Абай-ақын тарапынан «...кейбір өлеңдердің авторлық редакцияларының болуы ойға қонымды» екенін тағы да қуаттаймын. Сондай-ақ, біз негізге алып тексерген 1995 жылғы толық жинақтағы, одан бұрынғы басқа да басылымдардағы түсініктердің кейбіреулері көңілге қонбайтынын, тіпті көрініп тұрған мәтін өзгешеліктеріне құрастырушы-зерттеушілер тарапынан назар аударылмағанын олқылық санаймын, бұл жөнінде А.Исинмен бір пікірде екенімді көрсетемін.

Өз қолымен жазған, түзеткен қолжазбалары сақталмаған ақынның шығармаларын тексеріп, канондық мәтін түзуді кешеуілдете беруге болмайды. Бұл – біздің ұрпақтың өмірінде шешілуі керек. Осынау маңызды іске кіріскенде, Мүрсейіттің қолжазбаларынан бастап, бұрын-соңды жарияланған белгілі нұсқаларды толық ескеріп, неғұрлым терең

ғылыми сараптаудан өткізген дұрыс болар еді. Абайтанудың қазіргі деңгейі осындай іргелі зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Абай шығармаларының өлденеше қайта басылып келе жатқан нұсқаларының ішінде ақынның бір жарым ғасырлық мүшеліне орай, қазақтың білікті оқымыстыларының күшімен дайындалған 1995 жылғы нұсқасының ғылыми-танымдық құнына шек келтіруге болмайды.

Абай шығармаларының аталған екі томдық ғылыми жинағын баспаға дайындау үстінде жаңадан текстологиялық зерттеу жұмысы жүргізілген. Шығарушылар алқасы «Абай шығармаларының Мұхтар Әуезовтің басқаруымен және тікелей қатысуымен дайындалып, 1957 жылы жарық көрген екі томдық толық жинағын негізге ала отырып,... барлық шығармалардың текстін бұрынғы жинақтармен және жазба дерек санлып жүрген белгілі қолжазбалармен қайтадан салыстырып, тексеріп» шыққан. Сонымен бірге «түсініктер де тың деректермен толықтырылып, бірталай тұстарда қайтадан» жазылған.

Шығармашылық топтың құрамында болған белгілі абайтанушы Қайым Мұхаметханов осы жинаққа «бұрын Абай жинақтарында қате басылып жүрген 250 сөзді түзетіп, 120 сөзге түсінік жазғанын» өзі айтқан¹³⁰. Соған қарамастан, Қайым марқұм Абай шығармаларының кітап болып басылуында текстология мәселелеріне жеткілікті мән берілмейтіндігін де қынжыла айтып кеткен.

«Абайдың бұл жолғы жинағы академиялық жинағы екеу емес, төрт томдық болып шығуы керек еді. Амалсыз осы екі томмен қанағат етуге тура келді», дейді де Қ.Мұхаметханов «соның өзіне көңілі толмайтындығын» жасырмаған. Бұл орайда зерттеушінің мына сын-пікірі сабақ болуға тұрарлық-ау: «Тегінде біздің академиялық жинақ туралы түсінігіміз қызық. Бұрын да ұлы ақын шығармаларында қате кеткен сөздер тағы қайталанып жататынды. Сөйтсек, әлгі академиялық жинақтың редакциялық алқасына енгендер шидің басын сындыруға ерініп, бұрынғы жинақтың парақтарын ақ қағазға желімдеп, баспаханаға сол күйі

¹³⁰ «Егемен Қазақстан» газеті, 2002, 28-желтоқсан.

жібере салудан тайынбапты». Ашынып отырып артық айтып қалуы да мүмкін, десек те осындай өкініштің ақиқатқа жанасатыны жалған емес.

Әлбетте, академиялық жинақты шығарушылар ісімізде мін жоқ деген. Оған жинақтың кіріспесіне жазылған мына салмақты ескертпе дәлел бола алады:

«Бұл жерде бір назар аударарлық жай — Абай шығармаларында жекелеген сөздердің әр түрлі қолжазбалар мен бұрынғы басылымдарда әр қалай оқылатын тұстары кездесетіндіктен, мынадан ана нұсқасы артық, дұрысырақ, сол неге алынбаған, деп әркім өзінше дәлел келтіруге себеп мол. Сондықтан бірді-екілі сөз болса да, жеке адамның жобалауынша өзгертілмей, нақтылы деректерге сүйеніп және ғылыми ортада талқыланып, академиялық басылымды дайындайтын шығарушылар алқасының пікір қорытуымен шешім алынғаны дұрыс».

Абай мұраларын ұрпақтан-ұрпаққа абайлық қалпында, «Іші — алтын, сырты — күміс» қасиетімен жеткізу міндетін мойынға алу - өте жауапты міндет.

Қайым ақсақал өмірінің соңында кейінгі талапшыл, талғамшыл ұрпаққа аманат ретінде: «ғылым жолында жүрген қай-қайсымыз болсын, Абайға қызмет ете білуіміз керек» , - деп, өмірдегі «...басты арманымның бірі -- Абай өлеңдері текстологиясының толықтырылған жаңа нұсқасын шығару болып табылады» деп ағынан жарылғанына куәміз.

Абай мұрасын зерттеу үстінде өзіміздің пікірлерімізді ортаға салғанда да осындай жауапкершілікті естен шығармағанымызды ескертсек дейміз.

ОН ЖОЛДЫҢ СЫРЫ. Мұхтар Әуезовтің жарияланбаған мұрасының ішінде «7. Абай сөзі не дейді», деген тақырыппен Абайдың «Ойға түстім толғандым» өлеңінің ел аузында айтылып жүрген бір нұсқасы бар¹³¹. Ол мынау:

Ойландым да құрғалдым,

Өз мінімді қолға алдым.

Жүрегіме қарасам,

¹³¹ Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. А., 1997, 54-бет.

Айнадайын таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Сен жақсысың дегенге,
Ісіппін де кеуіппін.
Арамдық пен сұмдыққа,
Кұладындай ұшыптын.

Өлеңді түгел тексермей тұрып, 1995 жылғы жинақтағы айырмашылықтарды көрсете кетейік. Онда:

Ойландым да **толғандым...**
Айнадайын таза емес...
Сіз білесіз дегенге
Күнге күйіп, пісіппін...

Осы өлеңнің жинақтарға енген нұсқасы — 32 жол. Шығарманың түзілімі де қызық.

1. Алғашқы бөлігі: «толғандым», «қолға алдым», «көз салдым», «ойландым», «жақпадым», «сия алдым», «қия алдым» деген бірінші жақ тұлғасында бірінғай етістіктерден сегіз жол болып келеді.

Сондай-ақ, бастапқы алты жол жоғарыдағы алты сөзбен аяқталып отыратын жеке-жеке алты сөйлем болып келеді де, жетінші жол ұйқассыз аяқталады. Бұл жолды сөйлем түрінде жазсақ: «қалап алған көп мінез, қалайша қылып тия алдым» болып аяқталады. Тереңірек үңілсек, бұл өлең графикалық түрінде былай болуға тиіс сияқты:

Ойға түстім, толғандым,
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым,
Өзіме-өзім жақпадым, енді қайда сия алдым.
Қалап алған көп мінез, қалайша қылып тия алдым?

Ал, бірінші жолдағы «толғандымның» орнында М.Әуезов ел аузынан жазып алған нұсқада «құрғалдым» сөзі

неге тұр? Түрлендіріп көрсек: «құр қалдым», «қор қалдым», «қорғалдым» деген варианттар қаламға оралады. Көрейік:

Ойға түстім. Құр қалдым,- болса ше? Яғни, ойланып көрсем, құр қалғанымды сезіндім. Неден? Қолымнан келетін шаруаларды тындыра алмаппын. Ғылымнан да, білімнен де, ізгілікті биліктен де, халқыма жақсылық жасаудан да «құр қалыппын». Еске түсіріп көрейік: «Моласындай бақсының, Жалғыз да қалдым — тап шыным». Қалай болғанда да Абайдың ел аузында сақталған өлеңінде қандай да бір түсініксіз сөздің болуының өзі — түсініксіз. Яғни, оқыған, жаттап алған адам сол бір «құрғалдым» деген сөзді түсінген болса керек, басқаларға да солай таратқан деп ойлауға болады ғой. Оның үстіне, Мұқаң жазып алғанда да сөздің сол формасын бұзбай қағазға түсірген. Және «құрғалдымды» мағынасыз сөз деп білсе, қандай да бір ескертпе қалдыруы керек еді ғой.

Әрине, Мұқаң бұл он жолды жазып алғанда, оларды Абай өлеңінің ішіндегі сөздердің жұрт жадында шашырап сақталғанын сезгеніне дау жоқ. Ал, қағазға түсіріп алып сақтауы — сондағы сөздердің текстологиялық зерттеуге, салыстыруға қажеті болар деген ниеті, деп түсіну керек. «Керек тастың ауырлығы жоқ» қой. Міне, біз де сол жолдарды іске жаратуға осылайша ұмтылдық.

Өлеңнің екінші бөлігінің түзілімі өзгешелеу. Ол өзгелік, атап айтқанда мынада: қазір оқып жүргеніміздей «Жүрегімді байқасам» емес, «Жүрегіме қарасам» түрінде жазылған. Егер осы соңғы нұсқаны алсақ, өлеңнің ұйқасы түзеле түспей ме? Осылайша: Ұйқас сөздер «санасам», «қарасам» және «аз емес», «таза емес», «саз емес», «наз емес» болады. Енді осы екінші бөліктің жазылу формасын өзгертіп қарайық:

Бойдағы мінді санасам,

Тау тасынан аз емес.

Жүрегіме қарасам,

Айнадайын таза емес.

Аршып алып тастауға апандағы саз емес.

Бәрі болды өзімнен, төңірім салған наз емес.

Абай шығармаларының ұйқас сөздігінде «санасам» мен «қарасам» жоқ¹³².

Соңғы жолдағы «наз» деген сөз өз орнында емес сияқты. Бұған бізден бұрын күмән келтірген зерттеуші Қайым Мұхаметханов: «наз» ба екен, жоқ «аза» ма екен», деп жазады. Мұхтар Әуезов «аза» болмас па, деп белгі қояды. Жинақты құрастырушылар (өлеңдерге түсінік жазған Қ.Мұхаметханов) «...әзірге «наз» деп жібердік, — дегенді ескерткен». Алайда, «Абай» энциклопедиясында бұл өлеңнің текстологиясы, түзілімі, варианттары жөнінде бөгде ескертпе жоқ. «Алғаш рет ақынның 1945 жылы жарық көрген толық жинағында жарияланды. Басылымдарында текстологиялық өзгерістер кездеспейді», деген тұжырым жазылған.

Өлеңнің үшінші бөлігі: «қызықтым», «бұзыппын», «үзіппін», «тізіппін», «күсіппін», «пысықпын» деген сегіз ұйқаспен келетін 16 жол үлгісінде жазылған. Сондығымен алғашқы екі бөліктен бұл да өзгеше. Өңшең бірінші жақтан келетін өткен шақ тұлғасындағы етістіктермен аяқталып отырады.

Енді осы бөлікті өзімізше жазып көрейік:

1. Осынша ақымақ болғаным — көрінгенге қызықтым.
2. Ғаділетті жүректің әділетін бұзыппын.
3. Ақылменен білімнен әбден күдер үзіппін.
4. Айла менен амалды мереуерттей тізіппін
5. Жалмауыздай жалаңдап, ар-ұяттан күсіппін.

Қулық пенен сұмдыққа құладындай ұшыппын.

«Сіз білесіз» дегенге күнге күйіп пісіппін.

Мақтанбасқа мақтанып, деп жүріппін «пысықпын».

«Абай» энциклопедиясындағы ұйқас сөздігінде жоғарыда келтірілген соңғы 8 сөз ұйқас ретінде берілген. Алайда, тереңірек қараған адамға басқаша көрінеді. Атап айтқанда, «қызықтым», «бұзыппын», «үзіппін», және «тізіппін» өз алдына бір үйір ұйқастар. Сөздердің алғашқы буындары «қыз», «бұз», «үз», «тіз» - ылғи «з» сонар дыбысқа аяқталып отырады. Ал, қалған төртеуі: «күсіппін», «ұшыппын», «пісіппін», «пысықпын» - ұйқастардың алғашқыдан өзгеше басқа,

¹³² «Абай» энциклопедиясы, 651-655-беттер.

дербес үйірі. Бұл төрт сөздің алғашқы буыны «с» (үш рет) «ш» бір рет қатаң дыбысқа аяқталып отырады.

Сондай-ақ, сол сегіз сөздің жетеуі көсемше етістіктер түрінде және екінші буындар түгелдей қатаң «п» әріпіне аяқталған. Жалғыз ғана «қызықтым», (екінші буыны «қ» әрпіне аяқталса да ұйқасты бұғып тұрған жоқ. Оның үстіне бірінші жақтағы етістік тұлғасында әрі үш буыннан тұрғандықтан, шумақтың жымын бүлдірмей, қайта көрік беріп тұр.

Енді осы арада «Сіз білесіз» дегенге күнге күйіп, «пісіппін» деген сөйлемнің шикілігіне назар аударайық. Бұл дегеніңіз, ұмытып қалған адамның ойдан құрай салғаны екенін көру қиын емес. «Күнге күйіп, пісіппін» дегенде қандай мағына тұр. Неге күнге күйеді? Неге піседі? Абай түгілі орта қол ақынның да тіліне оралатын сөйлем емес. «Күнге күй» мен «пісу» қатар тұратын сөздер емес қой. Ал «ісіп-кеуіп» болса басқа мағына. «Ісіп-кебу» астамшылықты, өркөкірек-тікті, төкаппарлықты білдіреді. Контекске қарап отырсақ, ашы әжуа, өткір мысқыл түрінде немесе дәл осы «ісіп-кебу» оңтайлырақ қой.

Өлеңнің басынан басталған өзін-өзі сынау үрдісінің түйіні боларлықтай «ісіп-кебуді» өз орнына қою қажет. Қалайша? Бұл қос сөзді қайдан аламыз. Таптық. М.Әуезовтің біз айтып отырған, жоғарыда «қарасам» деген сөзін алған жазбасын қарайық. Міне, «Сен жақсысың дегенге ісіппін де кеуіппін». Дәл осы күйінде алатын болсақ, өлең ұйқасына нұқсан келеді. Олай болса, «ісіп-кебу» деген дәстүрлі тұрақты тіркесті сөз өзгертіп, дәлірек айтқанда, «кеуіп-ісіп» қалпына келтірсек, мәселе шешілгендей. Сондай-ақ, «Сіз білесіз дегенгеден» гөрі сатира тұрғысындағы «Сен жақсысыңды» алған тіпті қолайлы сияқты. Осылайша:

«Сіз білесіз» дегенге күнге күйіп «пісіппін»

деген жолды тұтасымен алып тастап,

Сен жақсысың дегенге кеуіппін де ісіппін

деген жолды қойсақ, өлеңнің мағынасы да толығыды, ұйқасы да орнына келеді.

Қараңыз:

Құлықпенен сұмдыққа құладындай ұшыппын.

Сен жақсысың дегенге кеуіппін де ісіппін.

Мақтанбасқа мақтанып, деп жүріппін «пысықпын».

Міне, осылайша Абайдың «Ойға түстім толғандым» деп басталатын өлеңін талдап, қағазға түскен түрін тексергенімізде, ақынның тағы бір жаңа өлең үлгісін тапқандаймыз. Формасы мынау:

Ойға түстім. Құр қалдым.

Өз мінімді қолға алдым.

Мінезіме көз салдым.

Тексеруге ойландым.

Өзіме-өзім жақпадым, енді қайда сия алдым.

Қалап алған көп мінез, қалайша қылып тия алдым.

Бойдағы мінді санасам, тау тасынан аз емес.

Жүрегіме қарасам, айнадайын таза емес.

Аршып алып тастауға, апандағы саз емес.

Бәрі болды өзімнен, тәңірім салған наз емес.

Осынша ақымақ болғаным: көрінгенге қызықтым,

Ғаділетті жүректің әділетін бұзыппын.

Ақыл менен білімнен әбден үміт үзіппін.

Айла менен амалды меруерттей тізіппін.

Жалмауыздай жалаңдап, ар-ұяттан күсіппін

Құлық пенен сұмдыққа құладындай ұшыппын.

Сен жақсысың дегенге кеуіппін де ісіппін.

Мақтанбасқа мақтанып, деп жүріппін «пысықпын».

Қарап отырсақ, жинақтағы өлең үш бөліктен емес, төрт бөліктен, шартты түрде алсақ, төрт шумақтан келеді екен.

Алғашқысы – тақырыпқа кіріспе, яғни сөз басы. Екіншісі – істің басталуы, мақсат қою, жоспар құру. Үшіншісі – адамның өз жағдайын, кемшілігін бағалауы. Төртіншісі

және бесіншісі сол жағдайға жеткізген себептер. Абайдың бұл өлеңі 7, 8, және 15, 16 буыннан тұрады. Осылай оқығанда өлең мазмұндық жағынан неғұрлым түсінікті, өлеңдік сапасы жағынан көркемдік шеберлігі айқындала түседі екен.

Бұл шумақтардың ерекшелігі — дәстүрлі өлең формаларынан мүлде өзгеше. Бүкіл өлең бойында әрбір жолдың аяқталған сөйлемнен құралғандығы, оған қоса, ең бастысы әрбір жол, яғни әрбір сөйлем ұйқаспен тиянақ табуында.

* * *

Академик Серік Қирабаев (1927 ж.т.) «Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы» мақаласында¹³³ зерттеушілердің жаңа ұрпағы алдына міндеттер қоя отырып былай дейді: «Абай мұрасын жинап, зерттеп, ол туралы көркем туындалар жасауға бар өмірін арнаған ұлы Мұхтар Әуезовтің арамыздан кеткеніне де отыз жылдан асты. Содан бергі дәуірде Абайдың өмірі мен шығармашылығын, қоғамдық-өлеуметтік көзқарасын зерттеу ісіне жеткілікті көңіл бөлінген жоқ. Жекелеген мақалалар мен мерейтойлар кезінде сөйлеген сөздер болмаса, бұл тақырыпқа жоспарлы зерттеу жүргізілмеді. Оның үстіне ақын туралы отыз жылдың ар жағында ай-тылған сөздің өзі де бүгін **қайта қарауды қажет етуде**»¹³⁴.

Абайтанудағы көкейкесті міндеттердің ең біріншісі ретінде С.Қирабаев: «Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу — бүгінгі күннің ең қажет мәселесі» екенін көрсеткен. Оның мәнісі — ақынның кезекті кітаптары «асығыс дайындалады, қолжазбалар мен шыққан кітаптар текстің салыстыра қарауға уақыт жетпей қалады».

Осының алдында келтірілген бірнеше мысалдың өзі-ақ, Абай шығармаларының қолжазба түрінде жеткен өртүрлі нұсқаларында ауытқушылықтар бар екенін айғақтайды. Араб әлібінен қате оқылған сөздер баршылық, «тыныс белгілері теріс қойылып, не емле қатесі мағынасын бұзып бұрмаланған» тұстар кездеседі. Тақырыбы ұқсас көрінгенімен, дер-

¹³³ Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. А., 1994, 336-бет.

¹³⁴ Сонда, 6-бет.

бес шығарма деп тануға болатын кейбір тұтас өлеңдер мен шумақтардың қосылып кеткені байқалады.

С.Қирабаевтың мақаласында Абайтанудың «ұзақ мерзімге бағытталған, әрдайым жаңарып отыратын ғылым» екендігі жөнінде айтылған байыпты ойдың іргетасы берік. Демек, «әр ұрпақ Абай жөнінде өз сөзін айтатын болады».

Осы ойды одан әрі дамыта отырып, академик Зәки Ахметов Абайдың шығармашылық лабораториясын тексергенде өте сақ болу керектігіне нұсқайды. Ғалымның мына пайымдауы зерттеушілердің жадында болуға тиіс:

«Абайдың таңдаулы дерлік өлеңдерінің қай-қайсысын алсақ та, оның өзіндік дара ақындық тұлғасын танытарлық сипаты анық байқалады»¹³⁵. Бұл басы ашық нәрсе. Өйткені, Абайдың төрт құбыласы түгел кемел ақын екенін білеміз. Кезінде Ахмет Байтұрсынов берген баға күні бүгінге дейін маңызын жоймақ түгілі, бір Абайға ғана емес бүкіл қазақ ақындарына қолданылатын өлшем сипатында:

«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек, Абайда осы үшеуі де болған... Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген»¹³⁶.

Демек, Абай шығармашылығының мұнарасы биік болуына барлық шарттар бар екен. Сонда да ақынның кейбір өлеңдерінің сипаты олқы түсіп жататынын да Абайдың өзі айтқандай: «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал», деген тұрғыда қарасақ, көрініп тұрғандай. З.Ахметовтың (1928-2003) мындай ой тайтуы осындай жағдайларға байланысты болса керек: «Сонымен қатар, кейде бұрынғы поэзиядағы белгілі әдеби үлгіні қызықтап, жекелеген өлең-жырын дәс-түрлі қалыппен шығарған кездері де бар. Ондай өлеңді Абай орайы келгенде табанда ауызша шығарып айтуы ықтимал. Жазып шығарған болса да, сондай қалыптасқан үлгі-өрнекті де жат көрмей, өзінше келтірген, — дейді де З.Ахметов, — Ондай өлең-жыр да кейінде қағазға түсіп,

¹³⁵ Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы.-А., 1994, 19-бет.

¹³⁶ Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары, А., 1989, 301-бет.

басылып жүрсе, өзінің тиісті бағасын алар. Бірақ оны Абайдың ақындық деңгейін танытатын нәрсе де, шеберлігінің жеткен жері осы деуге ағаттық болмас па еді?» — деген терең ойға жетелейді.

Себебі ақын кейбір өлеңдерді атүсті шығарып («орайы келгенде ауызша шығарып айтуы») тастап, кейін бұл мәтінге оралмай кетуі ықтимал. Абайдың мұндай мінезін, «Абайдың өмірбаяны» деген ғылыми еңбегінде Мұхтар Әуезов атап көрсетіп: «Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған. Әрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде бір ойлармен қозғалып отырғанда, қолына бір парак қағаз бен қарындаш алып, айтпақ өлеңін жазып тастайды екен.

Соны қасында отырған балалары, інілері я жай адамдар болса да, қалтасына салып алып жүріп кетеді. Содан біреуден-біреу жазып алып жаттайды. Кейбірін өнге қосып айтып жүреді»¹³⁷.

Мұхтар Әуезов «Абайдың өз қолымен жазылған қолжазбасының бірде-бірі жетпей отыр», дегенде ақынның өлеңдері «ол жігіттердің қалтасында, қойны-қонышында жүріп жоғалып кеткен» деген байламға келеді. Бәлкім, солай да болуы әбден мүмкін. Дегенмен, Абайдың архиві түгелдей қолды болуының себебін, 1903 жылғы Абай ауылын тінткен кезде уезд бастығы Навроцкий алып кеткен сандықтың қайтпай қалуымен түсіндіргенді жөн санаймыз. Бұл туралы осы кітаптағы «Абайдың сандығы қайда?» деген мақалаға сілтеме жасаймыз.

Абайдың өлең жазу машығы туралы М.Әуезов келтірген мағлұматты еске алып отырғанда, З.Ахметовтың «Сіздерге еркін тиер байқап қара» «Абай сөзін сынаушылар халқында» деген мақаласындағы¹³⁸ дәйекті пікірлерді ортаға салмақ ниетін ұстандық. Мақалада айтылғандарды қайталамай-ақ, онда қозғалған мәселелердің қисынына тоқтайтынмызды білдіргенді жөн көрдік. Сонымен бірге, Абай қолынан шыққан өлеңдердегі сөз, тіркес, ұғым айырмашы-

¹³⁷ М.Әуезов. 20 томдық шығармалары. 15-том, 1985 ж., 150-бет.

¹³⁸ Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы.-А., 1994, 18-бет

лықтарына назар аударғанда үш мәселені ажыратып алуға ұмтылсақ дейміз.

Біріншіден, Абайдың өзі бір түрлі жазып, кейін сөзін қайта оралып түзегенін, толықтырғанын, яғни авторлық редакция бар-жоғын анықтау. Бар болса, өлең қандай деңгейде жақсарған немесе өзгерген.

Екіншіден, көшірмеші, мысалы, Мүрсейіт тарапынан кеткен жаңсақтықтар қандай? Абайдың қолтаңбасын айыра алмай, басқа мағыналы сөз туғызып алған жоқ па?

Үшіншіден және бұл ең маңыздысы, Абай шығармаларын кітап қылып бастырушылар тарапынан:

а) Автор ойын түсінбей, автор қолданған сөздің мәнін ажырата алмай, өзінше «редакциялап» жіберген жоқ па?

ә) Түсіне, көре-біле тұрып, жаңа редакторлар Кеңестік билік кезіндегі басым идеология қалыбына салып, бірер сөзді «түзеп» немесе басқа сөзбен ауыстырып жібермеді ме? Осындай себеппен мәтіннен алынып қалған шумақтар немесе жолдар жоқ па? Ескертуге тұрарлық бір жәйіт — Кеңес заманындағы редакторлардың қастығы болмаса да басқа амалы қалмай, Абайға жаны ашығандықтан сондай хал кешуі мүмкін екенін түсінеміз. Сөйтеміз де сол түзетушілердің ішінде кеткен шерге ортақтасамыз.

Бұл орайда Абай шығармашылығының бірінші және негізгі текстологы, бүкіл өмірін Абайтануға арнаған Мұхтар Әуезовтің еңбегі жөнінде М.Мырзахметовтың мына жазғандарының құны қымбат.

Мұхтар Әуезов балауса кезінде Абай шығармаларын жаттап өскендіктен және ақынның поэзиясын жақсы білетін талантты замандастарымен тілдесіп, солардың аузынан Абай өлеңдеріне қаныққан. Сондықтан да Абайдан көшірме түрінде қалған қолжазбаларға сын көзімен қараған. Мұқан. тіпті, «Абай шығармаларының бірден-бір түпнұсқасы ретінде жазылып отырған Мүрсейіт қолжазбаларының өзіне... «үлкен қанағатпен қарай бермеген»¹³⁹.

¹³⁹ М.Мырзахметов. Әуезов және Абай. А., 1997, 50-бет.

Демек, Абайтанудың қазіргі деңгейінде ақын шығармаларының текстологиясында шешілмеген проблемалар аз емес екенін мойындаймыз.

* * *

ХАЛИОЛЛА ЖӘНЕ Д.СҰЛТАНҒАЗИН. «Дала уалаяты» газеті бетінде Абай есіміне байланысты ендігі бір мағлұмат 1896 жылғы қарашаның 27-де шыққан газетке жарияланған еді. «Қазақтың тәуір адамдарының қылатын ісі» деген тақырыпта берілген бұл мақалада Абайдың інісі, Айғыздан туған Халиолла туралы әңгіме болады. Мақала августте шыққан «Русское богатство» журналында Потанин деген кісінің Көкшетауға қараған Шыңғыс Уәлихановтың ауылына барып қайтқаны туралы жазылғаны хабарланады.

Бұл арада әңгіме Г.Н.Потаниннің «Русское богатство» журналының 1896 жылғы 8 санында басылған «В юрте последнего киргизского царевича» деген мақаласы туралы болып отыр. Бұрын Г.Н.Потанин жинақтарында, Шоқан Уәлиханов шығармалары жинақтарында жария болғандықтан, бұл мақаланың мазмұнына тоқталмай-ақ қояйық.

«Дала уалаятының» тілшілері орталықта шығатын осынау беделді басылым бетінен қазақ тұрмысына қатысты материалды сергек аңғарып, мазмұнын шолып, өз газетіне аударып басқан. Себебі, газетте көтерілген мәселе қазақ халқы үшін аса көкейтесті еді.

«Дала уалаятында» Потанин мақаласынан келтірілген аударма үзінді мынадай: «Білім оқуын үйреніп шыққан қазақтар қараңғы халқын жарыққа шығарып, өз білген білімін білдірмекке ешбір жаһат етпейді, қайта білімді халықтың арасында көп жүріп, білімнің дәмін татқан секілді көрінсе де, қырға қайтқан соң қазақтың жөніне түсіп, солардың қылғанын қылып кетеді, оларға өз білуін жеткізіп, ілгері ұмтылмайды»¹⁴⁰. Бұдан әрі газетте:

«Рас-ақ, кейінгі уақытта қазақтан орыс медреселерінде оқығандар аз емес. Сөйтсе де, солардың қазақ тілінде кітап шығарыпты дегені естілмейді. Потанин мырзаның ай-

¹⁴⁰ «Дала уалаяты» газеті, 1896, 27-қараша.

туы бойынша бұл турадан жалғыз-ақ ондай қылған, қырға барып тұрып дүниеден қайтқан Өскенбайдың ұлы екен», - делінген.

Г.Н.Потаниннің (1835-1920) «Русское богатство» журналында бастырған мақаласында **Құнанбайұлы Халиолланың** (1849-1870) орыс тілі мен әдебиетіне жетіктігі, жалпы әдебиет, әдебиет сыны мәселелеріне ден қойғандығы туралы былай көрсетілген.

«... Кей уақыттарда мұндай әдебиет кештерінде киіз үйдің ішінде өзара таластар туатын, сол мезгілде, дейді, **көрген адам** (астын сызған мен — **З.Т.**) Өскенбаев орыс оқымыстыларының беделіне сүйенетін. «Тыңдаңыздар, бұл жөнінде орыстың белгілі сыншысы Белинский (1810-1848) не депті екен, не болмаса, бұл жөнінде орыстың белгілі сыншысы Добролюбов былай деген, - деп түсінік беріп отырады екен».

«Дала уалаяты» газетінде Өскенбайұлының аса дарынды, мол білімді адам екендігін көрсетіліп, оның Тургенев (1818-1883), Лермонтов (1814-1841), Толстой (1828-1910) шығармаларын еркін аударып, баяндай алатындығы мадақталады. Бір қызық мәлімет мынау. Өскенбайұлы жоғарыда аты аталған орыс жазушыларының «шығарма кітапшасын ... еркін переуат қылып шығарған»¹⁴¹ деген хабар бүгінгі ұрпақты елең еткізеді. Бұған қарағанда, Өскенбайұлының орыс классикалық әдебиеті нұсқаларын қазақша аударып кітап, мақала түрінде бастыруы да мүмкін. Бірақ, мұндай деректер қолымызда жоқ.

Енді осы әңгімеге арқау болған мағлұматтарды кім берген дегенге келейік. «Дала уалаяты» газетінің 1895 жылғы 24 санында «Григорий Николаевич Потаниннің Ақмола облысындағы Көкшетау оязына баратуғыны турасынан» деген хабар басылды. Онда былай делінген: «19-нші июньде теміржолмен Петербург шаһарына атақты жиһан кезуші Г.Н.Потанин деген келді». Жеке басы жөнінде: «Мәзікүр Григорий Николаевичтің өзі момын, кішіпейілді, һәм жұмсақ, жақсы мінезді кісі» екендігі көрсетілді.

¹⁴¹ Сонда.

Газеттің хабарлауына қарағанда Потанин: «Қазақтардың ертегісі мен бұрынғыдан қалған сөздерін жинамақ үшін келген». Хабардың жариялану себебі Г.Н.Потанинді халыққа алдын-ала таныстырып, «қазақтар да оның жүрген сапары туралы ойына алған нәрселерін болжай келтіруіне болысып, уа көмек беруден тартынбауын» сұрау болса керек. Бұл жолы Потанин Петербургтен жалғыз келмеген еді. Оның жанында бұрын осы «Дала уалаяты» газетінде қызмет істеп, кейін Мәскеудегі Лазарев атындағы шығыс тілдері институтында оқып жүрген Дінмұхамед Сұлтанғазин бар еді. Газет хабарының екінші бір құнды жағы – одан Потаниннің Петербургтен Шоқан мұраларын іздеп, жинастыруға қазақ сахарасына арнайы келгені көрініп тұр.

Әлбетте, Омбыға келген соң, Д.Сұлтанғазин оқуға кетердің алдында өзі жұмыс істеген «Дала уалаятының» редакциясына Г.Н.Потанинді апаруы қисынды. Мына хабар осыған байланысы шыққан. Сол жылы Көкшетауға барған, Шоқан қайтыс болғанынан 30 жыл өткен соң оның хаттары Потанин сияқты қамқор досының қолына тиіп, бүгінгі ұрпақтың игілігіне жарап отыр.

Бұл арада журналист Д.Сұлтанғазиннің еңбегіне лайықты баға беру керек. Міне, Абайдың інісі Халиолла Өскенбаев туралы Потанинге әңгімелеп берген де осы Сұлтанғазин екен. Потанин оны «көрген адам», яғни Халиолланы білген адам деп берген. Шоқан ауылында Халиолла Өскенбаев төңірегіндегі сөз қозғалатын жөні де бар. Өйткені, Халиолла Шоқанның Махмұт деген інісімен Омбы кадет корпусында бірге оқыған.

Халиолла Құнанбайұлы Өскенбаев 1849 жылы туған. 1866 жылы Омбы кадет корпусын бітірген. Тарихта Абайдың Халиоллаға жазған хаты да мәлім. Мысалы, 1866 жылы 8 наурызда Абай Аягөз поштасы арқылы Омбы кадет корпусына, Халиолланың атына 30 сом ақша жіберіп, хат жазған. Осы ақша мен хат наурыздың 23 күні кадет корпусына жеткізілген¹⁴².

Басқа екі хатты, яғни Құнанбай мен Ғабитхан молласын хатын да тапқан Әлкей Марғұлан (1904-1985).

¹⁴² Бейсембаев М. Абай және оның заманы. А., 1988, 78-84-беттер.

Халиолла 1867-68 жылдары Москвадағы III Александр атындағы әскери училищесінде оқып, бітірген. Сібір казак әскерлері корпусына қызметке барған жерінде 1870 жылы шілденің 25-де қайтыс болған.

Абайдың інісінің тек әскери қызметкер ғана емес, оқымысты, халқына пайда берген азамат екендігі туралы кезінде баспасөзге, оның ішінде қазақ баспасөзіне жазылуының өзі аса маңызды тарихи оқиға еді.

С.Мұқанов «Абай осы Халелдің ақыл-кеңесімен орысша кітаптарды көп оқыған»¹⁴³, — десе, Ә.Марғұлан Халиолланың қабылетіне тәнті болып, оның да «ағасы Абай сияқты асқан ойшыл, қаламы төгілген жазушы болуы анық» екендігін айтады.

Ғалымның көрсетуіне қарағанда Еңілік-Кебек, Қалқаман-Мамыр хикаяларын арқау еткен «Қазақтардың ертеден есінде қалғаны» деген ұзақ очеркті Халиолла «қазақша да, орысша да жазған»¹⁴⁴. Бұл әңгімені «Дала уалаяты» 1892 жылы 29 санынан бастап 40 санына дейін он бөліп, «Сибирский вестник» газетіне көшіріп басқан.

Бірақ, бұл нұсқаның авторы Халиолла Өскенбаев екендігіне күдігіміз бар. Себебі қазақша текстін аяғына «Ұмтылған» деп қол қойылған. Жалпыға мәлім, бұл — Шөкәрім Құдайбердіұлының баспасөздегі бүркеншік аты. Демек, Халиолланың архивінен алып баспаға ұсынса да, өзі жазып шықса да оған Шөкәрімнің тікелей қатысы бар. Ә.Марғұланның көрсетуінше «Халиолла жинаған әдебиет мұрасының ішіндегі аса қызықтысы — Еңілік-Кебек пен Жиренше шешен әңгімесі» Осы қолжазбаның соңында: «Үшбуны Николай Федорович язуб берген. Аяғөз дуаны Тобықты елінен Халиолла Құнанбайұлы деген». Бірақ бұл - «Дала уалаятындағы» әңгіме емес.

Ә.Марғұланның Х.Өскенбаев жинаған қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің И.Н.Березиннің (1818-1896) архивінде сақталғандығы туралы дерегі де құнды. Халиолла жинаған материалдар Березиннің қолына басқа бір зерттеуші арқылы, бәлкім, сол Потанин арқылы жетуі мүмкін. Ал, Хали-

¹⁴³ Мұқанов С. 16 томдық шығармалары. 15-том, А., 252-бет.

¹⁴⁴ «Қазақ әдебиеті», 1959, 12-шілде.

олланың өзі Березинмен тікелей таныс болды, немесе хат алысып, хат жазып тұрды деудің реті келмейді. Петербург университетінде шығыс тілдері факультеті 1855 жылы ашылғанда И.Н.Березин Қазаннан сонда шақырылған. Ол кезде Халиолла әлі жас бала.

Әлкей Марғұлан бұл материалдардың «барлығын Березинге тапсырушы Омбы кадет корпусының оқытушысы, Березиннің ескі досы Н.Ф.Костылецкий», деп түйіп айтады. Олай дейтін себебі — «Бұл кісі байтақ әдебиет мұраларын сол кезде корпуста оқитын қазақ балалары арқылы жинатып алады...» Кадет корпусында оқып жүргенде Халиолла Шоқан сияқты халықтың ауыз әдебиетіне үлкен көңіл бөліп, оның үлгілерін өзінің оқытушысы Н.Ф.Костылецкийге жеткізіп отыруы, шынында, қисынды шаруа.

Міне, осыған байланысты тағы да Дінмұхамед Сұлтанғазин есімі ойға оралады. Ол 1886 жылғы маусымның 14-де Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген. Сол кездің өзінде-ақ, ауыз әдебиетінің нұсқаларын жинаумен әуестенген.

Зерделі зерттеуші Д.Сұлтанғазин Мәскеудегі Лазарев атындағы Шығыс тілдері институтында оқып жүрген кезінде шығыстанушы И.Н.Березинмен байланысты болуы әбден мүмкін. Халиолла еңбектерін жақсы білетін және ол еңбектердің шығысанушы ғалым үшін қажеттігін түсінгендіктен И.Н.Березинге апарып берген деп жорамал жасауға әбден болады. Ал, Д.Сұлтанғазиннің қазақ тарихы мен фольклорына қатысты мол материалдар жинағаны, оларды «Дала уалаяты» газетіне үнемі бастырып отырғаны тағы мәлім.

Енді Д.Сұлтанғазин туралы бірер сөз, Дінмұхамед Сұлтанғазин революцияға дейінгі қазақ баспасөзінде ерекше орыны бар ірі тұлға еді. Ол «Дала уалаяты» газетінің аудармашысы, іс жүзінде редакторы болған. Олай дейтініміз, бұл газет Дала генерал-губернаторының кеңсесі арқылы шығарылып тұрған, ресми редакторы қазақ емес, орыстың ірі ұлықтарынан болған. Бір жағынан аударма газет саналғандықтан, екі тілдегі газетке бір ғана редактор қол қойған.

Ал, қазақ тіліндегі басылымына «аудармашы», «аға аудармашы» деп қол қойған Д.Сұлтанғазин жоғары білімді санаулы мамандардың бірі. Журналист, әрі аудармашы, жап-жақсы ақындығы да бар. Көптеген көркем туындыларды

орыс тілінен қазақшалаған, Абай, Ыбырай шығармаларың, қазақтың хисса-дастандарын орыс тіліне өдемі аударған.

Кейін бір саны шығып, таралып, екінші саны тұтқындалған «Серке» газетін шығарысуға Ш.Қосшығұлов пен Ә.Ибрагимовке Міржақып Дулатовпен бірге көмектесіп, 1907 жылы Ресейдің астанасында жария оппозициялық ұлттық газет ұйымдастырушылардың бірі де — осы Дінмұхамед Сұлтанғазин.

Ол қазақ зиялыларының көбімен қарым-қатынаста болған. Абай және Абай айналасы туралы мол мағлұматқа қаныққан. Анықталған баспасөз материалдарына қарағанда, Абайды орыс оқырмандарына алғаш танытқан қаламгерлердің бірі және бірегейі. Қазақ тілінің тазалығы, оны байыту жолдары, ғылыми грамматикасын түзу жөнінде алғаш баспасөз бетінде ғылыми деңгейде мәселе көтерген¹⁴⁵ оқымысты.

Демек, білікті тіл маманы өрі әдебиетші Дінмұхамед Сұлтанғазинді алғашқы абайтанушылар қатарынан көруіміз заңды.

¹⁴⁵ «Дала уалаяты» газеті, 1896, №31.

II-тарау. АБАЙДЫҢ КӨЗІ ТІРІСІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ

ЖАЗДЫГҮН ШІЛДЕ БОЛҒАНДА. «Дала уалаяты» газетінің 1889 жылғы 17-қаңтардағы санында Абайдың жинақтарында «Жаз» деген тақырыппен жарияланып жүрген «Жаздыгүн шілде болғанда...» деп басталатын өлеңі жарық көрді. Бұл өлеңге кіріспе ретінде: «Семей оязы Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбай ауылының Бақанас өзенінің Көпбейіт деген жеріне қонып жатқандағы түрі» деген шағын түсінік берілген.

Газеттің «Киргизская степная газета» деп аталатын орысша қосымшасына өлеңнің орысша жолма-жол аудармасы басылған. Ол «Наступила жаркое лето, И расцвели луга, К быстрой речке пришло стадо огромного аула» деп басталады.

Абайдың көзі тірісінде Көкбай Жанатайұлы (1863-1916) атынан жарыққа шығып таралған бұл өлең туралы қазақ баспасөзі тарихын зерттеуші Х.Бекхожин (1911-1977) кезінде өз ойын білдірген болатын¹⁴⁶.

Өлеңнің газетте басылған нұсқасының сипаттамасын бере келіп, Х.Бекхожин оның «ықшамдалу себебі — цензура қыспағынан болса керек» деген пікір айтқан. Бірақ өлеңнің қай жылы жазылғаны туралы ештеңе айтпайды.

Көрнекті абайтанушы, абайтану тарихын зерттеуші М.Мырзахметов Абайдың «Жаз», «Болыс болдым, мінеки» деген екі өлеңінің қызық тағдырына көңіл аударады. Ғалымның байқауынша, «Көкбай атынан жарияланса да, бұл өлеңдер газет тарапынан редакцияланған, екі өлеңнің де идеялық мағынасына (астын сызған мен. — З.Т.) елеулі түрде нұқсан келтірілген»¹⁴⁷. Кейін бізге мәлім мәтіндегі айырмашылықтың себебін бұл зерттеуші де «... суреттеліп отырған саяси-әлеуметтік шындыққа сыншылдық көзбен қараған

¹⁴⁶ Бекхожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Қазақ мемлекеттік университетінің еңбектері. Тіл және әдебиет сериясы, 5 шығуы, 1950 жыл. «Дала уалаяты» және сәдениет мәселелері. Журналда: «Қазақ тілі мен әдебиеті». 1959 жыл, №10.

¹⁴⁷ Мырзахметов М. Абайтану тарихы. А., 13-бет.

Абай танымының әлеументтік сарыны өткірлене түскен өлең жолдары редакция тарапынан (астын сызған мен. – З.Т.) жұмсартылып жіберілген», редакция «Абай поэзиясының реалистік таңбасы өткірлене түскен жерлерін оқушы назарынан тасалауға тырысқан», – деп бағалайды. Осылайша екі мәтінді салыстыра отырып, редакцияның «өндеген», «жұмсартқан» тұстарына назар аударады. Тіпті, осы ойды бекіте түсіп, мұндай түзетулердің себебін «Абай өлеңдерінің бағыты газет танымына қайшы келетіндігінен», деп түсіндіреді. Өйткені, «Дала уалаяты» газеті «ресми отаршылдық көзқарасты» уағыздаған.

Бұл өлеңнің екі нұсқасының бірінен-бірінің елеулі айырмашылығы жөнінде: «...түзеу-күзеудің» бөрі редакциядан. Байқап отырсақ, редакция көбінесе ақынның әлеуметтік сарындағы пікір, тұжырымдарын қысқартады» деген «Абай» журналы бетінде сеніммен айтылғандар тағы бар¹⁴⁸.

Шынында солай ма? Жылдар бойы ауыздан-ауызға көшіп келе жатқан, белгілі дәрежеде кеңестік үстем идеология жүгін арқалаған мұндай тұжырымның негізі қайда жатыр?

Біздің мақсатымыз – осы мәселені нақтылай түсу.

Бұл өлең газетте 48 жол, 1909 жылғы Көкітай Петербургте бастырып шығарған жинақтан бастап, осы күнгі нұсқасы 56 жол.

«Жаздыгүн шілде болғанда» қашан жазылды деген сауалға қайта оралайық. М.Әуезовке жүгінсек, ол: «... деректер көзінің тарихи өзіндік ерекшелігін терістемей де, жасырмай да тиянақты текстологиялық талдауларды негізге ала отырып, олардың пайда болу уақытын анықтау арқылы...» ақиқатқа жетуге болатынын көрсетеді¹⁴⁹.

Өйткені, Мұқаң Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтау жолында кейбір өлеңдердің жазылу жылына күдікті пікірлермен таныс болды. Бұл күдіктер «үнемі дұрыс емес», дей отырып, М.Әуезов Абай өлеңдерінің жылдары толық әрі дәл анықталды, ақырғы нүктесі қойылды демейді. «Негізінде көп өлеңдердің бітім сырына осы табылған жылдар арналас

¹⁴⁸ «Абай» журналы, 1992 ж, 3-бет.

¹⁴⁹ М.Әуезовтің өдеби-мемориалдық музейінің архиві 201-п., 6-бет.

келіп отырады», — деп жалпылама ғана ескерту жасайды¹⁵⁰. Осы ескертуді басшылыққа ала отырып, «Дала уалаятында» жариялану фактісіне сүйене отырып, «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің жазылған жылын нақтылайтын деректерді тағы да саралайық. Алдымен, Көкбай Жанатайұлы аузынан жазылып алынған мына мағлұматты еске алайық:

« ... Көш жүріп кетті. Біз Абаймен бірге бірнеше кісі болып артынан келдік. Осы жылы Абай ауылында доктор Долгополов (1857-1922) та қонақ еді. Ауыл Бақанастың бойында. Көпбейіт деген жерге қонып жатқан еді. Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл, деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды ...»¹⁵¹ Көкбай яғни, бұл уақиғаны 1886 жылы болған деп көрсетеді.

Мұхтар Әуезов Көкбайдың осы естелігіне сүйенсе керек, Долгополовтың Абай ауылында мейман болуын 1886 жылы деп көрсетеді¹⁵².

Көкбай Жанатайұлының осы естелігіндегі: «Сөйтсем, сол күні «Жаздыгүн шілде болғанданы» жазған екен» дегені, сөз жоқ, салмақты дерек.

Абай өлеңінің қандай уақиғаға байланысты жазылғаны бізге мәлім. Енді қашан жазылды, дегенге келейік. Көкбай ақсақал 50 жылға тарта уақыт өтіп кеткендіктен, нақты деректі есте сақтай алмай жаңылысуы да заңды. Алайда, оның Долгополов есімін атауы өте құнды дерек деп білеміз. Бұл арада Турағұл Абайұлының естелігін қоса келтірсек, мәселе айқындала береді. «Долгополов 1885 жылы жаздай біздің ауылда болған»¹⁵³. Тіпті 10-11 жастағы бала Турағұлдың жаңылысуы мүмкін екендігі рас. Бірін-бірі толықтыратын, бірақ түсінікті жағдаймен күмәнді болуы мүмкін екі деректі нақтылай бекітетін архив құжаты да бар.

¹⁵⁰ Сонда.

¹⁵¹ «Жүрегімнің түбіне терең бойла...» Абай туралы естеліктер А., 1995, 201-бет.

¹⁵² Әуезов М. 18-том, 129-бет.

¹⁵³ «Жүрегімнің түбіне терең бойла...» Абай туралы естеліктер А., 1995, 201-бет.

Жоғарыда аты аталған Н.М.Долгополов Харьков университетінде оқыған, 1879 жылы саяси сенімсіз адам ретінде жер аударылған. 1884 жылдың жазында айдау жазасын өтеу үшін Семейге келген. Сол Н.М.Долгополов 1885 жылдың 4 маусымы күні Семейдің әскери губернаторына арыз жазып, сұранады. Онда былай деген: «Менің денсаулығым бұзылды. Безгек пен өкпе ауруына ұшырадым. Денсаулығымды түзеу үшін жаз айларында қаладан қырға барып, қымыз ішіп, таза ауада дем алуым керек. Сол үшін Шыңғыс болысындағы Құнанбай Өскенбаев ауылында болуға тамыздың 15-не дейін рұқсат беруіңізді сұраймын»¹⁵⁴.

Әкімдер рұқсат береді. Н.М.Долгополов Абай ауылына келеді. Жайлауда көшпен бірге болады. «Долгополов 1885 жылы жаздай біздің ауылда болды» деген Турағұл естелігінің дұрыстығына көз жеткіздік.

Сонда Абай Көпбейіте қонып жатқан ауылдың сән-салтанатын табиғаттың көрінісімен астастыра суреттеп, алған әсерді суытпай іле-шала қағазға түсірген болып шығады. Көкбайдың «өлең қылғанына көңілі толмаған». Яғни, «Жаздыгүн шілде болғанда» 1885 жылдың маусым-шілде айларының ішінде жаңа қоныста, Бақанас өзені бойында қағазға түскен. Демек, Абай шығармалары жинақтарындағы «1886 жыл» деген — жансақ мәлімет. Өлеңнің құрлысы, ішкі екпін-қызуы жедел, ыстық сезіммен жазылғандығын көрсетеді. Заты, Абайдың өлеңді қолма-қол шығарып, жазып тастайтындығы туралы Мұхтар Әуезовтің де көрсеткенін еске алайық. Ал, егер Абай бұл өлеңді дәл 1886 жылы қайта қарап, толықтырып жазды деген дерек болса, онда пікірімізді қайтып аламыз. Әзірге мұндай мағлұмат кездескен жоқ.

Ал, Абайдың өлең жазу тәжірибесінде қайта қарау, өңдеу, жетілдіру дағдысы болған ба, деген мәселеге кейінірек ораламыз.

Өлеңнің газетке шыққан нұсқасы кезінде зерттеушілер назарына ілігіп, кейінгі нұсқалармен салыстырылған,

¹⁵⁴ А.Құнанбаев шығармаларының толық жинағы. 1-томдық., А., 1961, 526-бет.

айырмашылықтары көрсетілген¹⁵⁵. Және де салыстыруға негіз ретінде 1905 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы, 1909, 1939, 1957 жылдардағы басылымдар алыныпты.

Осы жұмыстың нәтижесінде мамандар: «Шығарманың әр кезде жарияланған нұсқаларын салыстыра зерттей келіп, Абай шығармасының реалистік, идеялық-көркемдік ерекшелігіне нұқсан келмеуін мұқият ескере келіп, тұрақты текст жасау үшін керекті, керексіз сөз, сөйлемдерді ойға салып іріктесек, мынадай шешім жасауға болады: «Шалғыннан жүні қылтылдап» демей, «Шалғыннан жоны қылтылдап» деу жөн сияқты». Бұдан басқа ешқандай ұсыныс, ғылыми қорытынды, керек десе ескертпе жасалмаған. Біз мұны жеткіліксіз санаймыз. Абайдың көзі тірісінде жарияланып, халыққа тарап кеткен мәтін нұсқасына бұлайша жеңіл қарауға болмайтын сияқты.

Демек, «Жаздыгүн шілде болғанда...» өлеңінің «Дала уалаятының» газетінде басылған нұсқасын қазірге бізге мәлім мәтінмен байыптырақ салыстырып көрейік. Ескерте кету керек, бұл өлеңнің бас тақырыбын «Жаз» деп Абай қойды ма, көшірушілер немесе бастырушылар қойды ма, — ол арасы бізге мәлімсіз. Сондықтан шартты түрдегі «Жаз» деген тақырыпқа үйір бола алмадық.

Екі мәтінді салыстыруға негіз ретінде Ә.Жиреншиннің соңғы сөзі, түсінікнамалармен шыққан 1961 жылғы толық жинақты, 1968 жылғы «Жазушы» баспасынан және 1995 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан толық жинақты алдық. Оған қоса, Мүрсейіт қолжазбалары, 1909 жылғы, 1933 жылғы жинақтар қаралып, жекелеген сөздер, тіркестер тексерілді. «Дала уалаятының газетінде» 1889 жылы басылған нұсқаны қысқаша «Газетте» деп, жинақтардағы нұсқаны «Жинақта» деп алдық. Салыстыру барысында айырмашылығы жоқ, толық сәйкес келетін жолдарды әдейі қалдырып отырдық.

Газетте: Бәйшешек өсіп толғанда

Жинақта: Көкорай шалғын бәйшешек

Ұзарып өсіп толғанда

¹⁵⁵ Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. А., 1983.- 212-214 беттер.

Бұл екі жолда табиғат суреті толысып, көрініс аясы кеңейе түскен.

Газетте: Шалғыннан жүні қылтылдап
Жинақта: Шалғыннан жоны қылтылдап
Газетте: Құр ағарып алыстан, деген жол
Жинақта: жоқ.

Газетте: Суда тұрып шыбындап
Құйрығымен шылпылдап,

деген жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында жоқ. 1909 жылғы жинақта жәнә кейінгі жинақтарда бар.

Газетте: Ұшып тұрған сымпылдап
Жинақта: Ұшып тұрса сылпылдап
Газетте: Ақ білегін сыбанып
Сыбырласқан сыңқылдап
Жинақта: Ақ білегін сыбанып
Өзілдесіп сыңқылдап
1909 жылғы жинақта: Кеңесіп, күліп сылқылдап
1933 жылғы жинақта: Қалжындап күліп сылқылдап
Газетте: Тамақ бер, деп қыңқылдап
Жинақта: Ет әпер деп қыңқылдап
Газетте: Жай отырған сөйлемей,
Шаршағаннан ыстықта, -

деген екі жол жинақтарда жоқ.

Жинақта: Білімділер сөз айтса,
Бөйге атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
Әрине, деп мақұлдап,

деген төрт жол газетте жоқ. Сондай-ақ, осы жолдардан кейін жинақтарда, Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Ақ көйлекті таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен:
Малынды әрі қайтар деп,

Малшыларға қаңқылдап.

Бай байғұсым, десін деп
Шақырып қымыз берсін деп
Жарамсақсып, жалпылдап,

деген тұтас сюжетке құрылған жеті жол бар. Бұлар газетте басылған нұсқада жоқ.

Газетте: Қайырып салған құстары
Жинақта: Қайырып салған көк құсы

Жинақтарда осыдан кейін бағанағы «ақ көйлекті, таяқты» шал өлеңге қайта енгізілген.

Өткен күннің бөрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал,
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

Бұл бес жол газеттегі нұсқада жоқ. Ал газеттегі нұсқада бозбалалардың мылтық атқан, құс салған қызығын басқа шалдар қошемет қылып, тамашалап тұрады.

Газетте: Тамашасын шалдардың
Қошемет қылып қарқылдап.

Соңғы екі жолды «Шалдардың тамашасын қошемет қылып қарқылдап» деп ұғуға болмайды. Қайталап айтамыз, тек шалдар ғана қошемет қылып тұрған көріністі қабылдауымыз керек. Абай сөздерінің бізге түсініксіз қатпарларын ашуға үлкен көмек берген осы өлеңнің орысша жолма-жол аудармасы екенін көрсеткеніміз дұрыс. Аудармашы (Д.Сұлтангазин) мысалы, соңғы сөйлемді: «И зрелищем этим восхищаются старики» деп түсініп, айқын аударған. Дәл осы тәсілмен газеттегі «құстары» (көпше) мен жинақтағы «көк құсты» (жекеше) да түсінуге болады. Газетке басылғанда Абай өлеңінен қате кетіп қалды деуге қисын жоқ, өйткені сол өлеңді бастырушы және орысшаға аударушы «Лишь только пустят своих птиц» деп құстарды көпше түрде алған.

Түпнұсқаның толық екендігіне көз жеткізу үшін газеттегі қазақша тексті біз осы орысша жолма-жол аудармасымен мұқият салыстырдық. Осылайша, редакцияға келіп түскен нұсқа ешқандай қысқарту көрмегеніне сенімдіміз.

Аудармашы жолма-жол аударманы сөз қуалай отырып, бірде-бір сөз немесе ұғым қалдырмай, немесе қоспай ықиятпен жасаған. Бұдан шығатын қорытынды – «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің бұл нұсқасы да Абай қолынан шыққан, бас аяғы бүтін, логикасы мықты, ұйқасы бекем.

Демек, Абай ертерек жазып тастаған өлеңін кейінде, М.Әуезов айтқандай, «1896 жылдары қайта көшірткенде»¹⁵⁶ тағы қарап редакциялаған, жетілдірген деп ойлаймыз. Мұхтар Әуезовтің көз жеткізгеніне қарағанда, Абайдың шығармашылық өмірбаянында, әсіресе, 1886 жылы елеулі бетбұрыс болған. Содан былай «Абай Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын қазақ тіліне аударды». «... 1886 жыл Абайдың нағыз ақындыққа шынымен бой беріп, кең үңіле бастағанын байқатады»¹⁵⁷.

Осы уақытқа дейін Абайдың өлең жазу лабораториясы туралы арнайы сөз болып көрген жоқ. Тек «Абай өлеңді жазып тастап, Көкбайға, басқаларға беруші еді» деген ұзынқұлақ естеліктер ғана бар. Бұған қарап, Абай өз шығармаларына жауапсыз қараған деген ұғым тумаса керек. Рас, жазып тастап, екінші рет оралмаған, тіпті өзі ұмытып кеткен шығармалары болған шығар. Абай да адам ғой. Адамның мінез-құлқын, әрекет-әдеттерін нақты жағдайларға байланыстыра бағалаған жөн болады. Бұл жөнінде көпшілігіміздің үстірт ұғып, ауыздан-ауызға көшіріп жүргеніміз – Мұхтар Әуезовтің: «Өлеңді де ойын, қалжың, мысал түрінде көбірек айтып тастап жүрген»¹⁵⁸, - деген сөздері. Бірақ бұл айтылғандарды контекстен бөліп алып қарауға болмайды. М. Әуезовтің айтып отырғаны - Абайдың бозбалалық шағындағы ақындық мінезі болуы мүмкін. Абай жас шағында «өзін «ақынмын» деп санамаған... Әсіресе, жігіттікке жеткен шағында, қыз-келіншекке арналған сөлем хат, қалжыңды көбі-

¹⁵⁶ Әуезов М. 19-том, 19-бет.

¹⁵⁷ Әуезов М. 20-том, 59-бет.

¹⁵⁸ Әуезов М. 20-том, 40-бет.

несе өлеңмен айта беретін болған», - деп Мұқаң ашып көрсеткен ғой. Сондықтан да «ол кездегі өлеңнің көбін өзі де ескермей, өзге де елемей, барлығы ұмытылып қалған»¹⁵⁹. Ал, біз сөз етіп отырған өлең Абай ақындығының кемел шағында, талай-талай классикалық туынды берген сақа ақынның қаламынан туған. Бұл кезде Абай өз ақындығына, ақындық абыройына жауапсыз қарай алмаған. Салыстыруымыздан көрініп тұрғандай, мына мысалдар Абайдың өте-мөте талғампаз ақын екенін, бір жазғанын қайта қарап, түзеп-мінеп, иін қандырып, жетілдіріп отырғанын көрсетеді.

Газеттегі: Көлеңке қылып басына,
 Кілем төсеп астына,
 Салтанатты байлардың
 Жай отырған сөйлемей,
 Шаршағаннан ыстықта,

деп байларды «ыстықта сөйлетпей» отырған да Абайдың өзі. Оның орыс-шасы былай екен:

Поставив палатки для защиты
От солнечных лучей
Баи знатные и богатые
Сидят молча на коврах.
Видно, их утомил полудневный жар.

Ал, біз оқып жүрген жинақтардағы (мұны Абайдың жаңа варианты дейміз) байларды білімділердің алдында сөйлетпей қоюы Абайдың кейінгі редакциясы.

Білімділер сөз айтса;
Бөйге атындай аңқылдап
Өзгелер басын изейді,
Әрине деп мақұлдап,-

деп шумақ қосқан ақын жаңағы көрініске қимыл (динамика) береді, шаңқай түсте қаңқасы кеуіп отырған байлар-

¹⁵⁹ Сонда.

ды емес, мәжілістесіп, салтанат құрып отырған игі жақсыларды көз алдыңызға өкеледі.

Осы өлеңнің сипаты жөнінде Мұхтар Әуезов былай деп жазды: «Жаз» өлеңінің Абайдағы ерекшелігі — бұнда да ақындық мәдениеті ірілеп, шеберленген көркемдікті аңғарамыз. Барлық суреттер мен динамикалы қозғалыс әрекеттер неше алуан бай құбылыс болып сипатталады»¹⁶⁰. Абайдың ақындық эволюциясын жіті қадағалап отырған зерттеушінің берген бағасына сөз қосу артық болар. Дегенмен, жоғарыда талдағанымыздай, газеттегі өлең нұсқасын қайта қараған Абайдың ақындық мәдениеті іздену, бір жазғанын зергерлікпен қайта өңдеу үстінде толысқанын, көркемдіктің биік нысанасына ұмтылғанын байқағанымызды айтпай кете алмаймыз.

«Бай ауылына жағынышты, жалынышты тынымсыз көрші малай, қартаң ақсақал да өз әрекетімен аталып»¹⁶¹ өтсе, бұл да Абай өлеңінің екінші вариантына үлкен олжаретінде қосылған. Абайдың өзі «...қайта жазсам, бұдан да жақсырақ, толығырақ болар еді», дейтінін, «Өз сөздеріне толық қанағат қылмаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істейтінін» Мұқаң кезінде көрсеткен¹⁶². Көрнекті абайтанушы Қ.Мұхаметханов Абай лабораториясы туралы сөз қозғап, Мұқаң айтқан: «Жалғыз ғана «Сегіз аяқ» деген өлеңінің басын қайта бір түрлі қылып айтып еді» деген сөз бар, деген жорамалының растығын дәлелдеп, айтқан. Бұл өлеңнің екі түрлі басталуын мысалға келтіріп, өз пікірін бекіткен¹⁶³. Демек, бұл да Абайдың бір жазғанына қайта оралатын машығына айғақ бола алады.

Жоғарыда көрсеткеніміздей, Абайдың «Жаз» өлеңі Сұлтанғазиннің аударуымен орыс оқырманына газет арқылы тұңғыш рет таныстырылды. Абайтану тарихында бұл ерекше оқиға болды.

¹⁶⁰ Әуезов М. 20-том, 118-бет.

¹⁶¹ Сонда.

¹⁶² Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 382-бет.

¹⁶³ «Абай» журналы, 1992, №2, 54-бет.

Реті келіп тұрғанда Абай шығармаларының орысшаға аударыла бастауы туралы әртүрлі тұжырымдар бар екенін көрсетсек артық болмас.

Мысалы, Абай журналында басылған мақаланың авторлары М.Әбдешев пен Р.Ахметова Абай қолжазбаларын жинаушы В.А.Кудашев 1898-1899 жылдары өз қолындағы Абайдың шығармаларын орыс тіліне аударып, баспаға даярлағанын, бірақ «белгісіз себептермен басылмай қалғанын» хабарлап, «бұл аударма Абай шығармаларын тұңғыш рет бастыру әрекеті әрі орыс тіліне алғаш аударылуы еді», дейді. Шынында, олай емес екені, «Болыс болды кей кісі», «Жаз» өлеңдері мен «Ескендір» поэмасын 10 жыл бұрын Д.Сұлтанғазин орысшалағаны мәлім. Сондай-ақ, осы мақаладағы «Абай өлеңдері мен орыс жұртшылығының танысуы 1914 жылғы Шығыстану институтының «Алшархият» жинағынан басталады», деген тұжырым да ұшқары екенін айтпасақ та болады.

Тиісінше Сатылған Сабатаевтың Абай шығармаларын орысшаға қара сөзбен мейлінше дәл аударғанын да жоғары бағалау, сөзсіз қажет. Мәскеудің Шығыс тілдері институтында оқитын С.Сабатаев институт мамандарының тапсырмасы бойынша Абай өлеңін орысшалап, «И.Лаптев. Материалы по казак-киргизскому языку. —Труды по востоковедению, вып. 2. Москва., 1900.» деген жинаққа бастырған. Оның мәтіні мынау:

Перевод с казак-киргизского

ЛЕТО

Из цикла «Четыре времени года».

Когда наступает время «чилдэ», когда зеленая трава, осока, тюльпаны - в полном цвету; когда у бурливой речки располагается кочевой аул, - табун ржащих лошадей весь утопает в зелени, лишь шерсть их мелькает из-за зеленой травы; кони - жеребцы и кобылы, - наевшись досыта сочной травы, стоят в реке, отмахиваясь от назойливых мух и ударяя хвостами по воде, а возле них шаловливо скачут жеребят; взад и вперед летают утки и гуси.

Засучив рукава до белых локтей, девицы и молодухи раскидывают кибитки, расхаживая плавной кокетливой походкой и перекидываясь между собой шутивными словами. Из табуна быстро возвращается в аул довольный хозяин, по знаку ксторого наливают из «сабы» в миску кумыс и ставят у семейного очага одноаульцев. Старшие сидят отдельно, беседуя между собой, иногда пересмеиваясь громко и звонко. Обиженные прислугой, ребяташки вертятся возле матери и капризно просят мяса.

Вот под раскинутым шатром, укрывшись от знойного солнца, перед шумящим самоваром важно сидит на разостланном ковре хозяин. Иногда кто-либо, умудренный житейским опытом, рассказывает что-нибудь, слушатели кивают головой, выражая свое одобрение.

А на другом конце аула в белой рубашке выходит, опираясь на палку, седой старик и кричит пастухам, чтобы уехали подальше от его аула скот; он нарочно кричит, как бы заискивая, чтобы хозяин пожалел его; бедняка и угостил кумысом.

Утром в аул возвращаются табунщики, гарцуя на беспокойных неуксах; они покачиваются в седле, а халаты у них спущены с плеч до пояса.

По берегу речки скачут молодые охотники с ружьями и ястребами. Один из них уже успел пустить своего ястреба на стадо гусей. Гусь не успел подняться, как ястреб схватил его. Бедный старик, глядя на охотников, громко смется, выражая одобрение.

Перевел С. САБАТАЕВ

Бұл арада Абай шығармаларын орыс тіліне аударудың алғашқы талпыныстары туралы сөз болғанымен, мына мысалдар қазіргі аудармашыларға да әдістемелік жағынан үлгі бола алады деп санаймыз. Аталған аудармалардың қымбаттығы сонда, аудармашылар - Абайдың замандастары екендігі. Сондығымен де, сол дәуірдегі қазақ тұрмысын, табиғат жағдайын жақсы біліп, қаймағы бұзылмаған қазақ тілінің қадірін сақтап, қазақи ойлау жүйесін бұзбай бере алған. Енді

С.Сабатаевтың қарасөзбен түзген орысша мәтінін қазақшалап көрейік.

«Шілде мезгілі туғанда, көк шөп, шалғын, бөйшешек мейлінше гүлдеп, кемеліне келгенде; сарқырап жатқан өзеннің жағасына ауыл қонып; шұрқырасып, кісінескен жылқы табыны көк шөпке көміліп, сол көк шөптен тек жылқылардың жүні ғана қылтиып көрініп; балғын шөпке мейлінше тойған аттар, айғырлар, биелер шыбындап, мазасын алған шыбын-шіркейлерді құйрығымен сабайды; ерке құлындар олардың алдында ойнақ салады. Үйректер мен қаздар әрліберлі ұшып жүр

Қыздар мен келіншектер жеңдерін ақ шынтақтарына дейін түріп алып, назданып, былқылдай басып, өзіл-қалжың алмасып, үй тігіп жүр.

Ауыл иесі атын жіті бастырып, табыннан қайтып келді. Оның бұйрығымен тегенеге сабадан қымыз құйылып, ауылдастардың ортасына, ошақ басына қойылған. Үлкендер әредік қауқылдасып, қатты күлісіп, өзара әңгімелесіп, жеке отыр.

Жалшыдан қаймыққан балалар шешелерінің қолтығына тығылып, жалынып ет сұрайды. Міне, аптап ыстықтан басына көлеңке боларлық шатыр тіккізіп, астына кілем төсетіп, маңғазданып қожайын отыр. Ол бірдеңе деп айта қалса, басқалары мақұлдап, басын изеседі.

Ауылдың бір жақ шетінен таяғына сүйеніп, ақ көйлекті ақсақал шығып, малды әрі қайтар, деп малшыларға айқайлап қояды. Онысы — қожайын байқап, шақырып, мүсіркеп қымыз берсін дегені.

Шапандарын иығынан беліне дейін түсіріп, белсенген жіберіп, жылқышылар келіп тұр. Олар асау аттармен алысып, ер үстінде теңселеді. Өзен жағасында мылтығы, қаршыға құсы бар аңшы жастар шауып жүр. Олардың біреуі қаршығасын қаздар тобына жіберіп еді, бір қаз жерден көтеріліп үлгермей, қаршыға оны іліп түсті. Кедей қария аңшыларға қарап, мәз болып күледі».

Осы қазақша мәтінді Абайдың қолынан туған өлеңмен қайта салыстырып көрсек, ақын лабораториясының ерекшеліктеріне, тиісінше, аудармашының шеберлігіне назар аударуға болар еді.

Абайтанудың ғылым ретінде қалыптасып, қанаты қатаюына үлес қосқан әрбір азаматтың есімі құрметпен аталуға тиіс. Олай болса, Абайдың алғашқы аудармашыларының бірі Сатылған Сабатаевтың кім екені туралы да мағлұмат беру бүгінгі ұрпақтың алдындағы борышымыз.

Сатылған Сабатаев 1874 жылы Жетісу облысы, Верный уезінде дүниеге келген. Зерттеуші Марат Әбдешовтың көрсетуіне қарағанда¹⁶⁴ Сатылған ата-анасынан ерте айырылып, ағайындарының көмегімен 11 жасында Верный гимназиясына орысша оқуға кіреді. Оқуды жақсы оқыған. Гимназия директорының мінездемесінде С.Сабатаев жоғарғы кластарда «қазақ баласы үшін міндетті болмаса да, грек тілін үйрене бастаған жалғыз шәкірт» екендігі көрсетілген. Көмелеттік аттестатында осы грек тілі бойынша «5» деген баға қойылған, ал, латын, неміс, француз, орыс тілдерінен алған бағасы «4». Мұның өзі Сатылғанның аса дарынды бала болып-ер жеткенін көрсетеді.

Ол 1895 жылы Мәскеудегі Шығыс тілдерінің Лазарев институтына түсіп, оны 1899 жылы бітіреді. Қазақ даласының дарынды өкілі, талапты студент сол жылдары Мәскеу университеті жанындағы жаратылыстану, антропология және этнография қоғамының жұмысына да белсене қатысып жүрген, қоғамның «Этнографическое обозрение» журналының 1900 жылғы 3-санына мақала бастырған.

С.Сабатаев елге, Жетісу өңіріне оралғаннан кейін Бішкекте, Жаркентте, уездік басқармаларда қызмет істейді. Мұнымен қанағаттанбай, кейін, 1915 жылы Мәскеу ауылшаруашылық институтын тәмамдап, оқымысты-агроном мамандығын алған. Осы мамандық бойынша жұмыс істеген.

1917 жылы ақпанда патша тақтан құлағаннан кейін, С.Сабатаев Қазақстан тәуелсіздігі үшін белсене күрескен қазақ қайраткерлерінің қатарынан табылды. Семейде Қазақ комитетінің мүшесі болды. алашорда үкіметінің құрамына

¹⁶⁴ «Казахстанская правда», 2005, 10-тамыз.

сайланып, өзінің мол білімін тәуелсіз Қазақ мемлекетін құруға жұмсады.

Сатылған өмірінің Қарқаралыдағы соңғы кезеңі туралы материалдар оның 1921 жылғы 15-сәуірде қазіргі Қарағанды облысы, Бұхар жырау ауданының орталығы Ботақара деген мекенде қызылдардың қолынан жазықсыз қаза тапқанын көрсетеді.

Абай шығармаларын орыс тіліне аударып, сол арқылы әлемдік рухани мәдениетке қосуға жол ашқан қазақтың тағы бір ардақты ұлының қысқаша тағдыры осындай.

* * *

Абай шығармаларының орыс тіліне қарасөзбен аударылуының Нұх Рамазанов жасаған тағы бір мысалын мына еңбектен де көреміз.

Абайдың: Патша құдай, сыйындым,
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алғанда,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне, -

деген өлең жолдарын:

О, великий боже,
Молю тебя, укажи мне прямой путь.
Когда враги хватают за горло,
Я не вижу ни единой души.
О, бедные мои слова,
Которыми восхищаются

Аргын, Найман и Средняя орда!
Вы не имеете ни какой цены в глазах
невежественной толпы тобыктинцев, -

деп мазмұндап береді.

Абайдың шығармашылығымен жақсы таныс С.Саба-таев, орыс оқырмандарына Абай өлеңдерінің қасиетін былай түсіндіріп берген: «Оның өлеңдерінде қазақ халқының рухани өміріндегі бетбұрыс кезеңі жарқын көрсетілген... Абайдың өлеңдерін жұртшылық ілтипатпен тыңдаған. Мазмұны жағынан олардың бәрі халықтың тұрмыс-тіршілігінен алған, түрі – аса көркем».

Н.Рамазановтың дәл осылай тәртіппен аударған «Желсіз түнде жарық ай» деп басталатын Абай өлеңінің түпнұсқасы мен аудармасын салыстыру арқылы аударманың кейбір күрделі мәселелерін барлауға болар еді.

АУЛ НОЧЬЮ

Тихая, светлая ночь. Отражение месяца дрожит на воде. Около аула глубокий овраг, куда, шумя, низвергается разлившаяся река. Листья густого леса шепчутся между собою. Трава затянула поверхность земли и скрыла песок. Гора отвечает эхом на лай собак и на голоса ночных сторожей. Ты пришла, когда тебе освободили путь. Напрасно боишься ты быть замеченной, то в холод, то в жар бросает тебя, и чуть дышишь ты от волнения. Биение сердца не дает тебе говорить. Ты могла стоять, только опираясь на мою руку, и положила свою голову мне на грудь.

Абайдың «Ақын» өлеңінің мына жолма-жол аудармасы да, ақындықтың тылсым сырын қазақ емес бейтаныс оқырманға бейнелі түрде жеткізуге әбден болатын, орысша тамаша өлеңге сұранып тұрған материал дайын демеске болар ма?

ПОЭТ

Когда у поэта стихает тревога сердца, когда божественный талант выплывает из-за тучи, когда божий день, ликуя, просыпается от сна, когда все в гармонии, подобно текучей прозрачной воде родника, когда очерстневшее сердце очищается от житейской грязи, когда слова, переплетаясь в гирлянду, готовы вылиться из уст, — тогда поэт, опоясавшись, уходит весь в созерцание.

Далеко устремив свой взор, подобно вдохновенному орлу, и освободив себя от земных забот, он заговорит о том, что его печалит и радует. Встрепенувшись, он яростно бросается на обидчиков и невежд. То, что он видит и чувствует, он отдает на суд здравого рассудка и справедливости. И все, что они подсказывают, раздраженное сердце, гневная рука, ядовитые чернила, острый язык — выльются в образы. Не понравится вам, — как хотите.

Ал, мынау «Өлсөм — орным кара жер, сыз болмай ма?» өлөңінің жолма-жол аудармасы:

ПОЖАЛЕЙТЕ МЕНЯ

Когда я умру, сырая земля покроет меня. Язык мой превратится в стыдливую девицу, бедное сердце, пылавшее враждой и любовью, охладет как лед. Вы будете осуждать меня за недостойные движения увлекавшегося сердца. Тогда я, бедняк, не буду в состоянии вам ответить и всецело буду в вашей власти. Но будьте осторожны. Разве справедливо сжигать вторично душу мою? Ведь так уже раз душа моя была смертельна ранена.

Вдумайся глубже, отнесись ко мне сердечно, ведь я был не понят. Вырос я в дикой пустыне, где не было ни единой тропинки, — одни буераки. Я боролся один против тысяч. Не вини меня, за то, что в молодости, находясь под влиянием окружающего, я был далек от истины, горел гневом... Когда я проснулся, мне не дали воли.

Не повтори моих ошибок! Мой народ, не внимая мне и не давая мне воли, осудил меня, но пожалей хоть ты, прошу,

и, дай покой, когда я уйду в вечность, наверно, ничего не сделав, но с гордым видом и с сердцем, исполненным огня и яда.

Но довольно мне обнаруживать свои тайные муки: стихи передадут их сплетникам народным.

Перевел Н. РАМАЗАНОВ.

Осы бірнеше мысалдың өзінен-ақ, абайтанудың тағы бір қыры, басқа тілдерге аударыла бастау тәжірибесінің алғашқы қадамдарын көреміз. Демек, қазіргі аудармашылар өнеге ететін бастамалар бар екенін, олардың ғылыми-танымдық маңызын ескеріп отырған жөн болады.

Абайтану белестерінде із қалдырған **Нұх Ғабдулғалымұлы Рамазановтың** еңбегі осындай. Сол кезде Семей облысына қараған Павлодар уезінің Басқұдық болысындағы екінші ауылда туған Н.Рамазанов 1906 жылы Семей гимназиясын тәмамдап, Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түседі. онда бір жыл оқығаннан кейін, денсаулығына байланысты Том университетіне ауысатын болғанымен, оған бармай, Мәскеудегі Лазарев институтына қабылданып, оны 1913 жылы бітіріп шығады. Келесі жылы ауыр науқастан қайтыс болады.

Бар болғаны отыз-ақ жыл өмір сүрген Нұх Рамазанов Абайдың өмірбаяны мен төрт өлеңін, Міржақып Дулатовтың үш өлеңі мен «Бақытсыз Жамал» романын орыс оқырмандарына таныстырып үлгерді.

Нұхтың аудармашы ретіндегі адалдығы оның қолтаңбасынан-ақ көрініп тұр. Ол Абай өлеңдерін қарасөзбен баяндап беру әдісін тегін тандамаған. Мұндай аса жауапты мәтіндердің бүкіл қадір-қасиеті мен қуат-қызуын, көркемдік сипатын басқа тілде жеткізу үшін тек қана толғамды, қарымы кең, қара сөз ғана қолайлы боларын ол жақсы түсінген.

БОЛЫС БОЛДЫМ, МІНЕКИ. «Дала уалаяты» газетінің 1889 жылғы наурыздағы 10-санында, яғни Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» деп басталатын өлеңі жарыққа

шыққан кейін екі айдан аса уақыт өткен соң. «Болыс болды кей кісі» деген өлең жарияланады. Өлеңнің авторы көрсетілмеген. Өлеңге түсінік ретінде: «1888 жылғы май айында Ақшатау деген жерде Семей облысы мен Жетісу облысының шербашнай сиязы болғанда бір ояздың ел билеушілерінің түрі» деген сөйлем жазылған.

Газеттің орыс тілінде шығатын қосымшасында бұл өлеңге: «Деятельность управителя Н-го уезда на съезде, состоявшемся в мае 1888 г. на урочище Акчетав, между киргизами Семипалатинской и Семиреченской областей» деген алғысөзбен өлеңнің орысша жолма-жол аудармасы берілген.

Тақырыбында біраз өзгешелік болғанымен бұл — бізге мәлім «Болыс болдым, мінеки (Күлембайға)» деген Абай өлеңі еді. Мұхтар Әуезов осы өлеңді Күлембай деген болысқа арналған деп санайды¹⁶⁵. Ал, зерттеуші Ә.Жиреншин (1913-1975) бұл пікірді құптамайды. «Абай шығармалары жинағындағы комментарийларда бұл өлең Күлембай болысқа байланысты жазылды делініп келді. Ол дұрыс емес», деп кесіп айтады да: «Осы жылы Семей губернаторы жергілікті әкімдердің салақтығын еске алып, ерекше приказ шығарған»¹⁶⁶, дейді де, өлеңнің «Күлембайға» деп аталуының мәнісін, бұл есімнің өлеңге қашан, қалай қосылғанын түсіндірмейді.

Бұл арада осы өлең туралы мынаны ескерте кеткен жөн сияқты. М.Әуезов өзінің абайтануға арналған еңбектерінде Абай өлеңдері туралы сөз болғанда «Күлембайға» деген өлеңді ауызға алып отырады. Бірақ бұл өлеңнің «Болыс болдым, мінеки» екендігін айтпайды¹⁶⁷. Абай жинақтарында «Уағалайкумассалам, болыс мал-жан аман ба?» деп басталатын тағы бір өлең де «Күлембайға» деген ескертпемен басылып жүргені мәлім. Мұқаң тек «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845-1904)» деген монографиясында: «Мұны («Болыс болдым, мінеки» туралы.— З.Т.)...Күлембай деген болысқа ар-

¹⁶⁵ Әуезов М. 20-том, 138-бет

¹⁶⁶ Жиреншин Ә. Кітапта: Абай шығармаларының толық жинағы, А., 1961, 210-бет.

¹⁶⁷ Әуезов М. 20-том, 44-бет.

налған деп санаймыз»¹⁶⁸, деп тұжырымдайды. Осыған қарағанда бұл мәселе М.Әуезовті де көп толғандырғанға ұқсайды.

Енді бір пікір Қ.Мұхаметовтікі. Бұл зерттеуші Абайдың Күлембайға арнаған өлеңі — «Уағалейкумассалам, болыс мал жан аман ба?» деп басталатын өлең деп есептейді. «Болыс болдым, мінекиді», айтпайды¹⁶⁹.

Бұл жұмбақты бізде шеше алмадық. Біздің ойымызша, Абай бұл өлеңді тікелей жеке біреуге (мейлі Күлембай немесе басқа адам болсын) арнамаған. Өлеңнің алдында берілген анықтамада көрініп тұрғандай мұндағы «болыс» - типтік образ, «бір ояздың ел билеушілерінің түрі», бірнеше болыстың жиынтық бейнесі. Кейін бұл өлеңнен, айталық, Күлембай деген адам өзін таныған болса немесе басқалар Күлембайды көретін болса — оған Абай жазықты емес. Біз үшін осы өлеңге «Күлембайға» деген сөзді кім қосқаны маңызды. Әлбетте, Абайдың өз қолымен жазған нұсқа сақталмағандықтан, оның өлеңіне қосылған әрбір сөздің сырын ашу — абайтану ғылымында ескеріп отыруға тұратын мәселелердің бірі болуға тиісті деп санаймыз.

Алдымен, бұл өлеңнің жазылған жылы туралы мәселенің басын ашып алу қажет. Мұхтар Әуезов 1889 жыл¹⁷⁰ деп көрсетіпті. Басқа ескертпесі жоқ. Абайтанумен айналысқан басқа зерттеушілер де бұл жөнінде дерек келтірмейді, даусыз нәрсе ретінде қабылдаған сыңай танытады.

Зерттеуші Ж.Дөдебаев Абайдың бұл өлеңінің 1889 жазылғанына күмән туғызбайды. Сондай-ақ, бұл шығарманың тағы бір нұсқасы Абайдың тірі кезінде жарық көргенін ескертпейді, ол нұсқаға назар аудармайды. «Абай» энциклопедиясы үшін дайындаған мақаласында Ж.Дөдебаев «өлеңнің мағыналық құрылымында бірнеше тұлға бар» екендігін, олардың ішінде «а) болыс; ә) ояз; б) ел» екендігін, солардың ішінде «болысы - болыс» екендігін дұрыс көрсетеді. Шығарманы бастан-аяқ байыптай талдап, мазмұндарына үнілген

¹⁶⁸ Әуезов М. 20-том, 138-бет.

¹⁶⁹ Жиреншин Ә. Кітапта: Абай шығармаларының толық жинағы, А., 1961, 210-бет.

¹⁷⁰ Әуезов М. 20-том, 138-бет.

автор Абайдың сатиралық бұл шығармасының құнын арттырған ақынның кейіпкер атынан баяндау, өзін-өзі өшкере-леу тәсілін қолдануы өлеңнің «көркемдік-этникалық бітімін өрлеп, көркейте түскен», дей біледі¹⁷¹.

Бұл пікірдің тиянағын абайтанушылардың аға буынының өкілі М.С.Сильченкодан (1898-1970) да табамыз. Абайдың бұл өлеңі «Щедрин үлгісіндегі сатира» дейді ол. Мұндағы болыс «патша үкіметінің қолшоқпары, отарлау құралы, құлқынның құлы... Ол өзінің роліне кірген сайын оның ойыны соғұрлым күлкілі бола береді, ақыры қайғылы аяқталады»¹⁷². Бұл зерттеушінің олжасы — «Абай қазақтың сатирасы негізінде сатиралық монолог түрін қалыптастырып, әдебиетке енгізді» дегені болып табылады.

Ескерте кететін бір ғана жағдай бар, ол: орыс тілді сыншының Абай шығармашылығына баға беруде сүйенгені - жақсы жасалған жолма-жол аударма ғана болды. Сондықтан, түпнұсқаны тікелей жете меңгере алмағандықтан, талданып отырған шығарманың тілі, көркемдігі туралы қандай да ой айтудан тартынғанын салиқалы ұстамдылық деп білеміз. Бәлкім, Сильченконың «Абайдың шығармашылық өмірбаяны» деген еңбегінің құнын асырып тұрған да осы ұстамдылығы шығар. Әйтпесе, бөз біреулер көркем шығарманың түпнұсқасын меңгеріп алмай, аударма мәтін арқылы автордың көркемдік құралдарды қолдану шеберлігі туралы тамсана жазғандарын көргенде, олардың жалған сөзіне ұялып, тіліңді тістеп қана отыратын жағдайлар аз емес. Сол бағалап, пікір айтып отырған шығарманың аударма екенін, кім аударғанын көрсетпейтіні де әділдік емес. Сөйтіп, Шекспир мен Байрон, Пушкин мен Олжас Сүлейменов қазақша жазған сияқты әсер қалдырады. Бұл айтқандарымыз, әрине, әдебиеттанушылардың жаңа ұрпақтарының «құлағына алтын сырға»

М.С.Сильченко «Абайдың шығармашылық өмірбаяны» (1975 ж.) деген монографиясында, «Болыс болдым, мінеки» оқиғасы 1888 жылы мамыр айында болғаны туралы сол

¹⁷¹ «Абай» энциклопедиясы. А., 1995, 162-163-беттер.

¹⁷² Сильченко М.С. Творческая биография Абая. А., 1957, С.129.

шығармаға берілген түсінікті ескермейді¹⁷³. Егер оған зер салған болса, 1889 жылы көктемде баспасөзде жарық көрген шығарманың қашан жазылғаны туралы ойланар еді. Алайда, бұл ағаттықты кейін автордың өзі түзеткен.

М.С.Сильченко монографияның соңына қосымша ретінде тіркеп, бастырған «Сын, публицистика, тарихи заметкалар» деген көлемді мақаласында «Болыс болдым, мінеки» туралы айта келіп: «Бұл шығарманың 1888 жылғы болыс сайлауынан кейін, ізі суымай тұрып жазылғаны мәлім», деп жазған. Дәл осы тұста Абайдың «Қарасөздеріндегі» «Үшінші сөз» де осы өлеңге байланысты, тіпті, сонымен қабаттаса қағазға түскендігі туралы ой айтады¹⁷⁴ және онысы негізсіз де емес.

Осы арада біздің назарымызды аударатыны - осы автордың Абай шығармаларының жазылған жылдарын нақтылап, тексеру қажеттігін тұңғыш рет мәселе етіп көтеруі және оған өзінің қатысын білдіруі. Мысалы, «Үшінші сөз» Абай шығармаларының 1945 жылғы жинағына берілген түсініктегідей, 1891 жылы емес, одан екі жыл бұрын «Болыс болдым, мінеки» өлеңімен бір мезгілде жазылғанын көрсетеді. Әлбетте, зерттеушінің бұл пікірін біз де толық қуаттадық деген ой тумауға тиіс. Өйткені, басқа зерттеушілер де, мысалы, Ж.Дәдебаев, өлеңнің 1889 жылы жазылғанына күмән келтірмейді¹⁷⁵.

Ал, осы өлеңге арнайы түсінік жазған Ә.Жиреншин нақты уақыт жөніндегі мәселеге жақындап барып: «Өлең 1888 жылғы... болыс сайлауына байланысты туған», деп қана орағытып кетеді¹⁷⁶. Айта кету керек, Ә.Жиреншин бұл өлеңнің басқа нұсқасы туралы сөз қозғамайды.

«Дала уалаяты» газеті берген түсінікте өлеңге арқау болған оқиғаның уақыты – 1888 жылғы май айы екені айқын жазылғанын жоғарыда толық келтірдік. Бұл арада газет редакциясы тарапынан өлеңнің түпнұсқасындағы уақытты

¹⁷³ Сонда, 97-бет.

¹⁷⁴ Сонда, 268-бет.

¹⁷⁵ «Абай» энциклопедиясы. А., 1995, 162-бет.

¹⁷⁶ Жиреншин Ә. Кітапта: Абай шығармаларының толық жинағы, А., 1961, 578-бет.

бұрмалап көрсетілуіне негіз жоқ. Сондықтан, газетке сенеміз.

М.Әуезовтің өзі жазғандай, автордың (Абайдың) ұшқырлығы мәлім, сондықтан оқиғаның суреті, өлеңнің мазмұны, түзілімі, ыстық-суығы басылмай қағазға түскенін көрсеткендей. Бәлкім, былтырғы әсер келесі жылы өлең болған шығар десек, ол арасының қисыны тағы келмейді. Бұл күдікті күшейтетін жағдай - өлеңнің 1889 жылғы наурыз айында газетке басылуы.

Ескеруге тұрарлық тағы бір факт – «Дала уалаятының» апталық газет екендігі. Газет материалдарының дайындалу, орысшаға аударылу, терілу, басылу процестері едәуір уақытты қажет етеді. Оның үстіне Семей облысындағы Семей оязы, Шыңғыс өңірі мен Омбы арасында хат-хабар жолы да таяу емес. Осы жағдайларды салмақтай келе, кейін «Болыс болдым, мінеки» деп басталып жүрген өлеңін Абай 1888 жылы жазған деген тұжырымға келеміз. Және мұнымыз негізсіз де емес. Автордың өз қолымен жазылған уақыт жоқ, демек, осылайша басқа қосалқы деректермен дәлелдеген жөн болады.

Әлбетте, ғылымға сәуегейлік пайда бермейді. Кезінде сыншы Нұрышевқа жауап ретінде жазған мақаласында Мұхтар Әуезов Абай шығармаларының жазылған уақытын әлі де анықтай түсу қажеттігін де ескерткен. Бірақ, бұл орайда «тың еңбек, дерек қосу қажеттігін» қадай айтқан. М.Әуезов: «Еңбексіз, дерексіз құрғақ күдікшілер Абай мұрасына көмек етпейді... ондай адамдар өз басына да арзан олжа, еңбексіз оңай абырой қоса қояды деп сенбейміз», деп салиқалы ойын білдірген¹⁷⁷.

Демек, «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңін Абай 1888 жылы жазған, «Жаздыгүн шілде болғанда» деп басталатын өлеңін 1885 жылы жазған деп, осы уақытқа дейін қалыптасып қалған мағлұматтарға күмән туғызғанда да біз (осы еңбектің 87-беті) Абайтанудың көсемі М.Әуезовтің ескертпесін есімізден шығарғанымыз жоқ. Қолда бар деректер өзге,

¹⁷⁷ Абай, сол басылым. I-том, 1995, 61-бет.

жанама жағдайлармен, оқиғалармен, құжаттармен толықтырылып тұрса, шындыққа бір табан жуықтайды.

Абайдың өзі, немесе Абайдың айтуымен «Дала уалаяты» газетіне өлең жіберуге не себеп болды деген сауал да орынды көрінеді. Оның жауабы қандай?

1888 жылдың басынан шығып тұрған газет аяғынан қаз тұрғанша біраз уақыт өтті. Әуелде өкімет орындарының бұйрық-жарлықтарын қазақ тілінде жеткізу үшін «Ақмола облыстық ведомстволарына қосымша» ретінде шығарылған газеттің көлемі шағын, таралымы аз болған.

Газетті шығарушылар екінші, 1889 жылғы бірінші санында өз оқырмандарына мынадай сөздер арнады (құлақтандыру тұрғысындағы мақаланы қазіргі қазақ тілінің қалыбына келтіріп түрінде бергенді жөн көрдік):

«Қазақ газеті» 1888 жылдан бері шығып тұрды. Жоғары мәртебелі генерал-губернатор мырзаның құзырымен газетіміздің көлемі 8-санынан былай қарай екі есе ұлғайды. Ал, жаздырып алу бағасы өскен жоқ.

Қыр өлкесінде тұңғыш қазақ газетін шығару арқылы қазақтарға пайда келтіруді ойлап, осынау жақсы істі одан әрі көркейту ниетіміз бар. 1889 жылы қазақ газетінің бірінші санын шығара бастаған біз, газет шығарушылар, өзімізге тапсырылған іске мейлінше жаһад қылуға уағда береміз. Ал оқушыға негұрлым пайдалы болу жағын ойлаймыз. Бірақ, қазақта мақал бар: «Жалғыз — жау қашырмас» деген. Сол себепті сіздерге сөз са-ламыз. Қазақ тұрмысын білетін, оны жақсартуға жаны ашитын саналы азаматтар хат-хабар жазып тұрсын.

«Қыр халқының жағдайынан хабар алып тұрса, Қыр өлкесінің үлкен ұлықтары өзіне қараған халықтың жағдайын, мұң-мұқтажын біліп тұрар еді. Тиісті жақсы бұйрықтар шыға-рып, халыққа көмектесу жайын ойлар еді...»

«Жаңа жылдарың құтты болсын, оқушы мырзалар. Бақытты жыл болсын. Газеттің бақыты — газет пен оқушы арасында ілтифатты байланыс болса. Баспасөздің маңызын түсінсеңіздер, сенсеңіздер, пайдасын да көресіздер. Тек шындықты

жазуға уағда етіп тұрмыз. Кім өтірік жазса — жазасы алладан»¹⁷⁸.

Газеттің бет-бағдарын айқындайтын, оны шығарушылар атынан айтылған бұл сөздер оқырмандарға, әрине, Абайға өсер етпей қоймағаны түсінікті. Ана тіліндегі тұңғыш баспасөзге Абай қуанды. Бұрын алып тұрған «Тәржіман» (Бақшасарай, шығарушысы Исмаилбек Гаспринский — З.Т.) газетінен гөрі таза қазақ тілінде шыққан газеттен көп үміт күтті.

Сөйтіп, Көкбай атынан «Дала уалаятына» екі өлең жіберді. Тек екі өлең жіберді деуіміздің өзі тегін емес. Себебі, онда да басқа өлеңдер жіберсе де, басылар еді. Мұны біз оқырмандардың, редакцияның Абай шығармаларына деген ықыласынан байқадық. Ол жөнінде кейінірек сөз болады.

Енді Абай неге сол «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» өлеңдерін жібереді? дегенге келейік. Мұны да түсіндіруге болады. Жоғарыда біз келтірген газет жарнамасында басқармасы қандай материалдарды керексінетіні көрсетілген ғой. Бұл өлеңдер тақырыбы, мазмұны жағынан сол талапқа жауап беретіндей іріктелген.

Біріншіден, «Қазақ тұрмысын жақсы білетін адамдар жазса» деген тілекке орай. Бұл тілекке сай келетін өлеңді Абай «Жаздыгүн шілде болғанда» деп білген. Оның танымдық, таныстырушылық мәні үлкен еді.

Екіншіден, газет шығарушылар елдегі жөнсіздіктер жөнінде хабар алсақ, жоғарғы ұлықтар «жаксы бұйрық-жарлық шығарар еді» деген жоқ па? Бұл талапқа жергілікті әкімдер сайлауындағы, олардың билік тәжірибесіндегі сан сорақылықты аяусыз әшкерлейтін «Болыс болды кей кісі» толық жауап береді.

...Сонымен, «Жаздыгүн шілде болғанда» Көкбай Жанатайұлы атынан шығып кетті. Алайда, өлеңнің шын авторы ол емес екенін кешірек білген редакция қызметкерлері газеттегі өлеңнің астына Көкбайдың қолын екінші рет қоюдан тартынған. Нағыз автор Ибраһим Құнанбайұлы екенін де таныған, бірақ автор өзі қол қоймаған соң, солай

¹⁷⁸ «Дала уалаяты» газеті, 1889, №1.

жіберуге мәжбүр болған. Заты, ол кезде қол қойылмай газетке жарияланған материалдардың саны басым.

Енді «Дала уалаятындағы» жарияланған нұсқа мен кейінгі жинақтарда «Болыс болдым, мінеки» деп басылып жүрген өлең мәтіндерін салыстырып көрейік. Бұл жолы да «Газетте», «Жинақта» деген шартты атауларды аламыз. Екі мәтін толық сәйкес келетін жолдарды тастап кетеміз.

Бұл арада зерттеуші өз алдына бірнеше сұрақтар қойып, соларға жауап іздеуі заңды. Бұған себеп болатын негіздер бар. Мысалы, зерттеуші М.С.Сильченко кезінде «Дала уалаяты» газетінің бетінде жарияланған «Болыс болдым, мінеки» өлеңі редакция тарапынан көп өзгеріске ұшыраған деген, біздің ойымызша, ұшқары пікірді ұстанып, ғылыми айналымға қосты. Кейін бұл тұжырымды Х.Бекхожин, Ү.Сүбханбердина, Т.Қожакеев, Т.Көкішев сияқты ірі оқымыстылар да қолдады. Осылайша, бұл түсінік күні бүгінге дейін бұлжымас ақиқат ретінде қабылданып келеді.

Айтылған пікірдің дұрыс-бұрыстығын талдамас бұрын, сол байламға негіз болған М. Сильченконың ойларын қарап, тексерейік. Сонда одан әрі талдау жасауымызға оңай болады. Әлбетте, М.Сильченко жазған түпнұсқа орысша болғандықтан, біз қазақшаға аударып мазмұндаймыз.

Сильченконың негізгі тұжырымдарын санамалап шықсақ, мынадай:

1. Абайдың бұл сатирасы бұрмаланып, редакцияланған.
2. Бірінші жақта жазылған дүние үшінші жақтан баяндалып берілуі – сатираны әлсіретуді көздеген редакцияның амалы.
3. Осылайша, Абай жасаған кейіпкердің характер бояуы солғындаған.
4. Түзетілеген, жұмсартылған түрінде абайлық түпнұсқа реалистік сипатынан айрылған.
5. Үшінші жақтан айтылғандықтан, демократ автор көрінбей қалған.
6. Абайдың болысты суреттейтін айшықты, бейнелі теңеулері әлсіреген.
7. Шығарманың идеясына нұқсан келген, құр баяндау түрінде демократиялық идеялар көрінбей қалған.

8. Өлеңнің соңына Абайдың қолы қойылмауының себебі – «бәлкім, автор ресми басылымның түзетулеріне келіспеуінен» болуы мүмкін.

9. Алекторов та Абайдың бұл өлеңінің ел ішіне тараған дұрыс, түзу мәтінін алмай, әдейі газеттегі «Болыс болды кей кісі...» деген нұсқаны алып, шындықты бүркемелеп, боямалап көрсететін либералдық және үкіметтік басылымға қосқан.

Тереңірек зерделеген адамға бұл жазбалар, ең алдымен, революциядан бұрынғы басылымдарға, оларда қызмет ететін журналистерге, әдеби күштерге сенімсіздік пиғылынан хабар береді. Ол ол ма, М.С.Сильченко сияқты әлуетті зерттеуші бұл өлеңнің жарыққа шығуына Дінмұхамет Сұлтанғазиннің қатысы болғанын жақсы білген. Ал, Д.Сұлтанғазиннің үлкен шен иесі, патша үкіметі кеңсесінде қызмет істеген адам екендігі мәлім. Және оның Әлихан Бөкейханов сияқты Алаш көсемімен байланыста болғаны да белгілі.

Олай болса, кеңесшіл, коммунистік зерттеуші М.Сильченко мұндай есімдерден іргесін аулақ салу үшін, ешбір жазығы жоқ болса да, газеттегі жарияланымға қатысы бар-ау, деген әлдебір бейтаныс адамды жерден алып, жерден салады. Оны Абаймен жауықтырып қояды. Абайды жоқ жаудан, болмаған даудан арашалап алғысы келеді.

Бірақ, зерттеушінің ниеті түзу болғанымен, нәтижесі теріс болып шығып, 60-70 жыл бойы абайтанудың үлкен бір мәселесі – Абайдың ақындық лабораториясы деген мәселе жабық күйінде қалды. Сильченконың зерттеуші ретіндегі кемшілігі осы деп білеміз.

Енді бүгін қарап отырсақ, абайтанушылардың қанша буыны бірінің айтқанын бірі қайталап, қайдағы бір белгісіз редактордың Абай өлеңіне жасаған көпе-көрнеу қастығы туралы тезистен айнымай келеді.

Халық аузында Қожанасыр айтты дейтін бір күлкілі сөз бар. Біреу жоғалтқан нәрсесін көп іздеп, таба алмай жүрсе, Қожекен айтыпты-мыс: «Ау, сенің іздеп жүрген нәрсең, жоғалмай тұрғанда бар ма еді, өзі?» Міне, белгісіз редактор туралы, оның түзетулері туралы қазымырлап айта бергенше:

1. Бұл өзі қай мәтін? Абай жіберген бе, әлде орта жолдан біреу түзету қосқан ба?

2. Ал, қазіргі көріп жүргеніміз ше? Оны Абай жазған ба, мұны да кейін біреу түзеп жіберген бе? деген сұрақтарға жауап іздейтін кез келді ғой. Әйтпесе: газеттегі нұсқаны Абай жазбаған, Абайдың жазғаны — қазіргі бізге мәлім нұсқасы дегендерге, керісінше сұрақ қоюдың қисыны келіп тұрған жоқ па?

Сайып келгенде, осы сұрақтарға жауап іздеу, табу және дәлелдеу — еріккеннің ермегі емес, аса маңызды, тіпті, ғылыми-танымдық, принципті мәселе. Абайдың өз қолымен жазған қолжазбалары, түзетулері жоқ болып тұрған кезде, оның өлең жазу тәжірибесін барлауға, зерттеуге мүмкіндік беретін айғақтар ретінде ақынның тірі кезінде жарық көрген осы шығармалардан көз жазып қалмайық.

Абайдың ақындық лабораториясы жөнінде ғылыми дәйекті ой түюге, бұлар таптырмайтын қайнар-көз болып табылады. Әлбетте, екі-үш қана шығарма ғылым үшін жеткіліксіз екені рас. Бірақ, «теңіз суының дәмін білу үшін, оның суын түгел ішудің қажеті жоқ, бір тамшысы ғана жететіні» де өтірік пе?

Бұл ойымызды Абайдың Мүрсейіт көшірген өлеңдерін, басқа қолжазбаларды, ел ішінде ауызша таралған нұсқалардағы кейбір жеке сөздердің айырмашылықтарын зерттеу арқылы да толықтыра түсуге болар еді. Әйтеуір, пәлен жылғысы былай, түгілен жылғысы былай деп тіркеп қана көрсетіп, өте шығу, абайтануға пайда бермейді. Қайтсе де, сол әрбір айырмашылықтың өзін мұқият тексеріп көрсек, біраз жерге барамыз.

Сондықтан, екі мәтінді салыстырып, бұл жолы да «Газетте», «Жинақта» деген шартты атауларды аламыз. Негізге алатынымыз — 1995 жылғы Алматыдағы «Жазушы» баспасынан шыққан «Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы», оның бірінші томы. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты дайындаған бұл толық жинақ осы уақытқа дейін шығарылып келген жинақтардың ішінде Абай шығармаларының мәтіндерін канондық деңгейге жақындатқан, неғұрлым сенімді нұсқа ретінде таңылған.

Редакция алқасынан берілген аңдатпада айтылғандай: мұнда «... бұрынғы басылымдарда айтылып жүрген ескертпелер ескерілген, жаңадан текстологиялық тексерулер жүргізілген, ғылыми түсініктер толықтырылып, қайта жазылған». Екі мәтін толық сәйкес келетін жолдарды тастап кетеміз.

Газетте: Болыс болды кей кісі
Бар малдарын шығындап.

Жинақта: Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.

Газетте: Түйеде қом, атта жал

1909 жылғы жинақта: Түйеде қом, атта май

1933, 1940, 1961, 1968 жылғы жинақарда: Түйеде қом,
атта жал,

1995 жылғы жинақта — Түйеде қом, атта май,

Газетте: Сүйтсе-дағы елдерін
Ұстай алмады мығымдап.

Жинақта: Сөйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.

Газетте: Күштілерге ұшырамауға
Қайраты жоқ болған соң,
Бата алмайды шыбындап.
Әлсіздерге көз салмай,
Сыртқыларға сыр бермей
Құр күледі жымындап.

Жинақта: Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.

.....

Сыртқыларға сыр бермей
Құр күлемін жымындап.

Газетте: Сасқанынан халықтың
Жүрегі кетті лүпілдеп.

Жинақта: Сасып қалдым күн тығыз,
Жүрек кетті дүпілдеп.

1909 жылғы жинақта:

Жүрек кетті дауылап.

Жинақтағы: Тың тұяқ күнім, сүйтсе де,
Қарбаңдадым өкімдеп. —

деген жолдар газетте жоқ.

Газетте: Старшын биді жиғызды,
«Ат жарамды, жақсы үймен
Шапшаңырақ күтін» деп.

Жинақта: Старшын биді жиғыздым
«Береке қыл» деп, «бекін» деп
Ат жарамды үй жақсы
Болсын, бөрің күтін деп.

Жинақта: Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:

Газетте: жоқ

Газетте: «Құдай қосса осы жол
Ақтармын елдің сүтін деп
Қайраттысып, қамқорсып,
Саймандарын бүтіндеп».

Жинақта: «Құдай қосса, жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп
Қайраттасып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.

Бұдан әрі жинақтардағы:

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді
Өз еліме айтамын:
«Бергенім жоқ деп, белімді».

1995 жылғы жинақта: «Бергем жоқ, - деп, - белімді»
болып 1909 жылғы жинақ негізінде түзетілген.

Газетте: бұл төрт жол жоқ.

Оның есесіне газетте:

Жетімнің қамын жегенсіп,
Мақтанады кісімсіп, болып келген.

Жинақтарда: жоқ

Газетте: Оязға сөзі сенімді.

Жинақта: Оязға сөзім сенімді.

Жинақта: «Көрсеттім» деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.

Газетте: жоқ.

Жинақта: Мақтанның көті көрінді

Газетте: Мақтанның жайы білінді

Жинақта: Қазақты жеген қайратты «ер»
Ұрынды да берінді.

Газетте: Екінші жол жоқ.

Газетте: Үлкен-кіші ақының
Бәрі бірдей терілді.

Жинақта: Үлкен-кіші ақынның
Бәрі сөз боп терілді.

Газетте: Қайрау жеткен мықты би
Қалдырып нетсін көңілді.

Жинақта: Қайрауы жеткен қатты би
Қайырылып нетсін көңілді!

Бұл арада қисын жағынан газеттегі «қалдырып» дегені бізге дұрысырақ сияқты көрінеді.

Газетте: Ақылды жандар қамалап,
Үсті-үстіне ағалап,
Кептірді сонда ерінді.

Газеттегі мына мағынасында өз малын даулаушылар «мықты биге» беделді «ақылды жандарды» салып, ағалауы да қисынға келеді. Ал жинақтағы тексте «Үсті-үстіне ағалап» деген жол жоқ. Осылайша, бұл жерде сөйлем мағынасы мүлде өзгерген.

Жинақта: Ақылы жандар қамалап,
Кептірді сонда ерінді,

- болып келеді, яғни мал иелері «қатты биге» «ақылды жандарды» салмайды, өздері тікелей ақы иесі, жоқшы болып көрінеді. (Ақылы жандар – «ақы иесі», «даугер» деген мағынада оқылуға тиіс).

Газетте: Арызшылар көбейіп,

Жинақта: Арызшылар көбейді.

Газетте: Таңертеңнен шабады.
Жинақта: Күн батқанша шабамын
Газетте: Ашылып омырау, күн ысты
Жинақта: Ашылып омырау, күн ыстық.
Газетте: Оязға жетсін деген боп,
Ұрысып, жүр барқылдап.
Кейбіреуге таяғы
Тиіп кетті бартылдап.

Жинақта: Оязға жетсін деген боп
Боқтап жүрмін барқылдап.
Кейбіреуге таяғым
Тиіп те кетті бартылдап.
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
.....
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап,
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап.

Газетте: Сөйлесе кетсе біреумен
Ағыны қатты аңқылдап.
Үні бөлек өзгеден
Ояз кірсе жарқылдап.
Жинақта: Оязға кірсе, өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап
Газетте: Табанынан тозады
Жинақта: Табаныңнан тозасың,
Газетте: Кісі емес, сен өздерің
Бір мінезін ұқпайсың.
Момындық күшті екенін
Білсең-дағы тұқпайсың.
Жинақта: Антүрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екенін,
Көрсем дағы, күтпеймін.

Газетте: Сияздан соң елінді,
Қысып алып кетпейсің
Жинақта: Сияздан соң елімді,
Қысып алып кетпеймін.
Газетте: Тентек пенен таязды
Арам істедің демейсің.
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп, «құп» дейсің.
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттейсің.
Сүйегің жасық, ақыл аз,
Болыстықтың жолы тар,
Қолдан келмес жұмысқа
Мұнша болды несіне іңкөр
Келесі сайлау болғанда
Түсе ме деп тағы шар
Бұл күніңе бір күні
Боласың ғой деймін зар.

Газеттегі нұсқа осылайша, Абай стиліне тән түйінмен, қисынды аяқталады. Жинақтарда бұл бөліктің кейбір жолдары сақталған, орындары ауыстырылып, жаңа шумақтар қосылған. Мысқыл ащырақ, әжуа өткірлене түскен. Қосылған шумақтар мынау. Көп нүкте қойылған жолдар газетте бар:

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар.
Айлам құрсын, білемін -
Болыстықтың жолы тар.
Ендігі сайлау болғанда,

.....

Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойлаңдар.

.....

Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкөр!
Ел жайылды, жетпей ме,
Оязға да бір хабар?

.....

Бұрынғыдай дәурен жоқ
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.

«Дала уалаяты» газетінде өлең барлығы 86 жол, жинақтарда 148 жол. Сонысына қарай шығарма кемелденіп, айтар ойы кеңейіп, салмақтанып шыққан.

Бұл айырмашылықтардың себебі неде? деген заңды сұрақ та туады. Абай энциклопедиясы, ақын шығармаларын құрастырушылар бұған жауап бермейді. Тіпті, зерттеушілер Абайдың тірі кезінде жарияланған нұсқалар тарихта болмағандай сыңай танытуын қалай түсінеміз. Бәлкім, мұндай «байқамаушылық» мәселенің күрделі екендігінде шығар. Екіншіден, біз негізге алып отырған «Дала уалаяты» газетінің шығу тәртібі, ондағы қызметкерлердің біліктілігі, Абайға деген, жалпы қазақ әдебиетіне деген көзқарасы, ақыр аяғы, сол шығармашылық қызметкерлердің адамгершілік қасиеттері мен мінез-құлқы деген мәселелерге бүгінгі зерттеуші қанық болмаса ақиқатқа жетуі оңай емес. Осы тұрғыдан алғанда, баспасөз тарихын зерттегендегі көп жылғы тәжірибеміз осы жолдардың авторына өз пікірін айтуға мүмкіндік беретін сияқты. Абай өлеңдерінің біз танып отырған редакторы Д.Сұлтанғазинге келетін болсақ, ол арнайы жоғары білімі бар тіл және әдебиет маманы, зиялы қайраткер. Абай өлеңдері түгілі, басқа да авторлардың жазып жібергендеріне қамқор болып, кейбір түсініксіз сөздер мен фактілерді мұқият салыстырып, анықтап отырғаны газеттің мұрағат материалдарынан көрініп тұр.

1995 жылғы академиялық екі томдық жинақта берілген түсінікте бұл өлең туралы: «...көп қысқартылып: өткір сөздері мұқалып, өзгертіліп, идеялық мазмұны бұрмаланып басылған», - деп берілген түсінік тайыздау көрінеді. Оған дәлел ретінде «Дала уалаяты» газеті бетіндегі мәтінге құрастырушылар тарапынан ешқандай назар аударылмағандығын айтсақ та жеткілікті.

Осыған қарап және жоғарыдағы салыстырулардан кейін газеттегі нұсқа әлдекімнің қысқартуынан ықшамдалған деуге ешбір негіз таба алмадық. Екі нұсқаның айырмашылы-

ғына қарап, газетке сөздері өзгертіліп берілген деуге де болмайды. Қосылғандары да, түсіп қалған жолдар да тек автордың ғана қолынан келетін және келген шаруа екеніне көз жеткіздік.

Демек, екі нұсқа да Абайдың өзінікі: біреуі алғашқы жеңілдеу нұсқасы, екіншісі — мінелген, қырналған, толықтырылған деуге негіз жеткілікті.

Тіпті, автор алғашқы өлеңінің жалпы сорабын басылыққа ала отырып, соңғы жағын түгелдей қайта жазып шыққан. Мұны Абай — ақынның өз туындысына өте ұқыпты қарағаны, жазғанын қастерлеп, қымбат көргені деп білеміз.

Осы екі өлең төңірегіндегі біз қозғап отырған әңгіме Абай шығармаларының текстологиясында өлі де шешілмеген мәселелер бар деген ойға жетелейді. Әдетте, зерттеушілер салыстыру үшін Мүрсейіттің әр жылдардағы қолжазбаларын, Абай шығармаларының 1909 жылғы, 1933 жылғы басылымдарын негізге алады. Көріп отырғанымыздай — баспасөз бетінде, Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармаларды ескермейді. Осының өзі абайтанудағы бір олқылық емес пе?

Абай шығармаларының жаңа басылымдарында, екі түрлі мәтінді жарыстыра берсе, Абай лабораториясында, Абайдың шығармашылық мінезін тануға жақындата түспей ме? Газеттегі нұсқа ең болмаса ескертпе ретінде жұртқа танытуға сұранып тұр ғой. Өкінішке қарай, 1995 жылы Абайдың 150 жылдығына арналып ескерткіш ретінде шығарылған жинақта да ақынның көзі тірісінде жарыққа шыққан нұсқа ескерілмеген. Тіпті «Түйеде қом, атта жал» деп Абайдың кезінде басылған нұсқа түзетіліп, «атта май» болғанына да келісе алмаймыз. Бұл жеке ғана мысал. Осы жинақтың 274-бетіндегі түсінікте: Мұны «1933 жылғы жинақта Ілияс Жансүгіров «Түйеде қом, атта жал» деп түзеткен». Себебі, газетте «Жал» болып басылған. Оны көрсеттік. Бұған қосарымыз — осы жолдағы ішкі ұйқастың қасиетін танитын болсақ, «қом» мен «жал» деген сөздер дауысты дыбыстарға аяқталып, сәл екпін түсіріп, жеңіл үндесіп, қиысып тұр емес пе?

Абай шығармаларының соңғы жинағын құрастырушылар атынан жазылған түсінікнамада Абай өлеңдерінің мә-

тіннамасын әлі де зерттей түсу керек екендігі дұрыс айтылған. Бірақ бұл мәселенің түбіне жетіп, төрт аяғынан тік тұрғызу қиын шаруа деп есептейміз. Ерекше қиындық — Абайдың өз қолтаңбасы сақталмауы. Біздің азды-көпті талпынысымыздың өзі соны көрсеткендей.

Қ.Мұхаметханов пен Е.Дүйсенбайұлының пікіріне қарағанда, Сәдуақас Мұсаұлы Шормановтың қолжазбасы дұрыс көшірме сияқты. Ол «Абайдың көзі тірісінде... көшіріп» жазып алған. Бірақ сол көшірмені Абай мақұлдап па? Бұл анықтауды керек ететін мәселе.

Сондықтан біздің ойымыз мынадай: Абай — ақын, Абай — творчество адамы. Абай да жазғанын түзеп, кейбір сөздерін, теңеулерін, ұйқастарын өзгертуі әбден мүмкін. Оның да мысалдарын көргендей болып отырмыз. Демек, қисыны бұзылмаған жағдайда жалпыға мәлім, әр жылдары жинақтарда шығып, ел құлағы үйреніп қалған сөздерді, тіркестерді түзетпей-ақ қабылдаған дұрыс. Абайға біздің «көмегіміз» қажет емес-ау.

Ендігі бір түйткіл мәселе — Абай өлеңдерінің бас тақырыптары (заголовктары туралы). Көріп отырмыз, газетке басылған нұсқаларға автор — Абай тақырып қоймаған. Мысалы, «Жаз», «Күлембайға» тағы басқа тақырыптарды Абай қойды ма? Әлде көшірушілер шартты түрде долбарлап, мазмұнына қарай тақырып бере салды ма? Абай-автор өзі қоймаған тақырыптарды біз неге қоямыз? Абайға сөз қосу, одан сөз алып тастаған ауыр күнә болмай ма? Осы жағын да ойлау қажет. Ой санасы өскен, Абайын таныған оқырманды орынсыз жетелеп, нұсқап көрсетудің жөні бола қояр ма екен?

Мұндай пікірді Абай қарасөздерінің тақырыптары жөніндегі мәселеге қатысты білікті абайтанушы Қайым Мұхаметханов ерте-ақ білдірген еді. «Абай шығармаларының текстологиясы» деген еңбегінде ол: «...Жалғыз Мүрсейіт қана емес басқа адамдардың да сақталған қолжазбаларын жинап, оларды салыстыра отырып, Абай бұл шығармаларын қалай

атағанын шешу керек»¹⁷⁹. Осы тақылеттес жекелеген мәселелердің аяғы әлі жерге тиген жоқ.

Пікірімізді М.Әуезовтің мына бір сөздерімен түйіндеуге тура келеді.

«...Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары хат білетін арнаулы аз адамдар ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба, баспа әдебиетінің жапсарында шыққан ақынның шығармалары әрі ауызша, әрі жазба әдебиеттің күйін бірдей кешеді»¹⁸⁰.

Демек, Абай шығармаларын баспаға дайындағанда, текстологиясын зерттегенде осы ескертуді үнемі басшылыққа алғанды жөн санаймыз.

АТТЫҢ СЫНЫ. Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармалары қатарындағы «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ...» және «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын екі өлеңі де ғылым үшін аса қымбат нұсқалар.

Бұл өлеңдер 1897 жылы Қазанда басылып шыққан «Князь білән Зағида» деген қиссаның мәтінінен табылған. «Кітапты бастырушы Бектұрған Сикымбайұлы, өлең етуші – Жанұзақ ақын» деп көрсетілген. Бұл нұсқаларды ғылыми айналымға енгізген көрнекті баспасөз және әдебиет тарихшысы Үшкөлтай Сүбханбердина, мәтіндерді талдап, түсінік берген профессор Мекемтас Мырзахметов¹⁸¹. Қисса тіліне жымдастырыла қосылып, басты кейіпкерлер Князь деген жігіт пен Зағипа деген қыздың жұмбақ айтысы түрінде тұтас берілген бұл екі өлеңнің авторы қазақ ақыны Абай екені айтылмайды. «Қиссадағы өлеңде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орнын ауыстырулар, «кейінгі автордың» өзінше «жаңа жолдар» қосуы мұнда жиі кездеседі»¹⁸².

Зерттеуші М.Мырзахметов Абайдың шығармаларының қиссаға қосылғанда едәуір өзгеріске ұшырауына байланысты

¹⁷⁹ Мұхаметханов. Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. А., 1959, 135-бет.

¹⁸⁰ Әуезов М. 18-том, 133-бет.

¹⁸¹ «Абай» журналы, 1992, №3, 6-8-беттер.

¹⁸² Сонда, 8-бет.

былай деп жазады: «...Сиқымбайұлының Абай өлеңінің гармониясын бұзып, өзінше омбылап жүруіне, өлең жолдарын көбірек ауыстыруына қарағанда бұл екі өлең кітап авторының қолына ел аузынан, бірден-бірге жеткен тәрізді»¹⁸³. Бұл пікірдің негізсіз емес екендігін айта отырып, толық келіспейтін де жайымыз бар. Мәселенің басын ашу үшін қиссаға қосылып басылған нұсқа мен өзімізге мәлім нұсқаны салыстыра отырып, тереңірек зерттеу қажет. Сонда ғана ақынның көзі тірісінде кітап болып, жұртқа тараған бұл екі шығарманың қадіріне жетуге болады.

Әдетте, әр уақытта басылған нұсқалардағы айырмашылықтар туралы сөз еткенде көшіруші немесе бастырушы айыпты болып жүреді. Абайдың өз қолымен жазып қалдырған, түзеген, мінеген қолтаңбасы жоқ екені, Абайдың ақындық лабораториясының ерекшеліктері еске алынбайды. Демек, бұрынғы және қазіргі нұсқаларды салыстыра бағалағанда, бірыңғай бастырушыны жазғырмай, бастырушының қолында болған нұсқаның да қасиеттерін, өлеңдік үздік өрнектерін де байқап, ескеріп отырған жөн.

Біздің салыстыра зерттеуіміз осы бағытта. Қиссадағы «Сынағандағы аттың сыны» деген тақырыппен басылған нұсқаны «Қиссада», ал 1995 жылғы академиялық жинақтағы өлеңді «Жинақта» деп алдық.

Және көңіл аударып, тексеруге қажет болса деп, осы кітаптың қосымшасына қиссадағы нұсқаны толық бердік. (Сыны бұзылмаған жолдардың орнына көп нүкте қойдық).

Сонымен:

Қиссада: Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойын, қоян жақты бөкен қабақ

Жинақта:
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.

Буын саны түгел, тек «ты» жалғауы жинақта «мойынды» болып қосылған. Өлеңдік қасиеті бұзылмағандықтан,

¹⁸³ Сонда, 8-бет.

бастырушы өзгерткен жағдайдың өзінде кешіріммен қарауға әбден болады.

Киссада: Шығынқы ауыз-омыртқасы жалы майда,
Үзіліп ойлық желке тұрса сағақ.

Жинақта: Ауыз омыртқа шығынқы, майда жалды,
Ой желке үңірейген болса сағақ.

Әрине, киссадағы сурет солғындау. Бірақ, «сағағынан үзілген» тіркес те осал емес, «үңірейген сағақтың» бейнелілігі күштірек болса да, ұғымға қиындау.

Көрнекті абайтанушы ғалым Қайым Мұхаметханов та «Ой желке, үңірейген болса сағақ», - деген жолға күдік келтіреді¹⁸⁴. Күдік келтіреді де, Сәдуақас Шормановтың нұсқасымен келісе отырып, осы жол:

«... Үзіліп ойдық желке, тұрса сағақ», - түрінде өлеңнің бойында, өз орнында тұр деп санайды.

Демек, біздің топшылауымыз негізсіз емес.

Біраз шегініс жасап, Абай өлеңдерін жазып алған Сәдуақас Шорманов және оның қолжазбасы туралы мағлұмат бере кетсек артық емес. Әрине, бұл – Абай шығармаларының текстологиясы жөніндегі пікірімізді дәлелдейтін бірден-бір дәлел деген сөз болмаса керек.

Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов жан-жақты білімді, Шығыс-Батыс әдебиеті мен мәдениетін жақсы білетін, қазақ әдебиетінің қадір-қасиетіне жетік маман десе болғандай тұлға екеніне академик Әлкей Марғұлан куәлік етеді¹⁸⁵. Өлеңнің көрсетуіне қарағанда, Абайдың тұрғыласы әрі жақсы таныс, құдандалы азамат Сәдуақас Шорманов Абай өлеңдерін ерте бастан-ақ жазып алып, жинап жүрген.

Сол Сәдуақас Петербургке бір барған сапарында, 1897 жылы Абай өлеңдері жазылған дәптерді «Петербург университетінің профессоры, шығыстанушы, қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші ғалым П.М.Мелиоранскийге сыйға тартқан.

¹⁸⁴ Абай шығармаларының текстологиясы жайында А., 1954, 49-бет.

¹⁸⁵ Әлкей Марғұлан. «Қазақ әдебиеті», 1963, 6-тамыз.

Қазір (1963 ж.-З.Т.) бұл дәптер Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада академик А.Н.Самойловичтің архивінде сақтаулы тұр»¹⁸⁶.

Әлекең С.Шорманов қолжазбаларына, ол жинаған Абай өлеңдерінің мәтіні дұрыстығына кепіл бере жазған. «Сәдуақастың жазбаларында Абайдың 17 өлеңі бар. Жалпы көлемі — 576 жол». Солардың ішінде біз қарастырып, тексеріп отырған екі өлең бар.

1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылардың көз жеткізуіне қарағанда «Сәдуақас қолжазбасындағы Абай өлеңдерін жинақтарда басылған нұсқаларымен салыстырғанда, ақын сөздерінің көпшілігі Сәдуақас қолжазбасында дәл беріліп, дұрыс жазылғаны анық байқалады»¹⁸⁷.

Орайы келгенде айта кетейік, Сәдуақас Шорманов жазбаларын көпке мәлім Мүрсейіт қолжазбаларынан мүлде бөлек нұсқа ретінде дербес қарастыру қажет.

Сондықтан да Абай өлеңінің бір ғана жолының екі нұсқасы жөніндегі пікірлерімізді тиянақтау үшін С.Шорманов (1854-1927) қолжазбасына жүгіндік. Және онымыз нәтижесіз де емес. Тағы бір мысал мынадай:

Қиссадағы: Жығылмай һәм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып белдеуде тұрса өсем, -

деген екі жол

Жинақта: Тығылмай әм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып еліріп басса өсем.

Бірінші нұсқасында аттың «жығылып-сүрінбей» көсем жүруі туралы айтылады. Екі сөздің арасындағы дефистің орнына «һәм шылауының қосылуына қарай, екінші нұсқада мүлде басқа мағына пайда болған».

«Тығылмай» деген сөздің мағынасы ашық. «Бүгежектемей, босаңсымай, тіпті қатар келе жатқан екінші атқа «тығылмай», «сүйкенбей» дербес, кербез басып» еркін жүруі деп түсінеміз. Осындай көсем жүрісті аттың тұрпаты көзіңізге

¹⁸⁶ Сонда.

¹⁸⁷ Абай, сол басылым, 2-том, 1995, 249-бет.

елестейді. Бұл жерде жинақтағы нұсқаның мәні айқын, сөні көркем.

Тағы бір ескерте кетерлік теңеу «басса көсем» тіркесіне қатысты. 1909 жылғы алғашқы кітаптан бастап, 1995 жылғы академиялық жинаққа дейін:

**«Тығылмай, әм сүрінбей жүрдек көсем,
Иек қағып, еліріп жүрсе әсем»**

болып келгені мәлім. Мұндағы «жүрдек көсем» тіркесінде ең болмаса жүрдектен кейін үтір қойылса, жақсы ат әрі жүрдек, әрі көсем деген мағына берер еді. Бірақ, «жүрдек» «көсемге» синоним бола алмайды. Күшейткіш шырай тұлғасындағы сын есім деп қабылдасақ қисынға келеді. «Жүрсе әсемнің» кемшілігі жоқ, тек бірінші жолдағы «жүрдекке» қарап, қайталанып келген селкемдік деп қабылдауға болар.

Осы жағдайды байқаған құрастырушылар Сәдуақас нұсқасын тексергенде:

**Тығылмай, әм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып, еліріп басса әсем,**

екенін тапқан.

Бас-аяғы жұмыр, сурет кестесі келісті осы екі жол жинаққа енгізілген. Абай өлеңінің асыл нұсқасы қалпына келген. «Әсем басу» атқа жарасымды екені де (Сұржекей әсем басып елендейсің) айтылатыны ескерілген»¹⁸⁸.

Қиссада: Салпы ерін, теке мұрын, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.

Бөп-бөлек ойынды еті, омыраулы,
Бүркіттей тоят алған салқы төсті.

Жинақта: Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,

... ..

¹⁸⁸ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 266-бет.

Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жинақтағы нұсқаның инверсиясы айқын, төгіліп тұрғаны рас. Бірақ, қиссадағы:

Бөп-бөлек ойынды еті, омыраулы,
Бүркіттей тоят алған салқы төсті,-

деген жолдардың да кемдігі көрінбейді. Абайдың өз қолынан шыққан десек те жарасып тұр. Әсіресе, «бүркіттей тоят алған» деген теңеудің дәлдігі, ұғымға жеңілдігі қызықтырады.

Қиссадағы: Жуан сіңір бақайлар, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жер соғар бауыр ісңірі әлді келіп,
Жауырын етсіз біттсе, тақтайдай-ақ.

Жинақта: Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
.....
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік
Жауырыны етсіз, жалпақ, тақтайдай-ақ.

Қиссадағы «жуан сіңір бақайлар» жинақта «жуан, тақыр байқайлы» болып ауысуына да назар аударарлық жайлар баршылық.

Бақайдың жуан болуы екі нұсқаға да тән. Біріншісінде, бақайлардың «жуан сіңірлі» болып келуі қуатталады. Бұл заңды. Малдың бақайы көрініп тұрмайды, сіңірі жуан болса - әлділіктің белгісі. Ал, жинақта бұл теңеу мүлде басқаша ренкке бөленген. Мұнда бақайлар әрі жуан, әрі тақыр болуы шарт сияқты.

Байыптап қарасақ, бақайдың жуандығы ма, әлде бақай сіңірлерінің жуандығы ма? Әңгіме неде? Әрі бақайдың тақырлығы деген нені білдіреді? Түсініксіздеу емес пе? Әлбетте, поэзия проза емес, ғылым емес, бейнемен, өрнекпен кестеленетін сөз өнері екеніне дау жоқ. Дегенмен, қиссадағы «сіңірі жуан бақайды», «тақыр бақайдан» құндырақ көретінімізді жасырмаймыз.

Сонда, Абайдың сөз өрнегін басқа біреу жөндеп жіберген бе? деген сауал да тууы мүмкін. Біздің жауабымыз екеуі де Абай нұсқасы, екі түпнұсқа. Біреуі алғашқысы, екіншісі ақынның редакциясы боуы мүмкін. Әрине, бұл байламға біз тек «бақай» төңірегіндегі ғана келіп отырғамыз жоқ. Әрі қарай талдайық.

Қиссадағы: Тар мықым, талғақ жая, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы...

Жинақтағы: Кең сауырлы, тар мықым, талғақ жая...

Қиссадағы «Тар мықым, талғақ жая...» қандай әдемі. Қатаң «Т» әрпінен басталатын екі сын есім, бірін-бірі күшейтіп, тасқа қашағандай айқын, дәп-дәл сурет құраған. Естілуі қандай әсерлі. «Кең сауырлы, тар мықым...» да осал емес. Сөйтсе де, «Тар мықын, талғақ жаяға» жетпей жатқанын мойындамасқа шара жоқ.

«Абай тілінің сөздігінде»¹⁸⁹ «жалбағайлы» сөзіне «мықын сүйегі шығыңқы» деген түсінік беріліпті. Ал, «талғақ» деген сөз жоқ. Егер осы біз талдап отырған жолды Абайдың өзіне қайтарсақ, ақынның сөздік қорына тағы бір қазақ сөзі қосылар еді. Қазіргі қолданыста жоқ, көнерген сөз ретінде лексикамызда болмағандықтан, бұл «талғаққа» біз де түсінік бере алмадық. Сондай-ақ, жинақтағы нұсқада аттың жаясының сыны туралы айтылмайды. Олай болса, Абай-ақынға біреу сырттан сөз қосыпты дегеннен гөрі, әуелде бар сөз кейін белгісіз себептермен қысқарып қалған десек қисыны келетіндей.

Мұның екінші бір мысалы ретінде кейбір жинақта жоқ, қиссада бар мына сынды да ұсынуға болады:

Балтыры болса жуан, шақпақ етті,
Санды келсе, дөңгелек болса көтті.
Жүні қысқа, бауыры болса жазық,
Арты талтақ, ұмалы, үлпершекті.

¹⁸⁹ А., 1968, 365-бет.

Жинақта: Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті,
Өзі санды, дөңгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті

Екі нұсқада едәуір алшақтық байқалады. Жинақта аттың балтыры қандай болуы керектігі мүлде айтылмайды. Оның орнына:

«Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті»,

деген жол жазылған.

Қиссадағы: «Жүні қысқа, бауыры болса жазық»

деген әбден-ақ түсінікті сурет жинақта: «сырты қысқа (?)» түрінде берілген. Жақсы аттың тықыр жүні құндыздай жылтырап тұратыны, қазанаттың, қойторының жүндес, бауыр жүні сабалақ келетінін әр қазақ біледі. Ал, «сырты қысқа» деген не мағына береді? Ненің «сырты қысқа?» Атақты тұрқы ма? Жоқ. Жылқыны мақтағанда «есік пен төрдей» деп көсіле сөйлемеуші ме еді атам қазақ. Бәйгі аты болса «қаршығадай ғана шапеті, ықшам, жеңіл жылқы» деуші еді. Және де Абай аттың тұрқы ұзын-қысқалығын білдіру үшін қайдағы бір «сырты қысқа» деген сөзді қолдана ма? Егер, тіпті, «сыртқы жүні қысқа» дегенді айтқысы келсе де «сырты қысқа» деген екіұшты мағыналы сөз тандай ма?

Осы орайда, Абайдың Көкбайға айтты деген бір өңгімесі де бар: Көкбай ақын «Сабалақ» дастанын Абайға таныстырғанда, «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңінде сипатталған атты Абылай жырына кіргізбек болып сұрағанда: «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой», деп өзі суреттеген аттың сынына көңілі толмаған. Яғни, тұрқы қысқа, жеңіл ат емес, дегені.

Демек, қиссадағы «жүні қысқа» деген тіркес өз орнын тапса екен дейміз. Тағы осы «жүн» туралы мынадай бір мысал ойға оралады. «Жаз» өлеңінің «Дала уалаяты» газетіне басылған нұсқасында «Шалғыннан жүні қылтылдап» деген жол абайтанушылар тарапынан бірталай талас тудырып,

қыры «шалғыннан жоны қылтылдап» болып басылып кетті. Осы кітапта бұл туралы пікірімізді білдірдік.

Қиссада: Арты талпақ, ұмалы, ұлпершекті

жолып басылған жол, **жинақта:**

Арты талтақ ұмасы ұлпершекті

түрінде беріліп жүр. Үңіле қараған адам жинақтағы: «ұлпершекті, майлы ұманы» көзге елестетеді. Жылқының ұлпершегі ұмасының майы емес, ең алғашқы қазының, телшіктің майы. Ұмада май болады, оны мақтайды, деп естіген емеспіз. Олай болса, қиссадағы «ұмалы, ұлпершекті» деген сөздер үтір арқылы, сөйлемнің бірыңғай мүшелері түрінде берілгені дұрыс көрінеді. Ал, «ұмасы ұлпершекті» деген тіркес «жете» назар аударылмағандықтан кеткен селкемдік.

Қиссада: Жүп-жуан шідерлігі, бота тірсек,
Бір атты дәл осындай мініп жүрсек,
Төңкеріп екі көзін тостағандай,
Жуас болса, белдеуде байлап қойып.

Жинақта: Шідерлігі жуандау, бота тірсек
Бейне жел тынышты, екпінді мініп жүрсек,
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек.

Бұл шумақтың екі нұсқасының айырмашылығы анадайдан көрінеді. «Жүп-жуан» мен «Жуандау» екеуі де бота терсекке қатысты болғанымен, «жуандаудың» сыпайы екендігі дәйекті. «Жүп-жуан» тіпті поэзия атаулыдан алыс, дөңбектей дәреке сын есім. Жинақтағы екінші жолда автор ойы шашыраңқы. «Бейне жел» мен «екпіндінің» біреуі қалса да, аттың аяғын жеңіл басатынына иланасың. Ал, «тынышты» - үсті жайлы жылқы деген мағынада қолданылған. Ұйқасындағы ақаулар, буын санының артықтығы автор мәтініне бөгде қол араласқанының дәлелі.

Қиссадағы: «Төңкеріп екі көзін тостағандай» деген сурет жинақтағы «Екі көзін төңкеріп, қабырғалап» дегенге есе бермейді. Бірақ, мәтінде бар сөздерді ескермеуге хақымыз жоқ, «Төңкеріп екі көзін» дегеннен кейін, сол екі көздің - «тостағандай» екендігін айту артық болғандықтан, бұл жолдың «Екі көзін төңкеріп, қабырғалап» деп автор-ақын аттың кербезденіп бүйіріне қабырғалап қарайтын суретін берген. Сонда, белдеуде «Екі көзін төңкеріп, қабырғасына қарап қойып, тыныш тұруы аттың жақсылығының тағы бір белгісі» екен. Бұл теңеу қиссадағы «Жуас болса белдеуде байлап қойыптан» өлдеқайда қуатты. Заты «жуас» ат көп, бірақ олардың бәрі жақсы ат емес. Аттың байлауда тыныш тұруы тәртібінің, тәрбиесінің жақсылығы, дегенмен жуастығының дәлелі бола алмайды. Ал «байлап қойып» дегенде не мағына, не ұйқас жоқ.

Қиссадағы: Алшысынан тымақты кигізгендей,
Шадландырып жігітті күлгізгендей.

деген адасып жүрген екі жолды талдауға уақыт шығын етпесек те болар. Өйткені жинақтағы:

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей. —

деген шумақтың төрт құбыласы тгел, үлкен шабыт үстінде құйылған асқақ поэзия екеніне бас иеміз. Өлеңнің ең соңғы түйіні, «Шоқпардай кекілінен», «қамыс құлағынан» бастап суреттелген жақсы аттың ер жігітке арман болған қасиеті осындай аяғы мен жемісі-ақ шығар. Қиссада Абай аңсаған жақсы аттың сынын толықтыра түсетін тағы бір шумақ бар. Дене бітімі, мінез-құлқы, жүрісі суреттелеген аттың түсі қандай болу керек? Ақын мұны ескермей кете ала ма? Оқиық:

Қардан ақ, мақпалдан қара болса,
Әдемі мінген сайын жарау болса,
Сат десе мың тілләға сатпас едім,

Қимайтын достым келіп қаламаса,-

деген шумақта жақсы аттың **бәсінің** қаншалықты қымбат екендігін **айғақтайды**.

Бұл шумақ жөнінде жинақты құрастырушылар ештеңе айтпайды. Оның есесіне «Абай» журналында басылған қиссадағы нұсқаға: «Бұл шумақ, сөз жоқ, қисса авторының қоспасы, өйткені, бұл өлеңнің қарпылмаған ырғағы мен үйлесімінен көрініп тұр» деген кесімді түсінік берілген. Яғни, бұл жолдар Абай ақындығына жат, деген сөз. Біз мұндай пікірге келісе алмаймыз. Өзгесін былай қойғанда:

Сат десе мың тіллаға сатпас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса.

деп ағынан жарылса, Абайдың авторлығына жат бола ма?

«Қарпылмаған ырғақ пен үйлесім» дегенде сыншы бірінші жолдың бір буыны жетпей, ақсап тұрғанын көрсетсе керек. Кім біледі, түпнұсқасындағы «әппақ» деген сөз ақ болып «түзетіліп» кетті ме екен? Сонда бұл жол

Қардан әппақ, мақпалдан қара болса,

түрінде 11 буыны түгел, әдемі тіркес, жарасымды теңеу болып шығар еді.

Осылайша, «Шоқпардай кекілі бардың» біз көріп жүрген нұсқасы, ақтық, толық мәтін емес-ау, деген тұжырым жасаймыз.

1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылар тарапынан: «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңінде әлі де текстологиялық талдау жасап, анықтауды қажет ететін сөздер бар»¹⁹⁰ деген ой айтылуы да тегін емес. Біздің ізденісіміз сол міндеттің атқарылуына аз да болса себін тигізсе деп, бұл өлеңді түсіну, игеру мақсатындағы талпынысты осымен аяқтаймыз.

¹⁹⁰ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 266-бет.

«ҚАНСОНАРДА». «БҮРКІТ». Абайдың көпке мәлім «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын өлеңінің көркемдік-эстетикалық қасиеті оқырманның да, абайтанушылардың да лайықты бағасына ие болған. Табиғат пен адамның ажырамас бүтін-бірлігі мұндай кемел суреттелген жалғыз өлеңімен ғана талай ақын тарихта қалар еді. Тіпті, табиғат лирикасы дегеннен гөрі көргіш, сезгіш, ой қорытқыш ұшқыр қиял иесі әр адамның көңіл күйін тереңнен тартып, жалаңаштай, жарқырата көрсетудің ғажайып үлгісі осындай. Абайдың өзі айтатындай: «Ескі бише бос мақалдаған» емес, түзелген сөз, тыңдаушыны түзейтін сөз. Тек «іші ғана алтын» емес, «сырты да алтын», мазмұны мен түрі бірін-бірі жақтап, толықтырып тұрған бейнелі сөз өрнегі мен түр тұтастығы. Ақындықтың айрықша ерекшелігі Абайдың сөзімен айтсақ:

Қуаты оттай бүрқырап,
Уәзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген,
Қайран тіл, қайран сөз...

екен. Ақынның осындай шабытты шағында туған «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын өлеңінің жөні бөлек. Неге бөлек? Оның жауабын іздеу мұратымыз да, мақсұтымыз да емес, егер осы өлеңнің тағы бір нұсқасы болмаса. Және ол нұсқасы ақынның көзі тірісінде тасқа басылып, жұртқа тарамаса.

Ол 1897 жылы Қазан қаласында басылған «Князь білән Зағипа» қиссасының мәтінінен табылған. Анықтап, көпшілік назарына ұсынған. Ү.Сүбханбердина, түсінік берген профессор М.Мырзахметов¹⁹¹.

Абайтану үшін қызығарлық маңызы бар бұл бұл мәтін туралы қандай да пікір айту үшін, алдымен, оны қазіргі бізге мәлім нұсқасымен¹⁹² салыстыра отырып, айырмаларын талдап шығу керек.

¹⁹¹ «Абай» журналы, 1992, №3, 6-86-беттер.

¹⁹² Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 42-бет.

Хиссадағы нұсқаны — Хиссада, жинақтағыны — Жинақта деп алдық.

Хиссада: Бүркітші қансонарда шығады аңға.

Жинақта: Қансонарда бүркітші шығады аңға.

Сөз ауысулары бар. Әуелі қансонарда кім аңға шығады десе, жинақта:

Қансонарда бүркітші шығады аңға, -

деп келеді. Айтылар ойдың бас-аяғы бүтін, екі нұсқада да бірдей. Тек, жинақта бірден экспрессия, екпін қысы-жазы құс салып жүрген аңшы емес, қансонардағы бүркітшінің қимыл-құбылысы туралы. Екінші жол да солай:

Жинақта: Тастан түлкі табылар аңдығанға,

Хиссада: Табылар тастан түлкі аңдығанға.

Үшінші жолдағы өзгеріс те осы сипатта.

Хиссада: Жүйрік ат, тату жолдас бір ғанимат,

Жарасар ықшам киім аңшы адамға

Жинақта: Жақсы атпен тату жолдас бір ғанибет

Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға

Жинақтағы сөздердің салмағы артығырақ. Айталық, жүйрік аттың бәрі жақсы ат өлшеміне тола бермейді, екіншіден, ықшам киімнің аңшыға жарасатыны: жүйрік ат, тату жолдас, ықшам киім үшеуінің аңшы адамға ғанибеттігі жинақта қосақталып, бір-ақ берілген. **Жарасар** деген сөздің орнына **ықшам киімнің** әрі ыңғайлы болуы үстемелеп көрсетілген.

Хиссадағы: Табылар салаң етіп қашқан ізі,

Сымпаң қағып жылғадан із алғанда.

Бүркітші тау басында қағушы ойда,

Ізінің бетін түзеп аңғарғанға

Жинақтағы: Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
Сағадан сымпың қағып із шалғанда
Бүркітші тау басында қағушы ойда,
Іздің бетін түзетіп аңдағанға

«Салаң етіп» қашқан – түлкі. Түлкінің ұзын құйрығы саландап бара жатады,- дейді қазақ. Ал, «қайтқан із» бен «қашқан іздің» мағынасы бірдей емес. «Қайтқан із» аңшылар келмей тұрып, түлкі оларды көрместен бұрын салынған із. Едәуір уақыт алшақтығын көрсетеді. Ал, «қашқан із» жаңа ғана, осы аңшылардың дабысын естіп, немесе өздерін көріп қалып, жылыстаған түлкінің ізі. Реңкі бөлек, мағынасы бірдей, айырмашылығын көрсеттік.

Хиссада: Сымпаң қағып жылғадан із алғанда
Жинақта: Сағадан сымпың қағып із шалғанда.

Бұл екі жолдың ортақ суреті жедел басып, атын сымпаң қақтырып келе жатқан аңшы және оның қар үстінен «із алуы» немесе «із шалуы», айырмашылығы – «жылғадан» немесе «сағадан» екендігі. Екеуі де аңға жасырынып келуді көрсетеді. «Жылға» бұғып келетін өзек, ойпаң болса, «саға» қылт етіп, оқысынан, төтесінен шыға келетін тұс. Екеуінде де аңшының сақ, шапшаң қимылы, көзінің шалымдылығы суреттеледі. Демек, бұлардың көтерген жүгі бірдей, өлең түзілімінде ешқандай кемшілігі жоқ. Тек «сағадан сымпың» деген аллитерация болмаса. Өлеңде мұндай болымсыз ғана элементтің өзі поэзиялық сипатты күшейтіп жіберетінін осы мысалдан көруге болады.

Хиссада: Ізінің бетін түзеп аңғарғанға.
Жинақта: Іздің бетін түзетіп аңдағанда.

Бірінші нұсқадағы «із» түлкінің ізі және оның бағыты екендігі аңшыға түсінікті болса да, кей оқырман ненің, кімнің ізі деп жаңылып қалуы мүмкін. Сондықтан, жинақтағы жолдың бас-аяғы бүтін деп есептейміз.

Хиссада: Тартқанда томағасын қыран бүркіт,
Қарайды сонда самғап бір қырымға.

Жинақта: Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғағанда.

Хиссадағы нұсқаның қай жағынан алса да, жинақтағыдан үздік екені кімге де болса түсінікті. «бір қырымнан» немесе бүркіттің томағасын түлкіден шалғай тұрып тартқанның өзінде, қыран құс көзі көріп, самғай жөнелді дегенге сенгің келсе де, мұндай шұбалаңқы сөйлемнен гөрі: Томағасын тарқаннан кейін қыран бүркіт самғап, ұша жөнелді де, төменге қарады десек, әрі ықшам, әрі көркем.

Хиссадағы: «Түлкі өрлеп төмен ұшсам қалады» деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға.

Жинақтағы: Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға.
Жинақтағы бірінші жол толық мағыналы екен.

Хиссадағы: Құтылмасын білген соң құр қашқанға,
Керіліп, көкке қарап секіреді.

Бұл түлкінің жанталасып, өзінің жауына қолынан келгенше жасаған қарсылық, қайраты. Әрекет бар.

Жинақтағы: Құтылмасын білген соң құр қашқанға,
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
О да талас қылады шыбын жанға.

Түлкі нағыз қарсылық қимыл бастаған жоқ, бірақ қауіп төнсе, алысып көрмекке дайын. Осы арада, хиссада бар, жинақта жоқ:

Аспаннан қыран қомдап құйылғанда,

деген әдемі жолды көрсеткен дұрыс. Сондай-ақ, хиссада:

Екеуі жарқ-жұрқ етіп алыспай ма,

Шыққандай жеке батыр қан майданға.

деген жиынтық мағыналы арпалыс туралы айтылған екі жол жинақта екі тағының алысуы қимыл-өрекет үстінде, дыбыспен, түр-түспен көрсетілгені ұтымды-ақ.

Қанат-құйрық суылдап, ысқырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда.
Жарқ-жүрқ еіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.

Жинақта: Қар — апмақ, бүркіт — қара, түлкі — қызыл,
Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға.

Хиссада: Бүркіт қара ақ қарда, түлкі қызыл,
Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға

«Бұл үзіндідегі эпитеттер де... инверсияның заңына сүйеніп жасалынған. ...бұл жалаң эпитет, инверсия ғана емес, әрі шендестіру (антитеза). Суреттемек өмір құбылысын жайнақы, жарқын етіп беру үшін ақын поэтик тілдің үш түрінің бір жерге басын қосқан...»¹⁹³.

Енді хиссаға қосылған өлеңнің осы жолары:

Бүркіт қара ақ қарда, түлкі қызыл,
Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға.

Қ.Жұмалиев айтқандай, түстерді шендестіру мұнда да бар. Бірақ инверсия осалдаған. Жайылма сөйлем түрінде түсінікті. Ал, өлеңдік көркемдік қуаты жағынан жинақтағыға есе бермейді.

Әсіресе, назар аударатынымыз осы екі үзіндідегі екінші жолдар, яғни:

1. Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға.
2. Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға.

¹⁹³ Жұмалиев Қ.Ж. Қазақ әдебиеті мәселелерінің тілі және Абай поэзиясының тілі. -А., 1960, 200-бет.

Қарамен берілген тіркестердің салмағы бірдей емес. Біріншісіндегі: **хасса сұлуды** қызға балап айтсақ, «Қар — аппақ... түлкі қызылға сиғызамыз...». Ал, жігіт яғни, «бүркіт кара» кайда қалады? Кемшіндігі көрініп тұр. Әңгіме түлкі алған бүркіттің сұлу қызға төсекте жігіт жолыққандай көрік-әсері туралы ғой. Сондықтан да жинақтағы мәтін:

Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш...
...Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,
Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға,-

деп келеді ғой. Осылай пайымдасақ:

Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға,

дегеннен гөрі:

Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға,-

дегеніміз түсінікке жеңіл сияқты-ау. Осы пікірімізді әрі қарай сабақтай отырып, екі мәтіндегі бір өзгешелік

Жинақтағы: Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда

деген жолдар мен

Хиссадағы: Аппақ бет, жалаңаш ет, құмырсқа бел,
Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда,-

дегенді салыстырып көрсек, бірінші мысалдағы:

Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда

жай ғана жылтырақ бояулы сурет, бөлендей бір мазмұн жүгін көтеріп тұрмағаны байқалады. Бәлкім, сұлу қыздың бейнесін толықтыра түсуге керек болды дегеннің өзінде:

Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда,-

деген жолдың орнын толтыра алмайды. Бұл толымсыз сөйлем қазіргі жинақтарда жоқ. Әрине, Абай поэзиясында тура баяндамай, тұспалдай айту, түсінік шылбырын оқырманға ұстата салу тәсілі жат еместігін мойындай тұрсақ та, бұл жолдың артықшылығы көрініп тұр.

Осы жолдан кейін табиғи қисынымен оиды аяқтап, мұндай сұлу қыздың:

Ақыл, көрік, мінезі бірдей болса,
Бозбаланың арманы жоқ жалғанда,-

деген сөздер үйлесім тапқан. Жинақтарда бұл жолдар жоқ.

Бүркітшінің аңға шыққаны, із кескені, тапқаны, түлкіні «қағып» тастан шығарғаны, оған бүркіттің түскені – аңшылықтың әдеттегі тізбекті жүйесі десек, ақын бір сәт осынау көріністі қызықтап, сол көріністен ғажайып сурет тауып, шабыт үстінде лирикалық шегініс жасады.

Үй тағысы мен түз тағысының адам үшін арпалысқан аяулы-аяусыз сәттерін аңқұмарлық құштар сезім жеңіп, ақын «қызыл түлкіні» «қара бүркіттің бұл-бүлк еткізіп бауырына дәл басқан» көріністі адам әрекетімен баламалы етіп, қиял ауанымен нақты кеңістік пен уақыттан шығып кетеді. Жүйрік шабыт табиғат аясындағы бұл көріністен аң мен аң, адам мен адам арасындағы қимыл-әрекеттен өлдебір алып қашпа ассоциация туғызады. Аспандаған ақын қаламынан жоғарыдағы жолдар кестеленіп қағазға қонады. Қасқағымда есін жиып алған ақын, қайтадан «жерге түседі».

Нақты көрініс. Көз алдында тағы да бүркіт пен түлкі.
Ол сурет

Жинақта: Құсы да иесіне қоразданар,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанға.

Қиссада: Сонда бүркіт тойқандап әсемденер,
Алпыс екі хайлалы түлкі алғанға

Екі нұсқа да кем емес. Бірімен-бірі жарыса, бірін-бірі аша түсетін бейнелеу өрнегі.

Жинақтағы: «Үйірімен үш тоғыз» деп жымындап, -

Асты қарамен жазылған көсемше ойды тұйықтап тастайтындай көрінсе,

Хиссадағы: «Үйірімен үш тоғыз» деп жымындасар,

өлеңнің бір екпіндегі түзіліміне неғұрлым жарасатын сияқты. Мысалы, қылар, батысар, етер кетер, әсемденер – жымындасар – келер шақ тұлғасындағы етістіктер.

Хиссадағы нұсқаны жинақтағыдан асыра бағаламағанның өзінде, осындай жеке сөз қолданыстағы, теңеу, бояу ерекшелігі тұрғысынан ауыз тұшытатын мысалдар аз емес екен. Айталық,

Хиссада: Таудан жуа тергендей көп жиылса,
Құмарың бір тарқайды өр алғанда.

Жинақтағы: Таудан жиде тергендей ала берсе,
Құмарың бір тарқайды өр қанғанда, -

деген мәтіндердің екеуінің де өзіндік қадірі баршылық.

Біріншідегі «таудан жуа теру» - «Таудан жиде тергеннен» гөрі дәлірек. Жиде ойпаңнан, тіпті ағаш арасының жемісі – тауда болмаса керек. Бірақ, «тау жуасы» ұғымға ашық болғанымен жидеден гөрі ащы жемістер қатарына жатады.

Құмарың бір тарқайды өр алғанда.

«Өр алғандағы» бір сәттік, шашыранды, жеке-жеке құбылыс. Қара сөзге көшірсек, «өр алғанда құмарың бір тарқап қалады».

Ал, «Бір жасайсың, құмарың өр қанғанда» - жиынтық нәтиже, адамның өмірінде елеулі із қалдыратын жағымды, күрделі құбылыстардың қисынды жүйесі. Дәлірек айтқанда, «өр алған сайын құмарың бір тарқайды, құмарың өр қанған сайын бір жасайсың».

Поэзия тіліне тәптіштеу тән емес, бірақ сондығымен өлең сөздері түсініксіз немесе келте ұғым күйінде бола бе-

реді, десек, адасқандық. Сондықтан, осы екі қос жолда да біз күткен, іздеп отырған түсінік жеткілікті берілгенін айту – ләзім.

Жинақтағы: Сілке киіп, тымақты насыбайды
Бір атасың көңілің жайланғанда.

Адамның құмарлық сезімі тоят алып, құштарлдығы тиянақталып, соның алдындағы аласапыран көңіл, жүрек лүпілі мамыражай тыным тауып жайланған нағыз қазақтың мінезі, де салты мен сөнін көз алдына келтіретін бояуы қанық, жиынтық сурет осындай. Бұл жолдар хиссадағы нұсқада жоқ. Олардың есесіне бұл жоқты басқаша, кең толғау, кере көрсетіп, қолға ұсталу машығына өтеуге талпыныс бар.

Қызық көрем жалғаннан деп ойласаң,
Бозбала қарамай шап жығылғанға
Кәдірі болмас көп сөздің көп мақтасаң,
Суретін біле алмассың көп бақпасаң.

Екі өлеңнің аяқталуы екі түрлі. Және де хиссада бүркітшіміз «бозбала», жинақта «жігіт» екендігі мәлім болады. Бұл арада біз ауыспалы мағынада айтып отырмыз. Өлең – біріншісінде бозбалаға арналса, екіншісінде оны есейтіп, жалпы түрде «жігіттер» деп алынған.

Басталуы, өрбуі, шығамдап шарықтауы бірдей шығарманың түйін-топшысы да бір сарында, бірақ басқа сөйлемдермен берілген. Айырмасы – жинақта бірінші жақтан, автордың өз басынан кешкен хал түрінде топшыланған:

Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға,
Бәрі де анық тұрмай ма, ойлағанда.

Ұқпасың үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

Хиссада: Оқыса, бұл сөзімді **құшы** оқысын,
Құс салып біле алмайсың дәм татпасаң.
Тимей ме көпілімнен айтқан сөзім
Бір ұстап әр сөзімді салмақтасаң
Насихат қып шығардым осы сөзді
Бозбала осыны ұқ, сөз таппасаң.

Айтар ой, оның түп-қазығы түгел. Үлгі-өнеге, насихат сипатында. Айырмашылыққа назар салсақ:

Жинақтағы: Көкірегі сезімді көңілі **ойлыға**,
Бәрі де анық тұрмай ма, **ойлағанда**, -

деген жолдар жоқ. Реті келіп тұрғанда айта кету керек, осы екі жол өлендік жағынан едәуір ақсап жатқан сияқты. Әуелі, бірінші жолы – 13 буын, екінші жолы – 12 буын. Оқуға да, тыңдауға да жеңіл емес. **Ойлыға, ойлағанда** деген әр мағыналы сөздердің қайталануы басынан құйылып түскен өлең бұлағын сара бетінен бұрып жібергендей, кібірттік әсер қалдырады.

«Құшының» аңшы болып өзгеруінде де ұшқырлық байқалмайды. Аңшы көп те, құшы – ерек өнер иесі. Құс салу қызығын құшыдан артық кім көрген? Хиссадағы «құшыға» жақтас екеніміз сондықтан.

«Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінің бұл нұсқасын ғылыми айналымға енгізген М.Мырзахметовтың еңбегін атап өткен жөн. Көріп отырмыз, өзімізге мәлім нұсқаларды тамсана оқып, таңдана бергеннен гөрі Абай шығармаларының түрлі нұсқаларын салыстыра зерттеу абайтанудың жаңа өрістерін ашады екен.

Бұл мәтіннің өзгешелігі туралы М.Мырзахметовтың пікірлері мынадай: «Қисса авторы... көркемдік қуаты мол поэтикалық саз өрнектерін өзінше «өңдеп», «жаңа» жолдар қоспақ болған», «басым көпшілігі Абай сөзіне ұқсамайтын, жібекке жапсырған жамаудай бөтен сөз екені көрініп тұр».

Жоғарыда, екі мәтінді байыптап салыстырып, саралай отырып, зерттеуші М.Мырзахметовтың мұндай қатал сынына толық келісе алмайтынымызды айтқанымыз жөн. Рас, Абай биігіне жетпей жатқан тұстары бар және олар әлденешеу. Бірақ, соның бәрін «хисса авторы «өңдеп» сынын қасақана

бұзған деу артықтау. Мұндай күрделі шығарманы тек біреудің аузынан естіп, дәл осындай деңгейде жазып шығару оңай емес-ау. Тіпті «өндеген» күннің өзінде «хисса авторының» ақындық, ойшылдық өресі Абайға таяп қалатындай. Мұны осы зерттеуді оқыған адам түсінер.

«Дәл осылай» деп кесіп-пішіп айтып тастағаннан гөрі «хисса авторының» осы өлеңді қайдан алса, одан алсын кітапқа кіргізуінің өзін тарихи маңызды еңбек демеске бола ма? Осы түрінде сол заманда, қазақ өлеңінің биік парқын танытатын поэзия туындысы болғанын, талайлардың эстетикалық талғамын ілгері жетелеген, заманынан озық, бұрынсоңды дүниеге келмеген туынды екеніне көзіміз жетіп отыр ғой. Бұл — бір.

Екіншіден, Абайдың осы өлеңінің бұл да бір нұсқасы, бәлкім ертеректе жазып, ел арасына тарап кеткен өлеңі болуы мүмкін емес пе? Егер, өз шығармасына ақын кейін қайта оралып, толысқан шағында қайта қалам тигізген болса, ақынның өсу, өркендеу сатысының бір баспалдағы ретінде түзетіліп, қазіргі нұсқасына негіз болған вариант ретінде қабылдасақ ше?

М.Әуезовтің мына жазбалары абайтанушыларды тың ойларға жетелейді. Қарайық: «...1882 жылы жазылатын «Қансонардаға» қарасақ, Абайдың анық шеберленген ірі суретші және реалист ақын болғанын көреміз. Бұл өлең тұңғыш туа қалған, бірінші ғана көркем шығарма болуға мүмкін емес тәрізді. Неғылса, бірталай шығармалар жазып келіп, ақындығы шынығып, қаламы төеліп келіп тудырған шығармаға ұқсайды»¹⁹⁴.

Әрине, Мұқаң бұл өлеңнің басқа бір, бұдан бұрынғы варианты бар демейді. Оның есесіне Абайдың ақындық жолына барлау жасай келіп мынадай ой айтқанын еске алайық. Мұқаң Абайдың жас шағындағы өлеңдерінің қорытындысы есепті болған «Сап, сап көңілім» және «Тайға міндік» деген бір бітімдес, бір мезгілде туған екі өлеңнің мазмұны мен стиль үлгісі сол шақтың өзінде де көркем шебер жырлар туғызуға жетіп қалғанын және осыларға қарап, ақынның жі-

¹⁹⁴ М.Әуезов. 20- том, 103-бет.

гіттік шағында жазған шығармалары бір бұлар ғана емес, екеніне нық сенеді.

«Тек өз өнерін әр кезеңде әр өлеңмен сынап, барлап жүрген ақын (Абай.-З.Т.) ол кездің шығармаларына өз басы толық мейірлене алмай, ұқыпты сақтамаған сияқты. Сол себепті осы алуандас әлденеше шығармалары жоғалып, кейінгі шаққа жетпей қалған болуы керек». Абайдың ақындық жолының «... басы — жеңіл, сыртқары еліктеуден басталып, соңғы кезеңі — ойы да, көркі де өсіп, пісіп қалған болашақ ойшыл, сыншыл ақынның іздену, өсу кезеңін көрсетеді. Бұл шығармаларына бойлай қарап, танып, біліп талдамай, кейінгі өскелең үлкен шығармалар беретін классик Абайды сол шығармаларынан ғана бастап тексеріп, тану, жарым жолдан бастағандай жартылай тексеру, шалағайлық тану болар еді¹⁹⁵».

БҮРКІТ СЫНЫ. Мерзімді баспасөзге Қ.Мұхаметханов ұсынған «Бүркіт сыны»¹⁹⁶ деген өлеңінің екі нұсқасы да терең зерттеуді, оның Абайға тән екен-еместігін анықтауды тілейді. «Абай» энциклопедиясында (401-бет) бұл өлеңнің ақынның төл шығармасы екені әлі дәйекті дәлелдеуді қажет екендігі атап көрсетілген.

Бірінші — Әсенов Мәди¹⁹⁷ (1879- ө.ж.б.) деген мұғалім тапсырған нұсқасы (Мәди нұсқасын М. деп аламыз).

Екінші - Мәкеев Сүлеймен жіберген нұсқа - «Сүлеймен нұсқасы». Қ.Мұхаметханов та осындай шартты атаулар қойып, екі нұсқаны салыстырған. (Оны С. деп аламыз).

Мәди нұсқасы — бес шумақ (жиырма жол), Сүлеймен нұсқасы — тоғыз шумақ (отыз алты жол) екендігі көрсетілген¹⁹⁸.

Қ. Мұхаметханов: «Екі нұсқаның да бастапқы бірінші шумағы бір-бірімен дәлме-дәл келіп отырады. Тек төрт қана

¹⁹⁵ М.Әуезов. 20- том, 103-бет.

¹⁹⁶ «Абай» журналы, 1992, №2, 44-54-беттер.

¹⁹⁷ Мәди Тастамбекұлы, (1879- ө.ж.б.). Мәди нағашылары жағынан Абайдың бәйбішесі Ділдаға жақын болғандықтан, Абай ауылымен жасынан араласып, ақын өлеңдерін жаттап, жазып алып жүрген.

¹⁹⁸ «Абай» журналы, 1992, №2, 48-бет.

сөзде айырма бар. Ол сөздерге бұл мақалада талдау жасамаймыз», - дейді. Бұл қандай сөздер:

1. М: Мелжемді қажыр **аяқ**, бұты талтақ.

С: Мелжемді қожыр **табан**, бұты талтақ.

Бүркіттің, оның ішінде қарулы бүркіттің аяғы қожыр-қожыр болып келетіні белгілі. Бұл қолданыста **табан**нан гөрі кең мағынада қолданылған сын есім.

2. М: Көк тұмсығы, жұқалау келсе жалпақ,

С: Жұқалау көк тұмсығы келсе жалпақ.

Мағынасы жағынан екі нұсқаның айырмасы жоқ. Бір ғана ұғымды, көк тұмсықтың сипатын, екінші нұсқада жұқалау анықтауышы бұрын келіп, өлеңнің ырғағын күшейткен.

Бұған қарап М. нұсқасының өлеңдік сапасына мін тағуға болмайды. Бұл өрнекті осы шумақтың үшінші жолындағы:

Көз ауданы қып-қызыл, кешкіл маңдай,-

деген жол жақтап тұр. Яғни, «көк тұмсығының» сипаты мен «көз ауданының» сипатының берілу түрі бірдей. Алтыншы жолдағы «жүнді басты» деп басталатын жол да осы өрнекті дәл қайталайды. Яғни 2-4-6 жолдардың түзілімі айнамай келуі, ақын санасының заңдылығы, өзіне ғана тән стилі екенін айғақтайды. Бұл тезисті бекіте түсетін дәлелдер ретінде, осы өлеңдегі әр жолдың басында ретінмен келіп отыратын: «көк тұмсығы», «көз ауданы», «құйрығы», «жүнді басы», «топшысы», «шалғысы», «еріні» - қандай екендігінің белгілері рет-ретімен суреттелгенін да айта кетсек, артық емес.

3. М: Көз ауданы **қып-қызыл**, кешкіл маңдай.

С: Көз ауданы **шүңірек**, кешкіл маңдай.

Көз ауданы қандай деп сұрақ қояр болсақ, әрине **шүңіректі** қолдаймыз. Бұл жерде құстың көз жанарының түсі қандай деген мәселе жоқ. Демек, «қып-қызыл» өзін-өзі теріске шығарады.

4. М: Іші кең, саны жуан, өзі шалқақ.

С: Кең иық, саны жуан, өзі шалқақ.

Әрине, кең құрсақ құс алғыр болмас керек, сондықтан бой қуатының көрінісі иығының кеңдігі болар-ау деп қабылдап, С. нұсқасына қол қоймасқа лаж жоқ.

Үстірт қарағанға осы төрт қана сөздің маңызы айтарлықтай көрінбеуі мүмкін, ал талдауға қарап отырсақ, екі мәтіннің көркемдік деңгейінде елеулі айырмашылық бар. Қарамен жазылған сөздерді екі мәтіннің біріне, өз орнын тауып апарып қойсақ, бұрынғы екі нұсқадан да ілгері жаңа шумақ туып, жайнап кетер ме еді, қайтер еді. Ол, мысалы, мынау:

Көк тұмсығы жұқалау, келсе жалпақ,
Мелжемді қожыр аяқ, бұты талтақ.
Көз ауданы шүңірек, кешкіл маңдай,
Кең иық, саны жуан, өзі шалқақ.

Әрі қарай талдайық. Мұндағы айырма айта қалғандай, баршылық. Мысалы,

М: Баялы, құйымшақты, қауырсынды,
Құйрығы ап-ажарлы ұзын жүнді.
Жүнді басты, шекелі кең майдайлы
Жапырақ жирен шуда, жалпақ қылды.

Бұл шумақ С. нұсқасында жоқ.

М: Саңғыру жүн сабалақ, алқалы кер,
Тақысы, бүкісі жоқ қомағай ер.
Айыр сүйек ашамай, арасы кең,
Болса жақсы бұл-жағы бір қарар жер.

Бұл шумақ та С. нұсқасында жоқ.

М: Топшысы әлді біткен жоғарылау,
Шалғысы құйрығына барса таяу.
Ұса ұшқыр, тау басында шақырмайтын,
Бір түлкіден басқамен болмаса жау.

С: Топшысы келсе алдына жоғарылау,
Шалғысы құйрығына тұрса таяу.
Көкте ұшқыр, тұғырында шаңқылы жоқ,
Бір түлкіден басқаға болмаса жау.

«Топшысы әлді біткен» құс артық па, әлде топшысы алдына біткен құс артық па? Немесе, «топшысының алдына бітуі» құстың әлділігін көрсете ме? Екінші нұсқадағы белгіге күмандана қарайтын оқырман, әрине, ешбір күдіксіз, сұраусыз анық көрініп тұрған «әлді топшыны» қабылдамақ керек. Сонда М. нұсқасы – бағалырақ.

Шалғысы құйрығына жақын біткен құс тәуір екен. Екі нұсқадан да ұққанымыз осы. Енді қалғаны – осындағы «барса» мен «тұрсаның» қайсысы орнықты? «Барса» - бейнелі сөз, қозғалмайтын, енді қайта бітпейтін дене мүшесінің орнын көрсетеді. «Тұрса» - түсінікті. Тексеріп отырғанымыз өлең болғандықтан, поэзияның бейнелілік ерекшеліктерін есімізге алып, «барсаға» қол қояр едік.

М. нұсқасындағы құсты ұшырып қойып, ұшқырлығын, тау басына шығарып қойып шақырмайтын (шаңқылдамайтын) қызықтағаннан гөрі С. нұсқасындағыдай жақсы құстың бір қасиетін «көкте», екінші қадірін «тұғырда» көрген артық емес пе? С. нұсқасындағы нақтылық тәнті қылады. Оның үстіне М. нұсқасындағы «тау басында шақырмайтын» деген проза текті шұбалаңқы бейнеленген бұлдыр сурет тағы бар.

М: Қалың ерін, кара тіл, қанға тоймас,
Қанша қымбат алсаң да басын жоймас.
Жирен тұяқ шұбарды тауып салсаң,
Жаза ұстаса және ұшып әсте қоймас,-

деген бесінші және соңғы шумақ С. нұсқасында басқа, аңшылық қызығын суреттейтін екі шумақты аттап барып орын алған. Ол мынау:

**С: Қара тіл, қанжар қияк, қанға тоймас,
Қанша көріп тұрса да алмай қоймас,
Шұбар тұяқ жиренді тауып салсаң,
Ердің құнын берсең де басын жоймас.**

Мазмұны біреу: Екі нұсқаға да ортақ құс белгісі - «қара тіл», «қанға тоймас», қанша қымбатқа алсаң да басын жоймайды, мұндай алғыр құстың әкелер пайдасы шаш етек-тен. Тұз тағысына жаңылып түсіп, ала алмай қалса да қоймайды, қайта ұшып, дегеніне жетеді. Қарасөздетсек, осылай түсінеміз. Поэзияның өз заңы бар.

Ал, сол құсымыздың түрі-түсі қандай өзі? М. Нұсқасында «Жирен тұяқ **шұбар**», С. нұсқасында «шұбар тұяқ **жирен**».

«Абай тілінің сөздігіне» қарасақ, ақын «жирен», «шұбар» деген сөздерді қолданбаған болып шығады.

Білгір абайтанушы Қ.Мұхаметхановтың өзі кезінде осы өлеңдерді бастыра отырып мынадай жар салуы тегін емес: «...құс салуға машықтанған саятшы, бүркітші, құсбегілерден күтетініміз: осы жариыланып отырған «Бүркіт сыны» өлеңінің екі нұсқасы туралы аз пікірлерін дәлелдеп жазып жіберсе екен»¹⁹⁹.

Сондықтан, екі нұсқаның қайсысы құстың табиғи түсіне жақын келеді екен, деген мәселеге келетін болсақ, саятшылық тақырыбындағы көркем әдебиетте қарашұбар бүркіттің де, «Сарыбалапан» атанған қызғылт түсті бүркіттің де болатыны кездеседі. Ақынның жирен деп отырғаны, бәлкім, құстың осындай түрі шығар. Сонда да қара шұбар бүркіттің тұяғы сары немесе қызғылтым, яки жирен екенін көргенімізді айтсақ артық болмас. Сирек кездесетін алғыр бүркіттің түсі жирен болуы да мүмкін екендігін айттық. Демек, өлеңдегі құс түсінің ауыс-түйістігі бөлендей маңызды

¹⁹⁹ «Абай» журналы, 1995, №42, 49-бет.

болмай қалады. Бұл — тек ақынның шабытына байланысты мәселе.

М: Қанша қымбат алсаң да басын жоймас.

Әрине, С. нұсқасындағы «Ердің құнын берсең де басын жоймастан» осалдау. Қазақ үшін қымбат — қанша қымбат болса да, ердің құнына (ер азаматтың басына, қадір-қасиетіне.-З.Т.) ештеңе жетпейді. «Ердің құны» санаса таусылмайтын, «есепке симайтын» ең жоғары бәс. Оның өлшеуі біреу ғана. Осы еңбектің (143-бет) «Аттың сынында» ай-тылып кеткен:

Сат десе мың тіллаға сатпас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса.

М. нұсқасын тәмамдадық. Бұл мәтін жөнінде мынадай түйін жасауға болады: Бұл — алғыр құстың статикалық бейнесі, натурадан салынған кескін-кейпі. Онда қымбат бағалы, ер жігіттің қолына сирек түсетін, мұндай арман құстың көз тойтын сырт бітімі, көрік-келбеті суреттелген. Құстың іс-әрекеті, қырандық қимылы, мінезі, алған жемісі өлі жоқ. Көр де — тамсан, қызығып қана қой.

Ал, С. нұсқасында жаңағы жақсы құс саят үстінде сыналып, танылады. Бұл жерде «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңіндегі аңшының әсері, көңіл-күйі, есімізге түседі. Тіпті, кейбір жерінде сол өлеңнің сарыны, сөз қалыбы, сондағы табиғат көрінісі, аңшылықтың қызығы бар. Кейбір тұстардағы қанық бояулар, қан қыздыратын қызықтар «Қансонардағыдан» да көрікті кесте тапқан:

С: Қолыңнан өзі тілеп ұшса самғап,
Құрғатпай қанжығанды күнде қандап.
Шегір көз қанды балақ қыран бүркіт
Бозбала, қапы қалма, малыңды іркіп.
Алпыс екі айлалы түлкі ұстап,
Байласаң қандай қызық, қарға сілкіп.

Қарамен жазылған сөздер мен тіркестер осының алдында ғана талдап қарастырған «Қансонардағыны» дәл қайталайды (қараңыз: осы еңбектің 153-беті). Әрі қарай:

Лып етіп, етпетімен кетсе зулап,
Тым епті сыпырғанда жер бауырлап,-

деген жолдар «Қансонардағыдан» да көркем, сәрелі, екпінді. Аңшы еместің де назарын өзіне тартып алатындай қуатты. Осылай емініп, еміреніп, енді не болар екен деп, елегізіп отырған оқырманды селт еткізетін мына жолдардың осы уақытқа дейін Абай жинақтарындағы болмауы тіпті, обал-ақ:

Жарқ етіп жақпар тастан түлкі қашса,
Шаңқ етіп қызды ұстаған бозбала нақ.

Түлкі «жарқ етіп» еді, бүркіт «шаңқ етіп» сол мезетте шап берді.

Бұл - «Тастан түлкі табылар андығанға» деген босаң баяндау емес. «Жарқ етіп, жақпар тастан» қашқан қызыл түлкі. Бір ғана «жарқ ету» мен «жақпар тас» деген «ж» дыбысынан басталып, жылдам үндесуінің өзі неге тұрады. Нағыз Абай осы емес пе? Абайға ғана жарасатын шапшаң ақындық сергек сезім, жасандысы жоқ жарасым осындай болмас па? Тенеу қандай! «Жарқ еткен» қызды шап етіп ұстаған бозбала қандай!

Әрі қарай: бүркіт пен түлкінің, жігіт пен қыздың «ұстасуын», сол ұстасудың нәтижесін көреміз. Ақын көзімен көріп тұрмыз. Ол мынау:

Бұлқынып, болмайды деп шайқасқандай,
Сытылып, құтылмақ боп байқасқандай.

Арпалыс, күрес осымен аяқталды. Оқиға әрі қарай өз қисынына бағынып, арнасына түсті, сабыр тапты.

Қарандап дөң астында жатса басып,
Тар жерде екі ғашық айқасқандай.

Осы бір арпалыс сәтті бағамдап, шарықтап кеткен көңіл құсы орнына қонып, шалқыған сезім жалыны сабасына түсіп, бір сәттік аңшылық қызығына көтеріп әкеткен қиял қанатымен ілесіп жерге қонып қарасақ: кәдімгі бүркіт, кәдімгі түлкіні:

Жібермей басып алса жұлқынғанда,
Босатпай бүре түсіп, бұлқынғанда.
Бұлтартпай жұмарлап, тек жатыр
Шынымен ынтасы ауып ұмтылғанда,
Көк тұмсық көзге дейін қанға батып,
Үстіне аттай мініп отырғанда,

Көңілге көрмек үшін о да қызық.
Ұқсайды қыз бен жігіт қосылғанға.

Соңғы бес жолдың иі қанбағандығы көрініп-ақ тұр.

Көк тұмсық көзге дейін қанға батып, -

деп аяқталса да, ақын ұпайы түгел. Ал, мына:

Шынымен ынтасы ауып ұмтылғанда,
... ..
Үстіне аттай мініп отырғанда
Көңілге көрмек үшін о да қызық.
Ұқсайды қыз бен жігіт қосылғанға

деген жолдардың сыбағасы алдыңғы шумақтарда өтелген. Қайталау болған күннің өзінде арқауы бос, шикілі-пісілі осындай шумақтар ғой, жинақтарға кіргізбей жүрген.

Әлбетте, төрешінің әділдігі: «Не жоқ деп емес, ненің бар» екенін көріп, бағалай білуде болса керек. Осы ұстанымға сай, қорыта айтар болсақ, «Бүркіт сыны» Абай поэзиясының бір кезеңі ретінде өз бағасын алуға тиіс. Басқа мысалдар сияқты Абайдың ақындық лабораториясының өзіне тән ерекшелігін танытатын біз талдаған төрт өлең («Қансонарда» - екі нұсқа, «Бүркіт сыны» - екі нұсқа) ақынның «Саятшылық туралы өлеңдер циклы» деп толық мойындауға лайық шығармалар деп санаймыз. Төрт өлеңге де олртак

сюжет тақырып, ақындық әдіс-тәсіл, тіпті сюжет деуге тұрарлық құбылыстар осыған дәлел бола алады.

«Қансонарда» өлеңінің сөздік қоры туралы кезінде М.Әуезовтің тамсана отырып, жазғанын осы «Бүркіт сынына» да қатысты екенін айтсақ, қателеспеспіз. «Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын, реалистік дәстүр бойынша өз шығармасының барлық бұйымын, бар тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өзінің сөздігінен де анық танытады», дейді де Мұқан өлеңде қолданылған «сонар», «қағушы», «қайтқан із», «үйірімен үш тоғыз» деген сөздер мен тіркестерді келтіреді. Саятшы сөздігінің қатарын «Бүркіт сынындағы» мысалдармен өсірер болсақ: «Көк тұмсығы», «Мелжемді қожыр аяқ», «кешкіл маңдай», «баялы», «құйымшақты», «жүнді бас», «жапырақ жирен шуда», «жалпақ қыл», «саңғыру жүн сабаалақ», «алқалы», «тақысы, бүкісі жоқ», «айыр сүйек ашамай», «өлді топшы», «шалғысы», «қалың ерін», «қара тіл», «қанға тоймас», «жирен тұяқ шұбар», «шегір көз», «қанды-балақ қыран», «алпыс екі айлалы түлкі», «шұбар тұяқ жирен» т.с.с. кете берер еді. Мұханның басқа өлеңге берген: «...әрі мазмұн, әрі түрі қабысып келіп, ірі табысқа айналған ақындық туыс танылады», деген бағасын осы «Бүркіт сынына» да лайықтасақ, ұшқары емес.

Өлеңдегі ұйқас, екпін мәселесі жеке сөз болуға тұрады. Сол ұйқасты құрайтын етістіктердің көркемдік-бейнелілігі де, сөз жоқ, үлкен суреткерге тән. Айталық, жыр тармағының төрт буынды болып отыратын, соңғы бунағы қандай әсерлі әрі нанымды. «Қанға тоймас», «алмай қоймас», «тауып салсаң», «басын жоймас», «кетсе зулап», «жер бауырлап», «түлкі қашса», «шайқасқандай», «айқасқандай», «байқасқандай», «жұлқынғанда», «бұлқынғанда»... Осылайша, әдемі үйлескен сөздердің дыбыс үндестігін қоюлатып, ұйқасты ірілетіп, ерекше қимыл-әрекетке оқырманын да қосып әкеткендей. Суретшіліктің осындай Абайға тән шеберлігін көре отырып, оның авторлығы туралы үндемей қалуға болар ма?..

НИКИТИН. «ДАЛА УАЛАЯТЫ». «ӨМІР». 1944 жылы
Әмірбек Жылқыбаев қолындағы Абай өлеңдерінің көшірме

жазбаларының арасында «Өмір» деген төрт шумақ өлеңді Қ.Мұхаметхановқа жібереді. Көшірме иесі бұл өлеңнің орыс ақыны Никитиннен аударылғаны, аударушы Абай екені туралы дерек ұсынған. Бұл өлең жинақтарға енген. Бәлкім, басы М.Әуезов болып, басқа да құрастырушылардың аршынына толмай қалуы да мүмкін.

Солай бола тұрса да қиырдағы бір Ресей қаласында (Новосибир) тұрып жатқан көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласының шикілікке баруы мүмкін еместігін ескеріп, бұл төрт шумақты күресінге тастай салуға болмас. Қ.Мұхаметхановтың осы қолжазбаға қырық жылдан кейін қайта оралып, сөз қозғауы тегін бе?

Зерттеуші И.С.Никитиннің (1824-1861) XIX ғасырда кең танымал орыс ақыны екенін көрсетіп, Абай назарына ілігуі өбден мүмкін, деп есептейді²⁰⁰. Біздің бұған қосарымыз бар. И.С.Никитин есімі бізді тағы да «Дала уалаяты» газетіне жетелейді. Бұл басылымның бетінде дәл осы ақынның «Қырдағы жөктем» деген өлеңі қазақшаға аударылып басылған. Оны аударушы Дінмұхамет Сұлтанғазин болуға керек деген жорамал жасағанбыз (қараңыз осы еңбектің 101-беті). Кім аударғаны жазылмаған. Салыстырып қарағанда, бұл өлең Ы.Алтынсариннің, Абайдың осы тақырыптас өлеңдеріне ұқсастығын, жеке сөздер мен ұғымдар, теңеулер қайталанатынын көрсеттік. Тіпті, газеттен осы өлеңді оқығаннан кейін Абай көктем туралы өлең жазып, жыр жарысына түспеді ме екен деген ішкі пікірімізді де жасырмадық.

Никитиннің мықты ақын екеніне таласпай-ақ, әсіресе, оның өлеңдерінде қазақ даласына деген қызығушылық, тіпті құрмет сезімі айғақ табатынын айтуды борыш санаймыз.

Міне, Абай мен Никитиннің есімдері тоғысатын тұс осы болар. Екіншіден, «Дала уалаяты» газетін шығарушылар да басылым бетінде қазақ өмірі, қазақ даласының табиғаты көріне берсе, оқырманға жақындай түсерін білген. Баспасөз тарихында мұндай мысалдар аз емес. Газеттің орысша басылымында Никитиннің басқа да шығармалары басылып тұр-

²⁰⁰ «Абай» журналы, 1992, №2, 52-53-беттер.

ған. Бірақ, бәрі бідей қазақшалана бермеген. Өлең аударудың оңай емесі түсінікті.

Бұдан туатын ойымыз — Абай орыс ақынының мына біз қозғап отырған «Жизнь» («Өмір») деген өлеңімен «Дала уалаяты» газетінің бетінде таныспады ма екен? Өмірдің мәні туралы көркем толғауға ақын бабамыз да енжар қарай алмайды. Бірінші жолынан-ақ, қазақша, Абайша толғап:

Жазылып жатыр өмір сар даладай,
Жүріп өт, абайлай көр, қара, қандай.
Жүре бер, бөгелмей-ақ, бел асқан соң
Тыныштық табамын деп ойыңа алмай.-

деп көсіле жөнелген аудармашы тегін адам емес. Осы орайда:

Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраған пендесі аш бола ма?
Ер жеткен соң симайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанаға²⁰¹

деген жолдарды есімізге алайықшы.

Бұл шумақ неміс ақыны Ф.Шиллерден (1759-1805) алып, М.Ю.Лермонтов «Дитя в люльке» деп аударған мәтін.

Орысшасы: Счастлив ребенок
И в люльке просторно ему,
Но дай время сделаться мужем,
И тесен покажется мир.

Осы мәтіннің қазақшасы Міржақып Дулатов қаламынан да туған. Ол түпнұсқаға жақындатып, ырғағын сақтап аударған:

Бақытты бала:
Бесікте еркін өседі.
Ер жетсе: қара дүние
Тар, деседі.

²⁰¹ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 38-бет.

Ал, Абайдікі мүлде бөлек екені көрініп тұр. Абай сөз қумайды, ырғағын өзінше, қазақша алып, дүниеге келгеннен бастап адамға кешіп өтуге тура келетін өмір апты дарияның тарлық ететінін туралы пәлсапалық ой айтады.

Жоғарыдағы Никитиннің «Өмірі» де осы мазмұндас. Аудармасында Абайлық деуге бастайтын ойлар мен теңеулер баршылық. Айталық, Лермонтовтан аударған өлеңнің:

...Жазылып жатыр өмір сар даладай...

...**Тыныштық** пен зар боларсың...

деген жолдарына назар аударып көрейік:

Лермонтовтың түпнұсқасында «тыныштық» деген ұғымды беретін сөз жоқ. Бірақ мағына бар.

И тесен покажется мир, -

дегенде: қозғалмай, тыныштық жағдайында, өрекетсіз жатқан ада бесікке де, дүниеге де сия береді. Ал, өмір дегеніміздің күрес болатын себебінің өзі адам баласының жарық дүниеге симауының, өз орнын оңайшылықпен таба алмауының нәтижесі.

Никтин өлеңінде «тыныштық» туралы ашық айтылады:

Ты покоя наити не желай.

Өмірден тыныштық іздеме, күресе біл, тыныш өтемін деп ойлама.

Тиісінше, «Тыныштық табамын деп ойыңа алма» деп оқысақ, Абай айтарлық ойға жақындау келеміз.

Жалпы, осы «тыныштық» мәселесіне өз шығармаларында Абайдың әлденеше қайталап, оралатын тәсіліне назар аудару керек. Түбірі «тыныш» сөздердің Абай қолданысындағы біраз түрі мынадай: «тынбау», «тыным», «тынымсыз», «тыныс», «тыншу», «тыншығу», «тыншыту», «тыну», «тыныш», «тынышты», «тыныштық»²⁰².

²⁰² Абай тілінің сөздігі. А., 1968, 637-639-беттер.

Олардың ішінде біз айтып отырған мәселеге, яғни «**тыныштық**» категориясына жақын келетіндері тағы мыналар:

1. Көз ұйқыда, ой **тыншып**,
Дем алып жатсын көкірек
2. Ол қарағым оралса,
Тыншыр еді жүрегім.
3. Сілкіне алмас жапырақ,
Тыншығарсың сен-дағы.
4. Қиял қып өмір сүріп, бос жүріппін
Жыбыр қағып, көңілді **тыншытпайды**.
5. Ел аулақта оңаша қолына алып,
Көңілдегі сабағын айтып **тынар**
6. Ел аулақта күш айтқан, топта танған
Арсыз жұрттан көңілі **тына** алмай жүр.
7. Құдай-ау бұл көңілім
Күн бар ма бір **тынар**.
8. Әуре қылды, салды ойды
Үйрегі **тыныш** жатқанға
9. Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде **тыныш** жүргенді теріс көрмедім.
10. **Тыныштық** іздеп таба алмай жүрген жұрт **тыныштық** көрсе, сөтке тұрмай, **тыныштықтан** жалыға қалайтұғыны қалай?
11. Босқа өуре болмай, шыныңды айт,
Шарқ ұрып, **тыныштық** бермейсің.
12. Кейде ойлайды шылауға қайғы-зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәрін...

Абай қолданған сөздік қорды кеңінен бағамдағандағы мағлұмат осындай.

Ал, біз көңіл аударып, тексеріп отырған «Өмір» деген аударма өлеңнің өзінде ғана «**тыныштық**», «**тыным**», «**тынбай**» деген үш сөз бар. Өлеңнің толық мәтіні мынау:

Жазылып жатыр өмір сар даладай,
Жүріп өт, абайлай көр, қара, қандай.
Жүре бер, бөгелмей-ақ, бел асқан соң

Тыныштық табамын деп ойыңа алмай.

Жап-жақсы-ақ күн күркіреп, **жарқылдап жай**.

Құйғанда жауын үдеп **тыным** алмай

Жортқанда кең далада шаттықпенен

Пар атты зымыратып салып айғай.

Уау, жәмшік! Түпкі аттың божысын тарт,

Басады ма? Қара алға, неткен ұзақ.

Кеудем **тынып**, жүрегім бір жайлансын,

Жіберші тамылжытып әніңе сап.

Жанымды езіп орныққан мүлде мықтап,

Қасіреттен көзімнен жас моншақтап.

Төгілсін, күркіреген күн астында

Шексіз қиыр ұшалық біз шарықтап.

Бұл мәтіндегі «жарқылдап жай» деген бір ғана тіркестің ұқсас қолданыстарын да Абайдан табамыз.

1. Жалын мен оттан жаралып,
Жарқылдап Рағит **жайды** айдар.
2. **Жай** отындай **жарқылдап**, қарауы өзге,
Ызасы қозғалған ба, ішке бүккен.
3. Шатырлап тұрған жауыннан,
Жарқылдап тұрса түскен **жай...**

Осылайша, талдап көрсете отырып, И.С.Никитиннің «Жизнь» деген әлеңін «Өмір» деген тақырып қойып Абай аударғанын дәлелдеп көрдік.

Ақын шығармаларының жаңа жинақтарынан өзіне лайықты орын алуға тиіс, Абай мұрасы деп бағалауға лайық мәтін туралы пікірімізді ортаға салдық.

ОРАЗКЕ КӨШІРМЕСІ. Абай шығармаларының әр жылдары жарық көрген нұсқаларында, тіпті түпнұсқа ретінде негізге алынған мәтіндерде өлең сөздерінің өзгеріп жүретінін көрдік. Былай қарағанда, сөз түгел, ақынның айтпақ ойы түсінуге болады. Өз қолтаңбасы жоқ. Сөйтіп, бір кітап-

тан бір кітапқа көшіп, көз үйреніп кеткенімен, селкемдігі байқалып тұратындай сөздер де бар.

Осындай бір күдікті кезінде Қайым Мұхаметханов ежелден көпке таныс «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...» деп басталатын өлеңнің осы бірінші жолына байланысты айтқан. Зерттеуші «Оразке қолжазбасы»²⁰³ деген мәтінге сілтеме жасай отырып, бұл өлең «Қазағым, қалың елім, қайран жұртым» деп жазылуға тиіс деген. Яғни, «қазағым» деген қаратпа сөзге екпін түсіріліп, оқырманды жалт қарататын қуаты бар екенін ескерткен.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп басылып, сөздің орны ауыстырылып берілуі, өлеңнің ырғағын (ритм) бұзып, екпінін баяулатқан, әсерін әлсіретіп тұр. Оразке қолжазбасында өлең сөздері өз ретімен дұрыс жазылған. Абай бұл өлеңін өзінің қазағына арнап жазған соң, алдымен «Қазағым!» деп бастайды²⁰⁴.

Өлеңді мұқият оқып шыққан адам бұл айтылғандардың қисынын түсінуге тиіс. Алайда, осынау ұсыныс қолдау таппай келеді. Өлең түзетілген жоқ.

Осыған ұқсас екінші бір түзету де ақын шығармаларының асыл нұсқасына сұранып тұр. Қ.Мұхаметханов Оразке көшірмесін негізге алып, «Жүректе қайрат болмаса» деп басталатын өлеңнің соңғы шумағы, ел арасында қанатты сөзге айналып кеткен

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын.

деген жолдарды түзету қажеттігін дәлелдеп еді.

²⁰³ Оразке Уақбайұлы (т.ж.б.-1952), Абайдың жерлесі, замандасы. Ақын өлеңдерін 1895-1900 жылдары жазып алған. Ұрпақтарында сақталған 13 өлең 1951 жылы Семейде Абай мұражайына тапсырылған.

²⁰⁴ «Абай» журналы. 1992, №2, 50-51-беттер.

Өлеңнің бірінші шумағының соңғы екі жолы:

Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.

Мұны тақырыптың беташары деп түсінеміз. Айтылар ойдың логикасы өрбіп отырып, соңғы шумақтың соңғы жолдарынан түйін табуға тиіс. Абай өлеңдерінің түзілімі, әдетте, осылай: тезис басталып, дамып, аяғында қорытынды қайырылып отырады. Демек, ақын сөз тандағанда да, ойды жинақтап, өлеңнің соңына салмақ салатын, тақырыпты ашатын сөздерді қолдануы заңды деп есептесек:

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп хайуан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын.-

деп аяқталғанын жөн санаған Қ.Мұхаметхановтың пікірі қуаттауға тұраралық. Бұл пікірге жақтас, дәлел бола алатын тағы бір көрініс ретінде өлеңнің соңына қарай келетін төртінші шумақтың мына екі жолын қарайық:

Малда да бар жан мен төн
Ақыл, сезім болмаса,

деп басталады. Осыларды айта келіп, өлеңнің түйінді кезеңі

... ..
Қайтіп надан болайын.
Халқым надан болған соң,
... ..

деген жолдардағы «надан» сөзінің екі рет қайталануы орынсыз көрінеді. Белгілі бір ұғымға, сөзге екпін түсіре қайталау өрнегі Абайға жат емес екені рас, бірақ жоғарыдағы екі-үш тұста байқағанымыздай: «Қайтіп хайуан болайын» қолайлырақ көрінеді.

Сондай-ақ, ақынның мәнеріне төн, бір шумақтағы к (қойған), қ (қайтіп), х (хайуан), х (халқым), қ (қайда) қатаң дыбыстарының үндесуі де тегін емес.

Уақыт өтіп жатыр. Зерттеушілердің әрбір келесі ұрпағы Абай алдындағы өз жауапкершілігін сезініп, ақын шығармаларында өртүрлі айтылып, жазылып жүрген нұсқаларды қайта қараса – айып емес. «...Абайдікі дерлік өлең болса, ол өлеңдерді асықпай, байыппен қарастырып, зерттеп анықтаған соң ғана жариялауға болады», - деген Қ.Мұхаметхановтың пікірі, Абай өлеңдеріндегі жекелеген сөздреге де қатысты болса керек.

Біз қарастырған Оразке нұсқасының пайда берерлік құнының тағы бір мысалы бар. 1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылар 1909 жылдан бері қайталанып басылып жүрген:

Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңмен кетпесе енді өз ырқың²⁰⁵, -

деген нұсқаны осы көшірмедегі «Өз қолыңнан кеткен соң, енді өз ырқың», - деп түзеткен. Және мұнысы дұрыс болған.

Оразке қолжазбасындағы «Тереңнен қозғап...» деп басталатын, көпке әйгілі «Сегіз аяқтың» екінші варианты деуге тұрарлық мәтін де өзінше құнды. Абайдың бұрын жазғанын олқысынып, кейін қайта қарап, түзететін машығына байланысты замандастары мысалға келтіретін өлең, бәлкім осы шығар. Мұнда «Сегіз аяқтың» алғашқы сызба-нобайы бар. Жазылашақ өлеңнің түзілімі, түрі, буын сандары ойланyp, пішілген. Жоспары қағазға түскен. Ән қайырмасы сияқты әр шумақтан кейін қайырып тастап отыратын дидактикалық өуендегі түйіні – бәрі-бәрі дүниеге «Сегіз аяқтың» туып келе жатқанын көрсетеді. Осы және «Ақылды әдет жеңбегі» деп басталатын үш шумақ, он екі жол өлең Қ.Мұхаметханов дәлелдеп берсе де, Абай жинақтарынан өз орындарын ала-алмай келеді. Өлеңдік тұрпатынан ояңдық табылады, жетіле түсіруді тілейтін жерлері бар. Бірақ, олардың жарыққа шығуы Абайдың ақындық бейнесіне шіркеу түсіре алмайды, деп ойлаймыз. Қайта, өзіне де, өзгеге де қатаң талап қойғыш, талғампаз ақынның, еңбекқор сақа ақынның лабораториясына үңілуге мүмкіндік беретін нұсқалар – осылар. Ақынның өзін-өзі өсіріп, мінеп, түзеп, же-

²⁰⁵ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 260-бет.

тілдіруге деген қайратты жігерін, табанды талпынысын көрсетеді деген ниетпен, бұл екі мәтінді Қосымшаға тіркедік (қараңыз: 239-бет).

ЕСКЕНДІР ӨНГІМЕСІ. Абай мұраларын зерттеуде өлі де шешілменген түйіндер, жауабы табылмаған сұрақтар баршылық. Абайтану ғылымында бұрынғы айтылған ойларды қайта қарап, тереңірек үңілсе, ақын лабораториясына жетелейтін күрделі проблемаларды көруге болады. Солардың бірі – «Ескендір» поэмасына байланысты.

«Жалпы композициялық құрылымы жағынан алғанда, «Ескендір» - Абайдың ең жақсы поэмасы», дейді М.Әуезов. Мұқаң бұл шығарма төңірегінде көп еңбектенген. Оның негізіне алынды-ау, деген шығыс дастандарын зерттей келіп, бұл сюжеттің Низами (1141-1203) жазған «Ескендірнамадан» алынғанына табан тірейді. «Бірақ... өңгіменің желісін Абай өзінше өзгертіп, өсіріп алған», дейді.

Өйткені, мұнда «Ізденгіш, сыршыл Абай» бұл шығармасына «өзі айтатын «бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық» дейтін терең сырлы нақылға дәл келетін халдер» бар. Сондықтан, «Абайдың әкімшілікке көзқарасы бұрын мұсылман ғаламында болмаған жаңа сыншыл ойды танытады»... «және өз поэмасының соңғы шумақтарында алыстағы Ескендір жайынан өңгіме қозғап келсе де, қорытынды өсиеттерін өз замандастарына, өз оқушыларына арнайды. Бұрын өзі айтып келген негізгі ойларға өкеледі»²⁰⁶.

М.Әуезовтің бұл пікірінің ғылыми құндылығын уақыт дәлелдеп берді. Абайтанушылардың әлденеше ұрпағы бірінен кейін бірі қайталап, толықтырып, үстеп келе жатқан тұжырым осы.

«Абай поэмаларының ішіндегі ең үздігі - «Ескендір», - дейді де А.Нұрқатов, - ...ақын бүкіл шығыс әдебиетінде талай классиктер жырлаған Александр Македонский (б.ж.с.д. – 356-323) жайын өзінше баян етеді». Поэмаға негіз болған Низамидің «Ескендірнамасы», бірақ, Абай оқиғалар желісін ғана алған, өзінше жырлаған, деген сөздері М.Әуезовпен толық үндес.

²⁰⁶ Нұрқатов А., М.Әуезовтің творчествосы. А., 1957, 187-бет.

Абайтанудың бірқатар мәселелеріне тереңдеп барған М.Бөжеев те, шығарманың идеясын мақұлдап, Аристотель бейнесін тарата отырып, «Абай Ескендірді әшкерелейді», сол арқылы «өктемдерге, ел жаулауды құмартып, жаулық сағынып тұратындарға деген ойын ашық айтқан, күш көрсетуді мадақ көретіндердің адам баласына келтірер жақсылығы аз, олар өздерінің бүліншілік ісіне мәз, сондықтан олардың қауіпті ісінен сақ болуға» үндегенін айтады²⁰⁷.

Философия профессоры Ә.Қалмырзаев «Ескендір» дастанынан Абайдың «Аристотельге ілтисатын, оңды көзқарасын, ойшыл ретінде оны құрмет тұтуын көреді»²⁰⁸.

С.Мұқанов поэманың мазмұнына қысқаша шолу жасайды да: «Абайдың бұл поэмасының сюжетті Шығыстың Ескендір туралы әңгімесінен алынуы керек», деп қысқа қайырады²⁰⁹. Енді бір жерде «Кейін «Масғұт» және «Ескендір» дейтін екі Шығыс хикаясын өлеңге айналдырғанын айтады. Ол Абай шығармашылығында «Ескендірдің» қандай да бір бағалы орны бар екендігін айтудан тартынады. Тек бұл арада көрсете кететін бір жай, «Абай ислам Шығысының поэзиясын өзіне үлгі көрмеген» деген үстірт байламға С.Мұқановтың қалайша барғандығы. Кезінде бар нәрсені көрмей айтқан мұндай солақай пікірлер, абайтанудың адымын аштырмай, таптық көзқарас қазығына байлау ниеті басым болғанының бір ғана көрінісі осындай.

М.Әуезовтің тарапынан ертеректе, «Ескендірдің» тегінен хабар беретін басқа да пікір айтылған. Мысалы, «Ескендір шығыста да, батыста да мәлім Александр Македонский жайындағы әңгімелерден туған. Бірақ, өр ел өзінше әңгіме етеді. Абай Ескендірдің жорығына қатысы жоқ бір әңгімеден алып, сол арқылы философиялық ой айтады»²¹⁰.

З.Қабдолов «Ескендірдің» ерекшелігі туралы: «Мұның өзі онша көлемді де, күрделі де поэма емес: сюжеті шағын, оқиғасы аз, бәрі бір кішкене ғана арнаның бойында жатыр; оқиғаға қатысатын негізгі (аты мәлім) кейіпкерлер екеу-ақ»,

²⁰⁷ Бөжеев М.А. 1974, 9-бет.

²⁰⁸ «Жұлдыз» журналы, 1995 №4, 166-174-беттер.

²⁰⁹ Мұқанов С. Жарық жұлдыздар. А., 175-бет.

²¹⁰ Әуезов М. Абайтанудың дерек көздері. А., 1997, 185-бет.

деп біледі. Сыншы, осыған қарап, поэмаға арқау болған шындықтың сол кездің тұрмыс-тіршілігінен туған іргелі мәселенің өзі емес, бір ғана бұтағы тәрізді екенін байқаған²¹¹.

Академик З.Ахметовтің пікірі: «... Абайдың атақты қолбасшыға берген бағасын оның тарихи көзқарасы деуден гөрі, осы поэмадан өзіндік көркемдік шешімі деу дұрыс. Демек, шығарманың негізінде қандай да бір деректі оқиға жатқан жоқ, Ескендір оның «бұзып-жарып өте алмайтын тосқауылға кез болып, сағы сынып, шегінгені жайлы аңыз-әңгімені кейінгіге өнеге етіп баяндап беру» мақсат болған»²¹².

Сонымен, Абайдың кесек шығармалары қатарында көрнектісі — «Ескендір» поэмасында қазақ өмірінен сыртқары деректерді, шығарманың негізіне алынған материалды анықтау қажет. Бұл мәселе М.Әуезовтен бастап күні бүгінге дейін зерттеушілердің әлденеше буынын толғандырып келгенін осы жазбалардан байқауға болады.

Поэмаға негіз болған материалды анықтауға көптеген зерттеушілер ден қойды. Солардың пікірлерін саралай отырып, біз сол кезде мерзімді баспасөзде жарық көрген мына әңгімеге назар аудардық.

«Дала уалаяты» газетінің 1895 жылдың қаңтар айындағы 3-санында «Төкаппар әскербасы турасынан»²¹³ деген шағын әңгіме басылды. Әңгіменің арқауы, түзілімі, тіпті сөз саптасы Абай қаламынан туған әйгілі «Ескендір» поэмасына өте жақын. Екі нұсқадағы ұқсастықты кезінде Х.Бекхожин²¹⁴, Ү.Сүбханбердина²¹⁵ т.б. зерттеушілер де байқаған. Абай шығармасына қай жағынан болса да бір жақындығы бар-ау, деген пікірлер бұрыннан мәлім.

Осындай пікірлерді, жорамалдарды бір қорытынды түрінде топшылап, мәселенің бетін ашу үшін екі мәтінді мұқият салыстыру қажет болды.

Тексеруге оңтайлы, әрі көрнекті болу үшін екі мәтіндегі назар аударуға тұрарлық деп санаған сөйлемдерді, сөз

²¹¹ Кабдолов З., А., 1988, 256-бет.

²¹² Абай. Шығармаларының толық жинағы. А., 1995, 8-бет.

²¹³ «Дала уалаяты» газеті, 1895, №3.

²¹⁴ Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. А., 1964, 8-бет.

²¹⁵ Сүбханбердина Ү. «Дала уалаяты» газеті, Әдеби нұсқалар. 11-12 беттер.

тіркестерін жарыстыра қарауды жөн көрдік. «Ескендір» поэмасынан алынған үзінділерді «Абайда» деп, газетте басылған өңгімеден алынған үзінділерді «Өңгімеде» деп береміз.

Өңгімеде: Бұрынғы заманда Македонияда Ескендір деген патша болыпты (бірінші сөйлем). Мәртебені бұл жақсы көреді екен (екінші сөйлем).

Абайда: Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары - оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтансүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Өңгімеде: «Филипп патша баласы» деген тіркес жоқ,

Абайда: Филипп әлді, Ескендір патша болды.
Жасы өрең жиырма бірге толды.

Өңгімеде: бұл екі жол жоқ.

Өңгімеде: Өзіне қараған уалаятын азсынып, халықтармен соғыспаққа барыпты.

Абайда: Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.

Өңгімеде: Соғыс болып, қандар судай ақты, көп халық қырылды...

Абайда: Жазасыз жақын елдің бөрін шапты
Дарияның суындай қандар ақты.

Өңгімеде: Ескендір қасындағы патшаларды жеңіп, бұлардың халқын өзінің патшасына қосты.

Абайда: Шапқан жердің бөрін де бодан қылып,
Өкіметін қолына тартып апты.

Өңгімеде: Ескендірдің көңілі басып, төкаппарлық кіріпті. Бұл соғысып қиратқан жайлары тағы да аз көрініп, дүниенің баршасын қаратпаққа аттаныпты.

Абайда: Ескендір елде алмаған жан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Өңгімеде: Ескендір қисапсыз көп әскер жинап алып,
адам білмейтұғын алыс жайларға қарай жөнеліпті.

Абайда: Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Өңгімеде: Бір күні бұл әскерлерімен сусыз үлкен құм-
нан жүріпті... Бек қатты шөлдеп, ішейін десе суы жоқ, өзі-
менен бірге алған суы таусылып қалыпты.

Абайда: Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бөрін ішті.

Өңгімеде: Ескендір ашуланып, қызметкерін ұрып
өлтіруге ойлаған еді...

Абайда: Қызметкердің бөрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

1961 жылы жинақта «шөлдеген» деп берілген.

Өңгімеде: ...сол мезгілде жарқырап бір бұлақ көрініпті.

Абайда: Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Өңгімеде: Патша қуанғанынан жетіп барса, жіңішке
таспадай болып мөп-мөлдір бұлақ ағып жатыр екен.

Абайда: Барса, бір сылдыр қаққан бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.

Өңгімеде: Ескендір жата қалып бұлақтан су ішіп,
сусынын қандырыпты.

Абайда: Түсе сала Ескендір басты қойды.

Өңгімеде: Бұлақтың суы тұнған бек дәмді, һәм салқын
болып көрініпті.

Абайда: Ішсе, суы өзгеше, тым төтті-ақ.

Өңгімеде: Мұнан соң өзіменен бірге алып жүрген балықты алдырып келіп, суға жудырып жей бастапты.

Абайда: Кепкен балық келтіртті сонда тұрып.
Сол суға балықты алды бір жудырып.

Өңгімеде: Балық бек дәмді болып, һәм судан иісі сүйкімді болыпты, Ескендір таңқалып, ғажапқа қалыпты.

Абайда: Иісі, дәмі өзгеше болып кетті,
Тан қалды, мұның бәрін суға жорып.

Өңгімеде: ...мұндай ғажайып бұлақ бір бақытты жайлардан бастап ағады екен, - деп айғай салыпты, - қазір барып соғысып қаратып алалық, - депті.

Абайда: Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Өңгімеде: Ескендір тұра келіп, бұлақты өрлеп жоғары жүріпті.

Абайда: Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей.

Өңгімеде: Қасына келсе, жабулы түр екен, ашайын деп байқаса, қатты жабулы түр екен, аша алмапты (қақпаны – 3.Т.)

Абайда: Қақпасы бекітулі көзі көрді.
«Қақпаны ашайын», деп хан ұмтылды.
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды,
Аша алмады қақпаны, үміт үзді...

Өңгімеде: Патша қақпаны қағып, «аш» деп айғай салыпты.

Абайда: Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
Қақпанды аш! – деп барынша айғай салды.

Өңгімеде: - Сені мұнда кіргізуге болмайды, бұл есік құдайтағаланың тұрағына алып барады, - депті.

Абайда: - Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ
Бұл құдайға бастайтын қақпа, - депті.

Өңгімеде: Мен - адам жеңбеген Ескендірмін...

Абайда: - Білмесең, мен Ескендір патша деген
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.

Өңгімеде: - Біз мұндай бәрін жеңдім деген адамды
білмейміз. Біз өзінің кінәсінен нәпсілерін жеңген адамдарды
білеміз...

Абайда: - Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең!

Өңгімеде: ...маған, тым болмаса менің мұнда
келгенімнің белгісі үшін белгі қылып бір нәрсе бер, - дейді.

Абайда: Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Өңгімеде: - Алсаң ал, ақымақ, - депті,

Абайда: - Сыйым осы, есерім, мынаны ал!

Өңгімеде: Ескендір бұл сыйды асығып алып, өзінің
өскеріне қайтып келді.

Абайда: Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта салды.

Өңгімеде: Бұл берген сыйы кісінің сүйегінің жарық-
шағы екенін көріп аң-таң қалыпты.

Абайда: Қараса ішіндегі бір қу сүйек,
Бұл неткен мазағы деп аң-таң қалды.

Өңгімеде: Ескендір ашуланып, айғай салыпты. — Менің
мұндай бейнет шегіп келгеніме мұндай сый лайық па? —
дейді.

Абайда: Ашуланып сыйына болды кекті,
Ең болмаса білмеді сый бермекті.

Өңгімеде: Кісінің сүйегінің болымсыз жарықшағын ашуланып лақтырып жіберді.

Абайда: Осы менің теңім бе? — деп ақырып,
Лақтырып жіберді сол сүйекті.

Өңгімеде: Әскердің ішінде бір данышпан бар еді.

Абайда: Жолдасы Аристотель ақылы мол...

Міне, дәл осы тұсқа келгенде, дастанның шырқау шегі, оқиғаның шешілер тұсына келгенде, Абай сахнаға Аристотельді шығарады. Өйткені, біріншіден, Александр Македонский сияқты қаһар қолбасшыға жөн айту, ашу үстінде артық кеткенін көрсетіп, ақылға бастау үшін кемінде Аристотельдей данышпан ғана керек. Басқа біреу айтты десе, тіпті газеттегі өңгімедегідей «бір данышпан» айтты десе де, «мақтансүйгіш», «қызғаншақ» адамның бетін қайыруы нанымсыз болар еді. Көркем шығармаға қойылатын талаптарды Абай түгендеп, композициясын бүтіндеп, нанымды арнада өрбітеді.

Әрі қарай салыстырайық.

Өңгімеде: Сүйектің бұл жарықшағы қанша кішкене көрінсе де, ғажайып кереметі бар.

Абайда: Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Өңгімеде: ...мұны алтын, я күміспенен бірге таразыға тарттыруға бұйыр, - деді.

Абайда: - Таразыны өкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Өңгімеде: Ескендір данышпанның сөзін тындап, оның айтқанынша бұйырды. Таразыны алып келіп, бір жағына сүйектің жарықшағын салып, уа бір басына бір кесек сом алтын салды.

Абайда: Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
Таразыны құрдырып, ортаға алды.
Қанша алтында күміс пен салса-дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.
Мұны көріп, Ескендір аң-таң қалды.

Өңгімеде: Патша көрді де ғажапқа қалды. Сом алтыны кісі сүйегінің жарықшағынан жеңіл шықты. ...ауыр нәрселерді таразының бір басына салған сайын, соншалық, екінші басы төмендеп ауырлай берді.

Абайда: Бұрынғыдан қу сүйек ауырлайды.

Өңгімеде: Ақырында, Ескендір шыдай алмай өзінің айбалтасын алтынменен бірге салды.

Абайда: Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды.
Бар қаруын алтынға қоса салды.

Өңгімеде: Япырым-ау, бұл сүйекті басатұғын бұл дүниеде амал бар ма екен, дейді.

Абайда: Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?

Өңгімеде: Сол жерде бір уыс топырақты алып сүйектің жарықшағының үстіне салып еді, таразының сүйек тұрған басы жоғары көтеріліп, алтын тұрған басы төмен түсті.

Абайда: Хакім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсті,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Өңгімеде: Ескендір бұрынғысынан да қайран болып таң қалды.

Абайда: - Таң қалаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші, - деп сұрады.

Әңгімеде: ... бұл сүйек — кісінің тірі күйінде көзі тұратұғын сүйек.

Абайда: Бұл — адам көз сүйегі, - деді ханға...

Әңгімеде: Жан-жағындағы қызықты нәрселерді көп көрген сайын, мұның бәрін алғысы келіпті тілей береді.

Абайда: Алған сайын дүниеге тоя ма екен?

Әңгімеде: Қашан ажал келгенше, кісіні топырақ жапқанда тоймайтұғын мешкейлік те, һәм қисапсыз мәртебені жақсы көретұғыны да тоқталып, ақыры тамам болады.

Абайда: Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Әңгімеде: Ескендір ойланып тұрып қалды, данышпанның сөзі мұны ұялтты. Мұның барша соғысып қаратқанының бәрі мұны тірі күнінде разы қыла алмайтұғынын, һәм өлгеннен кейін өзіне еш нәрсенің керек емес екенін білді. Мұнан соң өзінің ғаскерлеріне «қайт», - деп бұйрық қылды.

Абайда осы соңғы үш сөйлем былайша, өлең түрінде берілген:

Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,
«Құдайым көрсетті», - деп бұл бір істі.
«Бекерлік екен менің бұл ісім» - деп,
Қолын алып, жұртына қайта көшті.

«Дала уалаятындағы» әңгіме осы ақырғы сөйлеммен аяқталады. Дастан да аяқталады. Абай одан әрі төрт шумақ қосып, ғибратты сөзбен қорытынды жасайды. Газеттегі әңгіменің мазмұнына ештеңе қоспайды, әңгіме түзілімін бұзбайды.

Енді осы арада «Дала уалаятындағы» «Төкаппар өскербасы турасынан» деген осы әңгіменің де авторы Абай емес пе екен? — деген екінші сауал да көлденеңдей беруі де заңды. Екі мәтіннің сонша ұқсастығы, сюжетінің дәлдігі, тіпті бір-қатар сөздер мен сөз тіркестерінің әңгімеден өлеңге сол

күйінде көшкені дәлелденді. Бәлкім, Абай әуелі прозамен әңгіме түрінде газетке бастыруы, кейін дастанға айналдыруы да мүмкін ғой. Баспасөз тарихын зерттеушілер арасында мұндай да пікір бар, оны әдебиеттанушылардың біразы қолдайды.

Абайдың «Ескендіріне» мазмұн жағынан ұқсас әңгіменің «Дала уалаятында» басылғанын Х. Бекхожин²¹⁶, Ү.Сүбханбердина²¹⁷, С.Қасқабасов²¹⁸ т.б. зерттеушілер атап өтеді. Ү.Сүбханбердина бұл дастанды Абай «Дала уалаяты» газетіндегі «Төкаппар әскербасы туралы» деген әңгіме негізінде, бірақ «Ескендір бейнесін дәстүрлі түрде емес, мүлде жаңаша жырлаған» деген тұжырым жасайды. Әңгіме мен дастан арасында композициялық, сюжеттік, лексикалық айырмашылықтар мен ұқсастықтардың қаншалықты екенін айтпайды.

Ал, С.Қасқабасовтың пікірінше, Абай «Ескендірді» әуелі әңгіме түрінде «Дала уалаяты» газетіне бастырған, кейін өлеңмен дастанға айналдырған. «Олай дейтін себебіміз, газетте басылған мәтін мен «Ескендір» поэмасын салыстырғанда сюжеттік қана емес, сондай-ақ ... мінездеме, сөздер мен сөз тіркестері, кейіпкер сөздері бірдей екені көзге түседі»²¹⁹, - дейді зерттеуші.

Мұхтар Мағауин «Төкаппар әскербасы туралы әңгімені» «ұлы ақынға тиесілі мұра емес»²²⁰ деп кесіп айтады. «Рас, бұл әңгіменің түп-тамыры Абай Ескендіріне барып тіреледі. Бірақ, сол поэманы естіген екінші бір адамның қолынан шыққан олақ мазмұндама», - дейді ол. Осылайша, М.Мағауин поэманың жазылу уақытын газеттегі әңгіменің жарық көруін бұрын қояды да, әуелгі сөз Абайдікі дегенге саяды. Бұл ойды тиянақтау үшін: «Абай шығармаларының әртүрлі жолмен ел арасына таралып, халық санасына әсер етуінің өзіндік куәлері болып табылады» деп санайды.

²¹⁶ Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. А., 1964, 19-бет.

²¹⁷ Сүбханбердина Ү. «Дала уалаяты» газеті. 11-12 беттер.

²¹⁸ Қасқабасов С. Абай тағылымы. А., 1986, 22-бет.

²¹⁹ Сонда.

²²⁰ Мағауин М. Ғасырлар бедері. А., 1991, 363-бет.

Дастанның түп-төркіні туралы кезінде Мұхтар Әуезов айтқан Низамидің «Ескендірнамасынан» бастап көптеген жорамал пікірлер баршылық.

Біз үшін Абай есіміне, оның шығармаларына байланысты әрбір мағлұмат қымбат. Сондықтан, «Ескендірді» төркіндету үшін «Дала уалаятында» басылған «Төкаппар әскербасы турасынан» деген өңгімені кім жазғанының басын ашып алу қажет.

Жоғарыда С.Қасқабасов айтқан «өңгімені Абай жазған» деген тоқтамға қайта оралайық. Бұл пікірге қарсы сұрақ қоюға болады. «Абай жазған болса — қай тілде жазған? Орысша ма, қазақша ма?» Осы сұраққа жауап тапсақ, мәселе біршама тез шешіледі. Ол үшін аталған өңгіменің қазақшасы мен орысшасын салыстыру керек болады. Заты, «Дала уалаяты» - екі тілде шығып тұрған басылым. Дәл сол санында өңгіменің орысша нұсқасы да басылған. Бұл екеуінің біреуі түпнұсқа, екіншісі аударма болуға тиіс. Демек, түпнұсқа қайсысы? Әуелде қазақша жазылған ба, орысша жазылған ба?

Біз салыстыра зерттеп көргенімізде, түпнұсқаның орысша болғандығын, орысшадан қазақшаға аударылғандығын айқын таныған сияқтымыз. Аударма теориясы мен практикасына жүгінсек, бұл ерекшелік тайға таңба басқандай көрініп тұр. Тереңірек, қазып айтар болсақ:

1. Орысша мәтінде бар кейбір мәнді сөздер мен орамдар қазақшасында түсіп қалған. Қазақшадан орысшаға аударылғанда сол сөздер аудармашы жанынан толықтырып қосылған деуге қисыны келмейді.

2. Орыстың ықшам сөйлемдері сол кездегі қазақ лексикасына төн сөз тіркестерімен шұбалаңқы аударылған.

3. Кейбір етістіктер мен қыстырма, қаратпа сөздер басқаша аударылған.

4. Аудармада бола беретін мұндай ауытқуларға қарағанда текст тұтастай орысшадан аударылғаны көрініп тұр. Бірнеше мысал келтірейік.

Орысшасы: - Без сомнения, - вскричал он, - этот чудный ручей из какой-нибудь счастливой страны.

Қазақшасы: - Күдіксіз, мұндай ғажайып бұлақ бір бақытты жайлардан ағады екен, - деп айғай салыпты.

Орысшасы: - Да, я сам господь! Господь земной! — с терпением возразил победоносный император. — Я, Александр — непобедимый завоеватель. Неужели здесь мне не отопрут?!

Қазақшасы: - Бұл құдайдың жайы болса, мен жердің патшасымын, - деп шыдамастан Ескендір жауап қайтарыпты. — Мен адам жеңбеген Ескендірмін, япырым-ау, маған да ашпай ма? — деп айғай салды.

Мұндай мысалдарды көп келтіруге болады. Абай екі тілде қатар шыққан осы әңгіменің орысшасын емес, қазақша нұсқасын пайдаланған деген ойдың салмағы басым бола беретін сияқты. Сонымен, әңгімені Абай жазбаған десек, қалай болады: М.Мағауиннің пікірі ұтымдырақ емес пе? «Бұл тіпті Абай қолынан шыққан әңгіменің бүлдірілген редакциясы да емес» дейді ол²²¹.

Демек, Абай-ақын прозалық материалды пайдаланған. Әлбетте, жекелеген сөздер мен сөйлемдер Абай қолданысында түрленіп, өлең жолдарына кестеленген, деген тұжырымға пейіл береміз. Абай-ақын әңгімедегі көптеген сөздерге неғұрлым бейнелі синоним іздеп, жандысын, сәттісін шеберлікпен сүзіп алып отырған. Сюжетті ширатып, оқиғаға серпін берген, көркем бейнелеу құралдарын мол пайдаланған. Жоғарыдағы салыстыра зерттеуіміздің нәтижесінде біз: Абай «Ескендір» дастанын жазғанда «Дала уалаятында» жарияланған «Төкаппар әскербасы турасынан» деген әңгіме мәтінін толық пайдаланған десек, шындыққа бір табан жақын болар.

Бірақ, мәселені екі мәтіндегі дәлме-дәлдікке ұласқан ұқсастыққа, екеуіндегі сөйлемдер мен айтылар ойдың жарысып отырғанына ғана табынып, шеше салсақ, ұшқарылық болар еді. Бірақ мәселе мұнымен бітпейді. Себебі, дастан мен әңгіме арасында айтарлықтай айырмашылық та бар. Олар:

²²¹ Сонда.

1. Дастандағы Аристотельді Абай өңгімедегі мазмұнды айқындай түсу үшін жанынан қосқан. Бұл кейіпкер газеттегі өңгімеде жоқ.

2. Өңгімеде Ескендірдің әкесі Филипп патша екені, жасы жиырма бірде екені айтылмайды.

Демек, Абай тек «Дала уалаятында» басылған өңгіме шеңберінде қалып қоймаған, басқа да мағлұматтарға қанық болған.

Бұл жөнінде ең алғашқы және көпке тараған пікір Мұхтар Әуезовтікі. Абайдың «Ескендір» дастаны туралы сөз болғанда, Мұқаң үнемі әзірбайжан ақыны Низамидің «Ескендірнамасын» ауызға алады. «Абай Ескендір жайындағы аңызды, түгелімен сол Низамидің «Ескендір» поэмасынан алған»²²², - дейді.

Ескерте кетейік, мұндай қорытындыға Мұхтар Әуезов бірден келмеген. Поэманың түп-тегін көп іздеген, толғанған. Оған дәлел Мұқаңның бұрын айтқандарын кейін өзі толықтырып, ойын өрбітіп отырғанын көрсететін мына жазғандары:

1. «..Низами, Науаи (1444-1486) жырлаған Ескендір жайын, Аристотель жайын батыс өңгімелерінен алып қосқан жаңа сарындармен көркейтіп (астын сызған мен. - З.Т.), жыр-дастан етеді»²²³, 1945 жыл.

2.«Александр Македонский мен Аристотель (б.ж.с.д.-384-322) жайлы поэма жазып...»²²⁴ (астын сызған мен. - З.Т.), 1945 жыл.

3. «Абайдың аударма тәжірибесі туралы сөз болғанда: «Ескендір» поэмасынын тақырып желісін (астын сызған мен. - З.Т.) Низамиден алып жырлаған»²²⁵, 1950 жыл.

4. «Соңғы зерттеуіміз бойынша Низамидің үлкен дастаны «Ескендірнамадан» мазмұнын алған, (астын сызған мен. - З.Т.) соны өсіріп, өзгертіп жазған...»²²⁶, 1951 жыл.

²²² Әуезов М. 20-томдық шығармалары. А., 1985, 19-том, 9-бет.

²²³ Әуезов М. 18-том, 138-бет.

²²⁴ Әуезов М. 18-том, 173-бет.

²²⁵ Әуезов М. 19-том, 9-бет.

²²⁶ Әуезов М. 19-том, 24-бет.

5. «Низамидағы» Қызыр пайғамбардың орнына (астың сызған мен. - З.Т.) Аристотель образын енгізеді²²⁷, 1945 жыл.

6. «Абай «Ескендір» жайындағы аңызды түгелімен сол Низамидің «Ескендір» поэмасынан алған... (астың сызған мен. - З.Т.) Бірақ ... өзінше өзгертіп, өсіріп алған²²⁸.

Ғалымның осынау кесімді тұжырымға қашан және қалайша келгені ғылым үшін әлі беймәлім қалып отырғанына қынжылмауға болмайды. М.Әуезов творчествосын зерттеушілер бұл жөнінде ештеңе айтпайды. Оның мәнісі Мұқаң кешкен «қилы заман» тәлкегінде жатыр-ау, деп есептейміз.

М.Әуезовтің соңғы, 20-томдық шығармалар жинағын өзірлеушілердің атынан жиырмасыншы томның соңында берілген түсінікте былай деп жазылыпты: «Мұхтар Әуезовтің абайтану саласындағы басты еңбегі болған монографиясы «Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845-1904)» жазылып біткен уақытты үнемі еске алып отыруымыз қажет. Сонда ғана біз сол тұстың әдеби атмосферасында болып өткен ауажайлылық, сол дәуір «талабына» орай Мұқаң да өзін-өзі сынап, кейбір ойларын терістеп отыру сарыны барлығын еске алмай отыра алмаймыз».

Осы арада М.Әуезовтің әуелі айтып, кейінде қайталамаған тағы бар тұжырымы болғанын да көрсету парыз. «Ескендір жұмбақтарын» Мұқаңның өзі бастап берген тәрізді. «Абай «Ескендір» жорығына қатысы жоқ бір әңгімені алып, сол арқылы философиялық ой айтады», деген мүлде жаңа сөз Мұқаңның абайтанудан оқыған лекцияларының жазбасында сақталғанын осы мәселенің кіріспесінде айттық.

Мұқаң жоғарыдағы пікірлерін әрдайым Абайдың шығыстық «назирагөйлік» дәстүрді дамытуымен байланыстырады.

Ә.Дербісәлин «Абайдың Ескендір» поэмасын жазуына байланысты Ы.Алтынсариннің осы тақырыптағы өлеңінің 1879 жылы хрестоматияда басылып шыққаны ой салғанға, түрткі болғанға ұқсайды» деп жорамал жасайды. Ыбырай да, Низами жырын («Ескендірнама» - З.Т.) негізге алғаны, екеуі

²²⁷ Әуезов М. 18-том, 97-бет.

²²⁸ Әуезов М. 20-том, 19-бет.

де Низами мадақтаған Александр Македонскийді керісінше, «қанышер, бүлікшіл, жазықсыз жанды қырушы ретінде» бейнелеген деп түсінеді. Ә.Дербісәлин Ыбырайдың Қыдыр-Ілиясы мен Абайдың Аристотелі арасындағы алшақтықты, Ескендірдің мәңгілік суды іше алмай, өлімге душар болуы Абайда мүлде жоқ екенін біле тұра, екі нұсқаның тамырын бір жерден іздеуге пейіл бергені түсініксіз. Дегенмен, бұл зерттеуші бір маңызды тұсқа нұсқайды. Ол – Низами нұсқасында Аристотельдің жоқ екені. Демек, Низамидің ізіне толық қосылмайды²²⁹.

Бұл пікір С.Мұқановтың Абай мен Ыбырайдың идеялық үндестігі туралы жазғандарымен сарындас²³⁰.

М.Әуезовтің жоғарыдағы айтқандарын толық қайталаған А. Нұрқатов «...Бірақ Абай ... оқиғалар желісін алған және оны өз тұрғысынан жырлаған» деп топшылайды²³¹.

Бұл мәселеде М.Әуезовтің дәйегі солғын тартады. Мен айтамын: «Дала уалаяты» газетіндегі өңгіме нұсқасында да Аристотель жоқ.

Ә.Жиреншин де осы пікірді төңіректеп, Абайдың «...өз тілімен, қазақ үлгісімен жазғанын» сюжеті, тақырыбы шығыс классиктеріне ұқсайтынын айтады. Дәлел ретінде Низамидің «Ескендірнама» дастанының «Иқбал наме» («Бақыт кітабы») деген екінші тарауында Ескендір айналасындағы Аристотель, Аполлони, Гермес, Сократтар аталатынын тілге тиек етеді²³².

Зерттеуші С.Қасқабасов «...бұрын ешқандай авторда, немесе фольклорлық шығармада айтылмайтын Ескендірдің отаны Македония екенін хабарлау және кейіпкерлерге мінез-деме беру газетте де, Абайдың «Ескендір» дастанында да бар»²³³ дейді. Осылай дәл байқаған пікірінен тез қайтып, мәселенің төркінін басқа жақтан іздеп кетеді. Себебі, бұл зерттеушінің ұстанғаны – газеттегі «өңгімені Абай жазған»

²²⁹ Дербісәлин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар. А., 1990, 170-171-беттер.

²³⁰ Мұқанов С. Жарық жұлдыздар. А., 175-бет.

²³¹ Нұрқатов А. М.Әуезов творчествосы. А., 1957,

²³² Жиреншин Ә. Кітапта: А.Құнанбаев шығармаларының толық жинағы. 538-бет.

²³³ Қасқабасов С. Абай тағылымы. А., 1986, 224-бет.

деген тұжырым. Демек, соны қалай да дәлелдеуге ұмтылады. Ол үшін «Ескендірді» Абай В.А.Жуковскийді де, «Талмудты» да оқығанын, бұл шығармаларда Александр Македонский туралы жазылғанын көрсетеді ²³⁴.

Зерттеуші Қ.Салғарин (1939 ж.т.) «Ескендір» поэмасындағы мағлұматтардың деректілігіне, нақтылығына назар аударып, былай деп жазады: «Осы орайда қазақ сахарасының бір түпкірінде жатқан Абай сонау көне грек тарихын қайдан біледі деген заңды сұрақ туады. Өйткені, ақынның «Ескендір» поэмасында пайдаланған тарихи нақты деректер ол оқыды делінген, жоғарыда айтқан «Низамиде де, Жуковскийде де, Талмудта да жоқ қой. Сонда Абай бұл деректерді қайдан алған? Бұл сұраққа зерттеуші ғалымдар да жауап бермейді. Сондықтан, ендігі міндет — осы сауалға жауап беру болмақ» ²³⁵.

Алдын-ала айтар болсақ, біз Қ.Салғариннің тапқан жауабына күдігімізді жасырмаймыз. Бірақ, оның зерттеуші ретінде көкейкесті мәселенің тамырын дәл басып, ғылыми ізденіске, ақиқат жолына жетелейтін нақты сұрақ қоюы, сол сұраққа жауап іздеуі әбден құптарлық. Өйткені, ондаған жылдар бойы ауыздан-ауызға көшіп, құлаққа сіңісті бұлжымас ақиқат ретінде тарап кеткен байламның осал жерін табуының өзі — жемісті талпыныс. Қай ғылымда да мәселенің қойылуы оны шешуден кем бағаланбайды ғой.

Осы мәселе көрнекті абайтанушы Төкен Әлімқұловты (1918-1967) да ойландырған. Абай «Ескендірінің» төркіні тайға таңба басқандай айқын еместігін Т.Әлімқұлов ерте байқаған. «Атышулы қолбасшы Александр Македонский туралы жазба деректер де, лақап-аңыздар да көп. Абай соның қайсысын оқығанын, қайсысын пайдаланғанын түгендеу қиын», - деп келеді ол: «Бұл дастан Ескендірнамадан көшірілмеген», деп батыл айтқан ²³⁶.

Қ.Жұмалиев (1907-1968) дастанның мазмұнына тереңірек үніліп, «Абай «Ескендірді» жазғанда тек шығыс клас-

²³⁴ Сонда.

²³⁵ Салғарин Қ. Абайдың тарихи танымы және оның қайнар көздері. А., 1995, 45-бет.

²³⁶ Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. А., 1993, 109, 111-беттер.

сикасын ғана емес, сонымен бірге Александр Македонский туралы тарихи шығармаларды да (Плутарх) пайдаланған», деген ой айтады²³⁷. Мұндағы көңіл аударарлық мәселе «тек шығыс классикасын ғана емес» деген түйткіл. Демек, Абайға Низами де, Науаи да жеткілікіз. М.С.Сильченко да бұл мәселеге тоқталып, «Абай Ескендір әңгімесін жазып, қазақ әдебиетіне Таяу Шығыстың Фирдоуси, Низами, Жәми, Науаи («Дала уалаяты» газетіндегі әңгімеде сияқты) аса көрнекті ақындары жырлаған тақырып пен образдарды» енгізгенін айтқан. Зерттеуші Абай «әңгімесінің, өсіресе, Науаиға жақын екенін, алайда тақырыптың дербес шығармашылық жолмен өзгеше шешілгенін»²³⁸ байқаған. Бірақ, М.С.Сильченко Абай «Ескендір» поэмасының сюжетін дәл белгілі бір шығармадан алған деген пікірден тартынады.

Бұл орайда М.С.Сильченконың мына пайымдауы назар аудартады: «Бәлкім, Абай өзінен бұрынғы ұлы ақындармен жарыса отырып, «назира» рухына беріліп қана қоймаған, Зұлқарнайын туралы мұсылман елдерінде таралған аңызға (астын сызған мен. – З.Т.) қарсы көркем туынды жасаған. Демек, ақынның өз шығармасын әңгіме (повествование) деп атауы тегін емес»²³⁹.

Осы арада мына бір жайға тоқталған да жөн болар еді. Абай шығармаларының 1909 жылы шыққан алғашқы жинағында бұл поэма «Ескендір әңгімесі» деген тақырыппен басылғаны мәлім. Ал, кезінде «әңгімесі» деген тақырыпты Абайдың өзі қойған ба, әлде жинақты шығарушылар қойған ба – мәселе де көңілге түйткіл ұялатады.

Байқап отырғанымыздай, Абайдың «Ескендірі» негізінде толық мәнінде «назира» жолымен қайта жырланған белгілі бір шығарма жатқан жоқ, аңыз болуы мүмкін, сондықтан да, автордың бұл шығарманы «әңгіме» деп атаған, атамағаны да ескеруге тұрарлық. Және де «назира» тәсілі шығарманың идеясын қарама-қарсы бағытта жырлау емес, жарыса жырлау болса керек-ті.

²³⁷ Жұмалиев Қ. YIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. А., 1967, 308-бет.

²³⁸ Сильченко М.С. Творческая биография Абая. А., 1957, С.129.

²³⁹ Сонда 131-бет.

Зерттеуші Е.А.Костюхин «Ескендірдің» Абай шығармалары ішіндегі шешілмеген жұмбақтардың бірі екенін дәл байқап, оның түп-төркіні туралы әлі де тиянақты тұжырым жасалмағанын ескертеді, өзінің байқағандарын ортаға салады. «Ескендірдің» төркінін Абайға негіз болған Науаи мен Низамиден іздемеу керек, фольклорлық аңыз-өңгімеден іздеу керек²⁴⁰ деп есептейді. Бұл жоғарыдағы М.С.Сильченконың пікіріндегі «аңыз» деген жорамалға жуықтайды.

Қазақ фольклорының білгірі ретінде Е.А.Костюхин халық арасында жиі кездесетін ауызша аңыз-өңгімелердің (притча) дидактикалық, тәрбиелік мәнін көрсете келіп: «Аңыз-өңгіме қысқа да нұсқа, айтайын деген ойы анық, түйіні тұжырымды» болады, - дейді. Осы белгілердің бәрін Абайдың «Ескендірінің» бойынан табады.

Зерттеуші Ескендірдің тегін анықтау үшін оның қай жылы жазылғанын анықтап алудың маңызды екенін айтады. «Бұл не? Шәкірттің алғашқы талпынысы ма, әлде тіс қаққан ақынның кең тынысты дастан жазуға кіріскендегі толғаныс — бастауы ма?...». Басқа зерттеушілер «Ескендірдің» қашан жазылғанын анықтауға ден қоймайды. Ал, бұл мәселе, жоғарыда айтқандарымыздай, поэманың тегін анықтауға көмектеседі. Дәлірек айтқанда, «егер Абай бұл шығарманы өмірінің соңғы жылдары жазған болса, оған осы аңыз («Дала уалаятында» басылған «Төкаппар өскербасы турасынан» деген өңгіме туралы сөз болып отыр» - З.Т.) материал болуы мүмкін. «Қалай дегенде де, - деп түйеді зерттеуші, - Абай поэмасының бастауын ауыз әдебиеттінің аңыз-өңгіме» дәстүрінен іздеу керек²⁴¹.

Міне, осылайша, тағы бір маңызды сұрақ көлденең дейді. Енді сол түйінді кім, қалай шешкен? Қ.Салғарин «Қалай болғанда да, Абайдың бұл деректі көне гректер жөнінде мол мағлұмат беретін бір тарихи шығармадан алғаны анық қой», деген жорамалды алға тартады. Бірақ, Қ. Салғариннің одан арғы пайымдаулары «Абай бәрін оқыған» деген сипаттағы жалаң тізім болып қана қалған. Ол Абай пайдалан-

²⁴⁰ Костюхин Е.А. «Известия АН Каз ССР». Серия общественная, 1968, №5, С. 59.

²⁴¹ Сонда, 60-бет.

ған нақты материал қайсысы деген негізгі сұраққа жауап бере алмайды да, айналып келіп, С.Қасқабасовтың пікіріне қосылады.

Ал, С.Қасқабасов болса, шындыққа таяп келіп, «Төкаппар әскербасы турасынан» өңгімені қолына алып отырып, батыл шешімге келе алмайды. Тіпті, зерттеушінің «Ескендірдің» отаны Македония екені ешқандай авторда, немесе фольклорлық шығармада кездеспейді» деген пікірі мүлде ұшқары. Ескендір туралы жазылған шығармалардың, айтылған аңыз-өфсаналардың санына жету мүмкін бе?

Т.Әлімқұловтың назарына Абай өмірбаянына қатысты аты белгілі Дж. В.Дрэпер іліккен. Ескендір туралы мағлұматты Абай Дж. В.Дрэперден алуы мүмкін, - дейді де, бірақ, Дрэпер шығармасының Абай «Ескендірімен» қабыспайтынына «жеңілдік» жасайды. Ал, мұндай «жеңілдіктің» Низамидің «Ескендірнамасына» байланысты айтылғанын да (М. Әуезов, Ә. Жиреншин, А. Нұрқатов, т.б.) білеміз.

Қолында нақты материал, газетте басылған қазақша-орысша өңгіме тұрғанда Ү.Сүбханбердинаның да «Абай Ескендір бейнесін дәстүрлі түрде емес, мүлде жаңаша жырлаған»²⁴² деп тайсақтауының да себебі түсініксіз.

Сонымен, «Ескендір» дастанының түп-төркіні жөнінде Мұхтар Әуезов айтқан, бір емес бірнеше рет дәлелмен айтқан пікірге қарсы дау айтпаймыз. Низамидың «Ескендірнамасының» бар екені де, онда Александр Македонский бейнесі жағымды көрсетілгені де рас. Абай бұл шығармамен таныс болуы мүмкін, яки үзіндісін, немесе толық зерттеп оқыған шығар.

Александр Македонский атына байланысты әуелі Ыбырай Алтынсарин өлең, кейін Абай дастан жазғаны мәлім. Біздің ойымызша, М.Әуезов келтірген эпизод²⁴³ Ыбырай Алтынсарин өлеңіне арқау болған. Онда дәл Низамидағыдай, Александрдың жанында Хызыр (Ыбырайда Хызыр Ілияс – З.Т.) болады. Ал, Абайда Аристотель ақыл береді. Бұл айырмашылықты да ескермеуге болады. Түптеп келгенде,

²⁴² Сүбханбердина Ү. «Дала уалаяты», 1964, 11-бет.

²⁴³ Әуезов М. 20-том. 190-193-беттер.

Хызырдың Аристотельмен алмастырылғандығы туралы мәселе де қызықты.

М.Әуезов Абайға «Ескендірді» жазу үшін Низами дастаны жеткіліксіз болғанын көрсеткен де, оның Еуропа әдебиетіндегі мағлұматтарды пайдаланғанын білдіреді. Бірақ, нақты қай шығарма екеніне нұсқамайды.

Басқа зерттеушілердің пікірі де осыған орайлас, ол туралы жеткілікті көрсеттік деп ойлаймыз.

Профессор Ш.Сәтпаева (1930-2001) Абай жасаған кейіпкер Ескендір Зұлқарнайын төңірегінде өз пікірін білдіре келіп, өлем әдебиетінде Александр Македонскийдің жағымды бейнесі ғана басым болып келгенін, ал қазақ ақыны сонау көне замандағы басқыншы, сан халықтың мәдениетін жермен жексен еткен тойымсыз, қорқау әрекеттерін тарихи шындыққа таяп әкеліп, тәлім аларлық терең ойлы шығарма туғызғанына назар аударады. Ғалымның бұл тақырыптағы ой қорытындылары мынаған саяды:

«Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасы әдебиеттану ғылымында байсалды зерттеліп, дәлелді тұжырымдар айтылған. Алайда, бұл поэманы өзі тақырыптас кейбір туындылармен қатар салыстыра, байланыстыра зерттеу, «александрияға» қазақ ақыны қандай өзіндік үлес, тың түсінік, жаңа шешім қосып, дәстүр байытқанын анықтау — Абай асқан биіктің тағы бір қырын аша түсер еді»²⁴⁴.

Шынында, осы тақырыптас шығармаларға бұл поэmanın ұқсастығы немесе айырмашылығы ғана сөз етіліп келді де, Абай «Ескендірінің» тарихи тақырыпты дамыта отырып, шығыс әдеби дәстүріне әкелген жаңалығы, осылайша «Ескендірнама» қазынасына қосқан үлесі ұлы ақынның тағы бір бедерлі белесі ретінде лайықты бағаланбай отыр.

Беделді ескендіртанушы Е.Э.Бертельс кезінде былай деген болатын: «Шығыс халықтарына Александр жорықтарының шын мәні беймәлім болды. Александрдың грек республикасын талқандап, халқын тәуелді етуіне, оның жорықтары Шығыс елдерін ойрандап, мәдениет қазыналарын жойғанына олар (Шығыс ақындары. - З.Т.) мән бере қоймады... Сондықтан да нағыз Александр тез ұмытылып, аңыздар мен

²⁴⁴ «Абай» журналы, 1996, №2, 34-35-беттер.

ертектер тұманында ғайып болды. Александрды өнегелі басқарушы етіп суреттеу дәстүрі қалыптасты». Бұл айтылғандарға Мұхтар Әуезовтің пайымдауларын қорыта отырып, әбден көз жекізуге болады²⁴⁵.

Абай мұраларының қазақ, Шығыс, Батыс мәдениетімен табиғи түрде ұштасқандығының кезекті бір елеулі мысалы деуге тұрарлық сүйекті шығармасы «Ескендірдің» қысқаша тағдыры осындай. Осы поэма арқылы қалың қазақ өзінің рухани тарихында Александр Македонский туралы қазақша түсінік, тұжырым қалыптастырды, өзгенің жеріне, байлығына көз тігудің әділетсіз екеніне тағы да көз жеткізді.

АБАЙДЫҢ КІТАПХАНАСЫ. Бұл арада біздің ойымызша, «Абай оқымаған кітап жоқ» деп қысқа қайырғаннан гөрі мына жағдайларды зерделеу қажет сияқты.

1. Абайдың тұрған жері, қоршаған ортаның әлеуметтік-мәдени, ғылыми деңгейі;

2. Абай пайдаланған Семей кітапханасының жайы-күйі. Онда болуға тиісті немесе болған әдебиеттердің сипаты;

3. Абайдың оқырман, зерттеуші, ақын, ғалым, билік адамы ретінде қандай әдебиетті қажетсіну мүмкіндігі;

4. Абай оқыған әдебиеттер туралы қолда бар айғақты деректер;

5. Абайдың өзінің білім деңгейі, діни, ғылыми, саяси көзқарасы;

6. Абай балаларының білім деңгейі, ынта қойған әдебиеттері.

Осы мәселерге, немесе біразына жақын бара алсақ, жорамалымыз ақиқатқа жуықтайды-ау, деп ойламыз. Әлбетте, көзбен көріп, қолмен ұстағандай бұлжымас дерек бізде де жоқ.

Мұхтар Әуезов «Ескендірдің» қай жылы жазылғанын көрсетпейді. Абайдың «1886 жылдан бастап Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын аударғанын»²⁴⁶,

²⁴⁵ Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его версии на Востоке. М., Л.-1948. С.4.

²⁴⁶ Әуезов М. 18-төм., 45, 152-беттер.

есейіп ер жетіп қалған шағында (1886-1904 жылдар) Науаи мен Низами шығармаларына ден қойғанын айтады²⁴⁷. Басқа зерттеушілер де бұл мәселені қозғамайды. Абайдың 1909 жылы шыққан тұңғыш жинағында да «Ескендірдің» жазылған жылы көрсетілмеген.

Біздің ойымызша, Абай «Ескендірді» 1895 жылы жазған. Мұны Абай дастанына негіз болған нұсқалардың бірі – «Төкаппар әскербасы турасынан» деген өңгіменің «Дала уалаяты» газетінде басылған (1895 жыл, 21 қаңтар) уақытын еске алып айтамыз.

Әлбетте, бірден-бір ақиқаты осы деп кесіп-пішуге хақымыз жоқ екендігін де ескертеміз. Пікір жарыспаса, бірін-бірі терістеп немесе толықтырып жатпаса, ғылыми түсініктер догмаға айналып кетер еді. Абайтанушылардың келесі ұрпағына қалатын жұмыс та аз емес дей отырып, «Ескендір» поэмасы төңірегіндегі өңгіме осымен аялдай тұрсын деген тілекпен нүкте қойдық.

Абайдың «Дала уалаяты» газеті шыға бастаған алғашқы сандарынан бастап үзбей оқып отырғанын, оқып отыруға тиісті болғанын өз шамамызша дәлелдедік.

Абайдың басқа да басылымдарды, Ресейдің орталық қалаларында шыққан журналдары алдырып оқығаны, үйінде сақтағаны туралы бұлжымас архив дерегі де²⁴⁸, естеліктер де бар²⁴⁹. Абай өз өмірінің соңғы он жылында тек ғылыми-зерттеушілік, шығармашылық жұмыспен айналысқаны, Семейден Жидебайға мезгіл-мезгіл кітап алдырып, өзі де өкеліп тұрғаны жөнінде мағлұматтар жеткілікті. Бұл кезде Абай философиямен, өмірдің мәні, жаратылыстың сыры туралы мәселелермен айналысады. Діннің негіздеріне, тек ислам ғана емес, адамзат мәдениетінің құнды мұралары, дүниетанымның кілті ретінде өлемдік басқа да діндерді зерттеуге ден қояды. Ғылыми трактаттар – ғақлиялар жазады. Әдеби шығармашылыққа мейлінше пейіл беріп, дастан түрінде кесек шығармалар жазады, аудармалар жасайды, өзінің бұрынғы жазғандарын қайта қарап, редакциялайды.

²⁴⁷ Әуезов М. 19-том, 37-бет.

²⁴⁸ Қазақстан ОМА, 15-қор, 2-тізімі, 399-іс, 85-86-парақтар.

²⁴⁹ Қазақстан ҒА. OFK №599 папка.

Абай қажетіне жаратқан әдебиеттер, алдымен «қалың журналдар» еді. Себебі, провинциядағы Семей кітапханасы сияқты кітапханада үнемі көп томдық іргелі ғылыми еңбектер, шығармалар жинақтары, көне кітаптар сақталды деудің қисыны аз. Сондай-ақ, шығыс әдебиетінің асыл нұсқалары көп болды десек те, ұшқарылық жасармыз.

Бұл кемістіктің орынын «қалың журналдар», сөздіктер мен энциклопедиялар, оқулықтар толтырды. Сонымен бірге, мұнда негізінен сол кезде шыққан жаңа кітаптар, көркем әдеби кітаптар, журналдар мен газеттер болғаны шындыққа жанасады.

XIX ғасырдың аяғында Санкт-Петербург пен Мәскеуде шығып тұрған қалың журналдардың көп болғанын, олардың әдеби, танымдық құны ерекше болғанын айта кетуіміз керек. Төменде сол кітапханада болған, Абай қажетіне жарады-ау, деген біраз журналдың тізімін де бердік.

Семей кітапханасында энциклопедиялық сөздіктер болғаны даусыз. Солардың ішінде 1890 жылы шыққан көп томдық «Энциклопедиялық сөздіктен» Абай өзіне қажет көп нәрсе тапқанын байқауға болады. Абай өзі ұшығын естіген жайларды, оқиғаларды тиянақтап, жете білу түсу үшін энциклопедияға жүгінеді. Ал, Абай сияқты өздігімен оқып-жетілген адам басқа, іргелі ғылыми әдебиеттерді колға алмас бұрын анықтама, сөздік, энциклопедия сияқты тілі жеңіл, көлемі ықшам әдебиетпен танысып, белгілі дәрежеде дайындықтан өтеді.

«Энциклопедиялық сөздіктің» бірінші томында, кейін соның негізінде шыққан Брокгауз-Эфрон энциклопедиясы деп аталатын 1911 жылы шыққан «Жаңа энциклопедиялық сөздіктің» бірінші томында Аристотель туралы, Александр Македонский туралы көлемді мақалалар берілген²⁵⁰.

Аристотель философиясына ден қойған Абай-ғалымның осы мақалаларды оқуы әбден мүмкін. Ал, Семей кітапханасында әртүрлі энциклопедиялық сөздіктердің болғаны күмән туғызбайды. Біз бұл арада Семей кітапханасының қыр қазақтары немесе қоныс аударып келген орыс шаруалары

²⁵⁰ Энциклопедический словарь Брокгауз-Эфрон, М., 1991, С. 148-149, 424-440.

үшін ұйымдастырылмағанын, облыс әкімшілігінде қызмет істейтін чиновниктер мен ақсүйектерге арналғанын ұмытпайық. Ал, олардың көбісі-ақ жан-жақты білімді, ой-өрісі кең адамдар болатын. Бұған дәлел көп. Солардың қалауымен қазына ақшасы есебінен кітапхана толықтырылып тұрған, мұнда сол кездегі Ресейдің орталық қалаларында шығатын «қалың журналдар», газеттер уақтылы келіп тұрған.

«Ескендірге» қатысты мағлұматтарды толықтырып, байыту үшін Абай пайдаланған «Сөздіктегі» мақалалардың мазмұнына назар аударайық. «Сөздікте» Александрдың әкесі Филипп Македонский екендігі, б.э.д. 356 жылы туғаны, 13-жасынан Аристотельдің тәрбиесінде болғаны айтылады. Аристотель Александрдың әкесі Филипппен құрдас екен. «Александрдың дарыны ерте танылып, дербес өрекетке ұмтыла бастаған, баққұмар болған». Аристотель ханзаданы 4-жылдай тәрбиелейді. Бұл жөнінде Александр: «Әкем маған өмір сыйлады, ал ұстазым қалай өмір сүру керектігін үйретті», - деген екен.

Филипп патша өлгенде 20-жастан асқан Александр таққа отырады. Аристотельдің кеңесі бойынша бұдан былай балғын патишахқа Аристотельдің жиені Каллисфен деген философ кеңесші болады.

Александр Македонский өзінің көп жорықтарының бірінде (331 жылдың жазында) «Парсы қақпасы» деп аталатын қақпаға келіп тіреледі. Персияға кіретін бұл қақпаны 40 мың сап, әскер күзетеді екен. Қақпаны ала алмаған Александр айла жасап, қарсыласының ту сыртынан келіп жеңіске жетеді. («Ескендірдегі» қақпаны еске алайық. — З.Т.). Осында 4-жыл өткен соң, (325 жылы) Үнді мұхитына дейін барып, қайтып келе жатқанда оның әскері Белужистанның ұлы шөліне тап болып, көп шығынға ұшырайды.

«Ескендірге» қатысы бар-ау, деп сүзіп алған ақпарларымыз осындай. Үңіле қарасақ, Абайдың Аристотель деп, Ыбырай Алтынсариннің Қызыр-Ілияс деп отырғаны Аристотельдің жиені Каллисфен болып шығады. Ал, «Дала уалаятындағы» әңгімеде патша ақылшысының аты аталмайды.

Демек, тарихта аты мәлім, бүкіл өмірбаяны, қызметі бүге-шігесіне дейін белгілі Александр Македонский сияқты

тарихи тұлғаның қасындағы адамды Аристотель еткен - Абайдың ұшқыр қиялы деп есептейміз. Бұған дәлел ретінде әңгіменің сюжеті бойынша шиеленіскен оқиғаның шешімі ой қорытудың индукциялық әдісі арқылы табылады. Кішкене ғана көз сүйегі арқылы адамның тойымсыз құлқынын толтыру жөніндегі Абай тұжырымы Аристотельдің логикасына келіп қабысады. Осылайша, ұлы ғалымды ізінен таныған Абай, оны әңгімедегі данышпан ақылшының орнына қойған.

Кезегі келгенде айта кететін тағы бір мәселе бар. Ол – Абайдың біз атаған сөздікпен танысудан тапқан олжасы – тек Ескендірге ғана қатысты емес. Бұл сөздіктегі «Аристотель» мақаласынан Абай Аристотель философиясының қырсырына қанықты.

Дәл осы тұста Абайдың діни, философиялық дүниетанымын тереңдетуге себепкер болған әдебиеттер жөніндегі аз-кем пікірімізді де білдіре кеткеніміз артық болмас. Абай қандай еңбектерді оқыған деген мәселе әркімді де толғандырғанын көрсеттік.

Жоғарыда біз Семей кітапханасы туралы айттық. Бұл кітапханада мерзімді баспасөз нұсқаларының көп болғаны – дәлелденген мәселе. Қиыр аймақтағы кітапханаға «Русский вестник», «Русская старина», «Русская мысль» сияқты танымдық журналдар, «Православное обозрение», «Вера и разум» сияқты діни журналдар, Халық ағарту министрлігінің журналдары келіп тұрған. Бұл басылымдар Абай сынды ізденгіш зерттеушіге өте қажет болғандығы түсінікті. Абайдың ғылыми талап-тілегін қанағаттандырады-ау, деген тұрғыда қарап, біз сол журналдардың шағын тізбесін жасадық. Ұлы ойшылдың зерттеушілік лабораториясын танып-білуге талпынғандарға бұл тізбе керек те болып қалуы мүмкін (Ғылыми еңбектердің тақырып аттары орысша беріліп отыр.).

1. Липицкий П. Вера и знание, журналда: Вера и разум, 1889, № 6
2. Зеленогорский Ф. Природа и жизнь по Аристотелю, журналда: Вера и разум, 1891, № 17
3. Любимов В. Изучение природы в древности и в новое время. Русский вестник, 1891, № 6, 7

4. Виноградов П. Трактат Аристотеля о государстве Афинском. Русская мысль, 1892, № 11
5. Амфитеатров Е. Исторический обзор учений о красоте и искусстве. Вера и разум. 1889, № 19
6. Корсунский И. Учение Аристотеля и его школы (перипатетический) о Боге. Вера и разум. 1891, № № 9,11,14,16,19,21,23
7. История Аристотелевской философии. Вера и разум, 1891, №№ 6, 9, 12
8. Метафизика Аристотеля (перевод П.Первова и В.Розанова). Журнал Министерства Народного просвещения. 1891, № 2
9. Об истолковании Аристотеля (введение и перевод Э.Радлова). Журнал Министерства Народного просвещения. 1891, №№ 1,2

Ал енді Абайдың Дж. В.Дрэперді оқығаны жөнінде Д.Кеннанға А.Леонтьевтің айтқаны туралы тарихи деректі де²⁵¹ ескермеуге болмайды. Дрэпердің еңбектері көп. Соның ішінде «История умственного развития Европы». СПб. 1869. Басылымын оқығанын, бұл еңбектен Александр Македонский хақында ғана мағлұмат алмағанын, әлемдік ақыл-ойдың дамуы туралы да білімге қаныққанын күмәнсіз шындық ретінде қабылдау керек.

БІЛІМДІДЕН ШЫҚҚАН СӨЗ. Бір ескертетін мәселе, Абайдың көне дәуір философиясымен әуестенуінің ақындық шеберлікті жетілдіруіне де көмектескенін байқамаймыз. Абай тек табиғат берген дарынымен ғана қалыптасқан ұлы ақын ғана емес, оның сөз өнері, поэтика туралы да теориялық кемел дайындығы болған.

Абай ойшылдығы оны әлемдік эстетикалық ойдың негізіне жетелеп апарған. Баршаға мәлім: «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел», дегенде, Абай айтылар сөздің сыртқы түрі немесе идеясы туралы ғана емес, ішкі қасиеттерінің ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы әлемдік эстетика талаптарына сай өзгергендігін де айтқан айтқан деп түсінеміз.

²⁵¹ Дж. Кеннан, Сибирь и ссылка, С-Петербург, 1900, С.18.

Мұхтар Әуезовтің көрсетуі бойынша, еңбектерін Абай оқыған «философ білгіштердің ішінде Спенсер»²⁵² де бар. Ағылшынның позитивист философы Г.Спенсер (1820-1903) адамның қабылдау қабілеті мен танып-білу ерекшеліктері мәселесін сөз өнеріндегі әдеби стильге байланыстыра келіп, былай деген екен: «Сөз таңдау, сөз қолдану ерекшеліктерінің негізінде де бір ғана талап – ықыласты (оқырманның – З.Т.) үнемдей білу талабы жатыр. Ойды ең жеңіл жолмен жеткізе білу кей уақытта бірден-бір, басқа барлық жағдайда басты мақсат болуы керек»²⁵³. Басқаша айтқанда, әрбір сөз иесі көп күш жұмсамай-ақ, оқырман, тыңдарман жүрегіне өз ойын жеткізе білуі қажет екен. Сол Спенсерде «ойлау қуатын үнемдеу, тиісінше, қабылдаушының ықыласын үнемдеу»²⁵⁴ деген принципті қағидалар бар.

Абай поэзиясының түр жағынан қарапайым, көлемі жағынан қысқа, ұғымға жеңіл келетінін білеміз. Абай сөздері ханға да қарашаға да ұғынықты. Сонымен бірге көркемдік қуаты күшті. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы» тиетін болсын деген принципінен Абай тайған емес. Бұл - әрі қарапайым, әрі көркем болсын дегені. Көркемдіктің шарты – қарапайымдылық, қарапайымдылықтың өзі – көркемдік. Абайды оқығанда біз осыны түсінеміз. Бірақ, эстетикалық тұрғыдан алғанда **қарапайымдылық** дегеніміз – **қарабайырлық** деген емес, үстірттік, жайдақтық емес. Осы екі ұғымды шатастырып алмайық. Қарапайымдылық – айқындық, ұғымға, қабылдауға жеңілдік, қысқалық.

Аристотель өзінің «Поэтикасында» ойды сөзбен білдірудің қасиетті жолы ретінде «айқын сөйлеуді» айтады. Әртүрлі жағдайда «қарапайым төменгі стиль мен бейнелілік элементтерін шебер ұштастыра білуге» шақырады²⁵⁵.

Абай «өлеңді ермек үшін» жазбаған, адами болмысты игеру, оқырмандарын өз соңынан ерту үшін жазған. Демек, Аристотель, Спенсер теорияларын басшылыққа алып, әр

²⁵² Әуезов М. 20-том, 52-бет.

²⁵³ Шкловский В.О. Теория прозы. М.-Л., 1925, С.9,10.

²⁵⁴ Сонда.

²⁵⁵ Энциклопедический словарь Брокгауз-Эфрон, М., 1991, С. 426.

жолы айқындыққа, көркем қарапайымдылыққа ұмтылған. Өйткені, ол адами болмысты көркемдік тәсілдерімен игерудің өміршең жолы қарапайым көркемдікте жатыр, деп білген. Сонда ғана «іші алтын, сырты күміс сөз сарасы» туатындығына сенімді болған.

Бұл айтылғандар Абайдың поэзия теоретигі екендігін көрсетеді. Абай өлендерінің міншіл, сыршыл, уағыз тұрғысында келетіндігі мәлім. Дәл осы қасиеттерімен Абай Аристотельдің поэзия мұраты туралы айтқан ойларына толық жауап береді. Поэзияны өнердің бір түрі ретінде қарастырған Аристотель «поэзия ақиқаттан бастау алып, соған негізделсе де, ақиқат тұрғысында қабылданбайды, айтайын деген ойы, идеясына қарай ақиқат қандай болу керек деген тұрғыда қабылданады» деп келеді де: «Поэтикалық (ақындық – З.Т.) өнердің көздейтін мақсаты – идея беру, ой айту арқылы адамдардың жанын тазарту, жеке бастың күйкі қам-қаракетінен арылтып, жалпы адамзаттық ортақ өлшемеге, адамгершілікке жетелеу», - деп тұжырымдайды²⁵⁶.

Дәл осынысымен поэзияны тарих ғылымынан жоғары қойып, философияға жақындастырған Аристотель теориясын Абай өзінің шығармашылық тәжірибесінде ақтап шығады.

Поэтика теориясына жетік Абай әрқашан оқырманын, тыңдаушысын көз алдынан бір сәт те кетірмейді. Оны көріп отырады. Оқырманның ой-қабілеті мен күш-қуатына құрметпен қарайды, қажытпайды. Бұл да философ-ақынның мол теориялық дайындығын көрсететін қасиеті. Авенариус айтқандай «жан қуаты шексіз емес»²⁵⁷.

Сондықтан, «оны үнемдей білу, сөйтіп неғұрлым көп нәтиже алуды көздеу қажет». Өйткені «философия дегеніміз – ой қуатын рәсуа етпей әлемді танып-білу». Аристотель поэзияны философияға жақындатып отыр. Демек, бұл айтылғандар поэзияға да толық қатысты. Абай ұстанған бағыт, қолданған әдіс – осы үнемділік, қарапайым көріпкелдік арқылы мақсатқа жету.

Сондықтан, Абай басы артық шілтерлі теңеу, шытырман ұйқас, шамшыл орамдар қолданбайды. Әрине, біз бұл

²⁵⁶ Сонда, 431-бет.

²⁵⁷ Сонда.

жұмыста Абайдың эстетикалық көзқарасын талдауды мақсат етпейміз.

Тақырыбымызға көлденеңдеп қалған көне грек философиясымен таныс Абайдың одан сөз, өлең теориясы туралы да оқып-білгендігін көрсетпек ниетіміз.

М.Әуезов көрсеткеніндей, Абайдың эстетикалық көзқарастарына Пушкиннің, Лермонтовтың өсері болған²⁵⁸. Тіпті, Мұқаң Абайды Герценмен, Добролюбовпен, Чернышевскиймен, Белинскиймен де жақындастырады. Мұның да қисыны бар шығар.

Біздің байқағанымыз — Абай ақындығының күрескерлік рухынан гөрі философиялық, ойшылдық сипатының басымдығы. Оның моральдық, дидактикалық поэзиясы, ғақлия сөздері әлемдік философияның (батыс, шығыс деп бөлінетіні жоқ) қайнарынан нәр алды, соған сүйенді. Абайдың — абайлық күдіреті, ақындық күдіреті де осында жатыр.

²⁵⁸ Әуезов М. 19-том, 51-бет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Абайтанудың революцияға дейінгі (XIX ғасырдың басы – XX ғасырдың бірінші ширегі) бастаулары, қайнар-көздері, жарық көрген түрлі мәтіндердің айырмашылығы осылайша қарастырылды. Ақын лабораториясына қатысты қызықты құбылыстар байқалды. Демек, тақырып аясы өте кең, өлі де жан-жақты бағдарлап, терең зерттеуді қажет етеді.

Революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің материалдарын абайтанудың қайнар бастауы деп есептеуге әбден болады. Баспасөз бетінде, атап айтқанда, «Дала уалаяты» газетінде Абай шығармаларының тұңғыш рет жарық көруі қазақ мәдениеті мен әдебиеті тарихындағы аса маңызды, ерекше құбылыс ретінде бағалануға тиіс. Бұл материалдардың құндылығы:

а) кезінде Абай есімін қалың жұртшылыққа жария етіп, оның еңбектері қазақ қоғамында мүлде жаңа сипатты озық ой-пікірдің қалыптаса бастағанын көрсетуінде;

ә) қазақтың сөз өнерінің әлемдік үздік поэзия дәстүрінде дами бастағанын көрсетуінде;

б) баспасөздің әдеби процеске тікелей қатысуының, оны ілгері жетелеп, дамытуының өнегесі болуында деп санаймыз. Баспасөз бетіндегі жарияланымдар Абай үлгісінің қаншылықты маңызы бар екенін айғақтайды.

Саны көп болмаса да, сапасы жағынан мүлде жаңа Абай шығармалары баспасөздің бет-бейнесінің өзгеруіне, қоғамдық сананы жаңаша қалыптастыруға өсер етті.

Екіншіден, алғашқы қазақ баспасөзі Абай үшін ұшан-теңіз мағлұмат көзі болды. Абай кең-байтақ қазақ даласындағы саяси-экономикалық өзгерістердің қай бағытта өрбіп келе жатқанына баспасөз арқылы да қанықты. Абайдың кең алымды ой-пікір түйіндеуіне баспасөздің әсері болды. Даму жағынан әрқилы аймақтардан алған ақпарлар негізінде Абай жаңа қоғам туралы, қазақ тұрмысының қазіргі жайы мен келешегі туралы ой қорытты, бұл қорытындылар Абай шығармаларына тақырып ретінде өзек болды.

Отаршылдық саясаттың жаңа сипат алуы капиталистік өндірістік қатынастардың барған сайын тереңдеуі, қазақ даласына кең тарауы нәтижесінде, белең алып келе жатқан

құбылыстарды саралау арқылы Абай бұл қатынастардың қазақ халқы үшін пайдасын көре білді. Бұл пайда — қазақ даласына әлемдік білімнің алдымен орыс тілі арқылы таралуында еді. Екіншіден, Абай жаңа жағдайда экономикалық және рухани өмірде моральдық-этикалық тұрғыда қазақ ұлтына қатер төніп келе жатқанын байқады.

Экономикалық жағынан алғанда жаңа қатынастарға тез көндіге алмаған қазақ халқының басындағы ауыртпалықты көрді. Көшпелі тірліктің күні өтіп бара жатқанын ескертіп, шаруашылықты жаңаша құруға шақырды. Бұл мәселеде Абай «Дала уалаяты» газетімен толық үндес екендігін атап көрсетеміз.

Моральдық-этикалық тұрғыда Абай ел билеудің жаңа құрылымының кеселдеріне сәйкес қазақ арасында өтірік, жала, парақорлық сияқты кесепаттың өршіп келе жатқанын айқын аңғарды. Баспасөз бетінде жария болған фактілер Абайға үлкен ой салды. «Дала уалаятында» жарыққа шыққан Абай шығармалары төңірегіндегі пікір алысулардың тарихи маңызы зор. Бұлар қазақтың тілі мен әдебиетінің келешегі жөнінде мәселе қозғаған шын мәніндегі салиқалы ой бөлісудің алғашқы көріністері еді.

Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деп басталатын өлеңдерінің «Дала уалаяты» газетінде жариялану фактісінің тарихи маңызы, сонымен бірге, Абай шығармаларының жазылған жылдарын дәлірек анықтау мәселесіне қозғау салды. Бұл өлеңдердің қалай шыққанын індете зерттеу үстінде біз «Жаздыгүн шілде болғанда» 1885 жылдың маусым, шілде айларының бірінде жазылған деген қорытындыға келдік. Демек, 1909 жылы шыққан алғашқы жинақтан бастап, осы уақытқа дейін, «1886 жылы жазылған» деген мағлұмат түзетуді қажет етеді. Сондай-ақ, «Болыс болдым, мінеки» деп басталатын өлең 1888 жылы мамыр айында жазылған. Бұл да «1889 жылы жазылған» деп жаңсақ көрсетіліп келді.

Ал, «Ескендір» поэмасының қашан жазылғаны осы уақытқа дейін анықталған жоқ, зерттеушілер бұған назар аудармаған. Біздің анықтағанымыз — «Ескендір» 1895 жылы жазылған.

Бұл шығармаларды тереңірек зерттеу үстінде Абайдың ақындық лабораториясына байланысты біраз ой түюге болады. Абай өзінің ақындық жауапкершілігіне өте зор мән берген. Кәкітай Ысқақұлы атап көрсеткендей, «Абай өзінің тереңнен жазатұғын ақын екенін»²⁵⁹ білген. Бір жазғанын қайта қарап, тіпті қайыра жазып шығатын болған. Демек, ел арасында Абай шығармаларының бірнеше нұсқасы таралуы әбден мүмкін. Біздің бұл тұжырымымыз Абай шығармалары текстологиясының өлі де аяғы жерге тимеген проблемаларын көрсетеді және келешектегі ізденістерде еске алуға тұрады деп есептейміз.

Баспасөз бетінде Абайдың тірі кезінде жарық көрген өлеңдерінің орысша жолма-жол аудармасы қатар берілуінің өзі өте маңызды еді. Олар Абай шығармаларын орыс тілді оқырмандарға таныстырудағы алғашқы талпыныстардың қандай екеніне нұсқайды. Мысалы, сол кездің өзінде орыс зерттеушісі А.Алекторов газетте жарияланған «Болыс болды кей кісі» өлеңінің Д.Сұлтанғазин аударған орысшасына сілтеме жасайды. Өлеңдегі азаматтық сарынға, ащы мысқылсынға назар аударады²⁶⁰.

Ал, Ә.Бөкейханов Абайды «... қазақ поэзиясындағы жаңа ағымның әкілі» дегенде, тағы да сол «Дала уалаятындағы» «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің орысша аудармасын негізге алған. Ол аударма арқылы Абайдың «... сөніне мазмұны сай (әсіресе, табиғатты суреттеген) өлеңдері көп» екенін көрсетеді²⁶¹.

Абай - баспасөз бетінде тұңғыш рет жыр жарысын бастаған ақын. «Жаз», «Жазғытұрым» тақырыбына Абай өлеңінен кейін «Дала уалаяты» газетінің бетінде бірінен соң бірі бірнеше өлең қатар жариялануы осыны көрсетеді. Осылайша, Абайдың жылдың төрт мезгіліне арналған өлеңдер циклының тууына баспасөздің ықпалы тиді-ау, деп болжам жасауға болады.

²⁵⁹ Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңдері., СПб, 1909, 4-бет.

²⁶⁰ Алекторов А. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. СПб, 1900, С. 633.

²⁶¹ Россия, том-ХІІІ, СПб, 1900, С. 204.

Баспасөз бетінде аударма шығармалардың көп жариялануы Абай аудармашылығына да әсер етпеді ме? Сапасы әр түрлі аудармалар сыншыл Абайға ой салып, шығармашылық талпынысына қанат бітірген деп айтсақ, артықшылығы жоқ. Мысал ретінде И.А.Крыловтың өлеңдерін газет аудармашылары да, дәл сол өлеңдерді Абай да аударғанын жоғарыда айттық. И.Никитин шығармаларының аудармасы жөнінде де осындай бөсеке-жарыс бар сияқты.

Танымдық ақпарат көзі ретінде баспасөзді сұңғылалықпен пайдалана білген Абай өз замандастары болған білімді қазақ азаматтарымен танысты. Олардың ішінде Ы.Алтынсарин мен Ш.Уәлихановтың өмірбаянына, еңбектеріне қанықты. Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаев, Р.Мәрсеков, Д.Сұлтанғазин, А.Құрманбаев, О.Әлжанов сияқты қайраткерлердің жазғандарын оқыды, олардың саяси және ағартушылық көзқарастарымен танысты. Газет қаламгерлері мен Абай арасындағы идеялық, шығармашылық сабақтастық, үндестік анық байқалады. Мұны балаң қазақ публицистикасына Абайдың ұстаздық ықпалы деп түсінеміз.

Абайдың «Ескендір» поэмасын төркіндетуге де баспасөз материалдары құнды дерек ретінде көмектеседі. Абай өзінің осынау жоталы туындысын «Дала уалаятындағы», «Төкаппар әскербасы турасынан» деген тақырыппен орысшадан қазақшаға аударылып басылған аңыз-әңгіме негізінде жазған және сюжет желісіне басқа да қайнарлардан деректер қосқан.

Баспасөз бетінде Өскенбай, Құнанбай, Абай, Шөкөрім жайындағы, Абайдың туыстары мен балалары жөніндегі материалдар көп басылды. Абайдың айналасына қатысты бұл деректердің құны біз үшін қымбат.

Абайды, оның шығармаларын, өулетін көпке мәшһүр етуде бүкіл Қазақстанға, Түркістан өлкесіне, орыс қауымына таралған «Дала уалаяты» газетінің ерекше қызметіне лайықты баға беретін кез келді. Сондай-ақ, кейінірек шыққан «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің Абай шығармаларын таратып, насихаттаудағы орны айрықша екені дау туғызбайды.

Осы орайда «Абайды тірі кезінде көп қазақ білмеptі» дегеннің негізсіз екенін айту қажет. Тіпті көрнекті публи-

цист әрі ақын Міржақып Дулатовтың өзі Абайдың «... туғанын, жасағанын өз елі тобықтыңдан басқа қалың қазақтың көп жері білмей де қалды»²⁶², деп жазуы да ұшқарылық еді. «Революциядан бұрын Абай жөнінде ешнәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды. Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған»²⁶³.

Абайдың ақындығы, ойшылдығы туралы революциядан бұрынғы баспасөз бетінде жарияланған материалдар абайтанудың қаз тұрып, қанаттануына қолайлы жоралғы болды. Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласында «Абайдың тарихи миссиясы, рухани болмысымыздағы орны, көркемдік-эстетикалық сипатта дұрыс көрсетіліп, алғаш рет қазақ оқырмандарының алдына тартылды»²⁶⁴. «Қазақ» бетінде Абай тақырыбына өсіресе көп барған қазақтың аса көрнекті публицистер Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатов болды. Олар Абайдың қазақ халқы үшін жасаған аса қымбат тарихи еңбегіне сындарлы баға бере отырып, ақын шығармаларын халық игілігіне айналдыруға барынша күш салу керектігін айтты. Өйткені, «Абайдың аты жоғалуы... қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей еді»²⁶⁵.

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, С.Торайғыров, М.Дулатов т. б. Абайды өзіне ұстаз тұтты, онымен үндес болуға ұмтылды, өз жазғандарында Абайдан үзінділер келтіріп отырды. Міржақып публицистикасы, Мағжан поэзиясы Абай өнегесімен қалыптасты.

Абайдың революциядан бұрын насихатталуына қатысты Т.Көкішевтің «... Абай даңқының жайылу жайы баспасөз бетінде жарияланған мақалалардан анық көрінеді»²⁶⁶, деуінің тиянағы берік екендігін жоғарыда көрсеттік. Зерттеуші бұл тұжырымын тереңдете келіп, «... баспасөз бетінде Абай жайында, оның шығармалары туралы арнаулы пікірлер айтылып, қорытындылар жасалуы — кеменгер ақын творчес-

²⁶² «Қазақ» газеті, 1914, №67.

²⁶³ Әуезов М., 20-том, А., 1985, 16-бет.

²⁶⁴ Нұрғалиев Р., Кітапта: Ақ жол, 1992, 7-бет.

²⁶⁵ «Қазақ» газеті, 1914, №67.

²⁶⁶ Көкішев Т. Сын сапары, А., 1971, 164-бет.

твасының танымы және даңқы жайылуының ең негізгі жолы (астын сызған мен. — З.Т.) еді» дейді²⁶⁷.

Абай шығармаларының текстологиясында әлі де шешімін таба қоймаған мәселелер бар екені дау туғызбайды. Бұл арада Мүрсейіт қолжазбаларына қоса, Сәдуақас Шорманов, Оразке Уақбайұлы, Өмірбек Жылқыбаев, Мәди Әсенов, Сүлеймен Мәкеев т.б. көшірмелерінің басшылыққа алынуы керектігін көрсете отырып, ертеректе баспа бетін көрген өзге де нұсқаларды ескермеуге болмайды. Осы жұмыста жасаған талпыныстармыз ақын шығармаларының 1897, 1906, 1909, 1916 жылдары кітапқа кірген нұсқаларына біз білмейтін тағы басқа қолжазбалар мен көшірмелер негіз болды-ау деген жорамалға әкеледі. Демек, ақын шығармаларының асыл нұсқасын түзу үшін бұл басылымдарды да еске алуды дұрыс санаймыз.

Өзгені былай қойғанда, 1933 жылдан бері қарай шыққан жинақтарда бірқатар сөздердің әрқилы басылып таралуымен кім келісер екен?

М.Әуезовтің өзі күмән туғызып, дұрыстығына күдіктеніп отырса да, «жеткілікті дәлелі болмағандықтан» қалам тигізе алмаған жайттар да баршылық. Ғалымның кейінде ғана «Абайтанудан жарияланбаған материалдар» (1988 ж.), «Абайтану дәрістерінің дерек көздері» (1997 ж.) деген атпен шыққан жинақтарға кірген жазбаларында қазіргі зерттеушіге ой салатын ескертпелері баршылық. Мұқаң Абай шығармаларының бірнеше варианттары болғанын, олардың тіпті Абайдың өз қолынан шығып таралуы мүмкін екендігін де жоққа шығармайды.

М.Әуезов «Абай шығармаларының 1933 жылғы басылымын» тексеріп отырып жинақтың 206 тұсына текстологиялық өзгерістер дайындаған. Кей сөздерге түсінік берген²⁶⁸.

Мысалы, «Бөтен елде бар болса...» деген өлеңде қарап, «Ауыр жұмыс кез болса», деген жол туралы ойланып отырып Мұқаң: «Кейбір көшірмеде осы жолдың артынан «Араздығы сөз болса» деген жол кездеседі. Бірақ, басқа көп көшірмеде ол жоқ. Тегі Абай өзі кейін тастаған болуы ке-

²⁶⁷ Сонда.

²⁶⁸ Абайтану дәрістерінің дерек көздері». 1997, 28-42-беттер.

рек»²⁶⁹ деп жазып қойыпты. Бұл сөздерді ғалымның тарапынан Абайдың шығармашылық лабораториясына жасалған барлаудың бір көрінісі ретінде түсінсек керек. Сол жол кейінгі жинақтарда өз орнын тапқан²⁷⁰.

Сол сияқты 1933 жылғы толық жинақтың 96-бетіндегі «Бәрекедді батыр дептен» кейін «Мықты боп бара жатыр деп» деген өлең жолы қосылған» деген жазулар да Мұқандікі. Мұқаң сол қосылғанды құптаған²⁷¹.

Керісінше, содан кейінгі сегізінші жолдағы «Иман жүзін тоздырар», деген жолды «Иманның жүзін тоздырар» болып түзеткен, Мұқанның пікірі қабыл алынбаған. Осы өлеңнің аяғына қарай «Кесапатқа жолықты» деген тіркес туралы Мұқаң «Кейбір көшірмелерде бұл жерде «Кесапатқа жолықты» емес, «молықты» деп жазыпты.

Ішім өлген, сыртым сау²⁷²

деп басталатын өлеңнің:

Мұның қалай, батыр-ау?-

деген жолынан кейін Мұқаңның «Бес күн арқаң босаса» деген бір жол қосылған» деген ескертпесі бола тұра, қазіргі жинақтарда «Үш күн арқаң босаса» түрінде шығып жүр. Мұндай мысалдар аз емес.

М.Әуезовтің жарияланбаған шығармалары қатарындағы жазбалардың бірінде «Қарға мен түлкі? Екі вариант - ?» деген күдікті ойды білдіретін жазба да назар аудартады. Бұл арада мәселе Крыловтың «Қарға мен түлкі» деген өлеңінің «Жұрт біледі, күледі» және «Боқтықта талтандап» деп басталатын екі аудармасы туралы екені түсінікті. Абайдың ақындық мінезінің бір көрінісі ретінде жеке шығарманы екі рет аударуын атап өткенбіз. Ал, жоғарыдағы ескертпеге қарағанда Мұқаң осы екі мәтіннің қайсысы Абайдікі екеніне толық сене қоймағандай.

²⁶⁹ Сонда, 1997, 30-бет.

²⁷⁰ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 84-бет.

²⁷¹ Сонда.

²⁷² Сонда, 101-бет.

Абайтанудың көкейкесті мәселелері әлі де бар екенін атай келіп, Ә.Дербісәлин: «Абайды тану, зерттеу өмірдің өзі сияқты толассыз, тоқтаусыз құбылыс және солай болуға тиіс те. Өйткені, мәселеге шындап, бүгінгі интеллектуал оқушының көзімен қарасақ, Абайды тану тек халықтың, қоғамның, ғылымның ғана міндеті емес, оны оқып, үйрену - өзін мәдениетті, білімді санайтын әрбір азаматтың азаматтық парызы, оның ұлттық көркемдік түсінігін тәрбиелеу мен өсірудің бірден-бір құралы»²⁷³, деп бұдан жиырма жыл бұрын айтса, абайтанудың маңызды проблемаларына деген ықылас мына біздің заманда, қазақ халқының тәуелсіздікке қолы жетіп, ой-санасы жаңа биікке көтерілген шақта тіпті өсіп отыр.

Соңғы 10-15 жылдың өзінде Абайдың ойшылдығы, ақындығы, шешендігі туралы жүздеген мақалалар жарық көрді. Әдебиеттанушылар мен тілшілер, философтар мен саясаткерлер, педагогтар мен экономистер, айта берсе ғылымның басқа да көптеген салаларының өкілдері Абай тақырыбына қалам тартуда. Сөйтіп, «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасак, рухына сонша жақындармыз» деген М.Дулатов сөздерінің ақиқатқа айналды.

«Абайға әркімнің-ақ бар таласы», деп поэзияның қадір-қасиеті туралы ұлы ақынның өзі айтқанын сәл өзгертіп алсақ, Абай туралы айтып қалғысы келетіндердің аз еместігін байқаймыз. Әлбетте, Абай шығармашылығы туралы жеңіл-желпі жаза, сөйлей салу бір басқа да, оның ойларын зерделеп, әрбір сөзі мен тыныс белгісіне дейін терең, дәйекті зерттеулер жүргізудің жөні бөлек. Абай туралы жазудың жауапкершілігі өте ауыр.

Абай шығармаларының тектсологиясына өлшеусіз еңбек сіңірген М.Әуезовтің бұл саладағы жұмыстарымен етене таныс ғалым Мекемтас Мырзахметов Мұқаңның «Мүрсейіт қолжазбаларының өзіне де сергек текстолог ретінде үлкен талғам, сыншыл ой көзімен қарап, ондағы бірсыпыра (астын сызған мен. - З.Т.) өлең жолдары мен кейбір мысал өлең-

²⁷³ Дербісәлин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар., А., 1990, 170, 171-беттер.

дерге күдіктене қарайтынын...» айтады²⁷⁴. Мұның дәлелі ретінде Мырзахметов: «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деп басталатын Абай өлеңінің алғашқы жолы «тұрыпты» емес «болыпты» деп өзгерген нұсқасы Мүрсейітте кездескенін, «Мақтаным қалай демес ақсақал бай», - деп басталатын өлеңінің де екі қолжазбада көп өзгерістерге ұшырағанын мысалмен көрсетеді.

Мүрсейіттің көшіруші ретіндегі алақолдығына немесе сауатының кемдігіне сенімсіздік білдіруге бұл мысалдар негіз бола ма? Абайға барлық жағынан бізден жақын Мүрсейіттің жазбаларындағы әрқилы жазылған сөздердің астарында басқа сыр жатқан жоқ па? Ашып айту керек, әртүрлі жазылған сол сөздер, көбінесе, мағына жағынан бір-біріне өте жақын, кейде синоним түрінде келеді.

Зерттеуші М.Мырзахметов те осы тақылеттес сұрақтардың төңірегінде көп ойланған. Осынау күрделі мәселе жөнінде ол мынадай жорамалдар айтады:

1. Мүрсейіт ақын «шығармаларын асыл түпнұсқадан тікелей көшірумен бірге, кейбіреуіне Абай маңындағы жақын адамдар арқылы қол жеткізуі мүмкін. Ондай шығармалар Мүрсейітке ауызша немесе жазбаша түрде жетті ме?»

2. «Бір ғана асыл түпнұсқадан көшіріп отырған болса, не себепті абсолютті түрдегі текстологиялық бірізділік сақтала бермейді».

Міне, зерделі зерттеушінің осындай орынды сұрақтарды көлденең тартуының өзін бағалы қадам санаймыз. Ғылыми ізденістерде мәселені дұрыс қоя білу — мақсатқа жетудің кілті екені мәлім. Және де бұл — абайтануда тұңғыш рет айтылып отырған жаңа сөз. Абайдың абайлығы да сонда — бұл ақынның қолынан шыққан «асыл нұсқаның» неге бірыңғай бола бермегеніне күдік келтіруге ауыз бармайды.

Бірақ, даусыз бір ақиқат бар. Оны Абайдың өзі айтып кеткен. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал». Ендеше, біз «асыл түпнұсқалардағы» өзгешеліктер дегенде мәселені «Абайдікі» дегеннен бастамай, керісінше сөзін саралап: осы Абайдікі ме? болса, дәлел-қазығы беріктігіне көзіміз жетсе, Абайдікі деп неге қабылдамаймыз? Яғни, Абай өзі

²⁷⁴ М.Мырзахметов. Әуезов және Абай. А., 1997, 91-*бет.

де екі немесе бірнеше түрлі ғып жазуы мүмкін-ау, деп айтатын кез жетті ғой. Абайдың ақындығының бағасы одан кеміп қалмайды. Осы еңбегімізде біз бұл ойымызды түспалдап та, ашық та айттық. Ендеше, Мүрсейітті жартылай болса да ақтайтын, жақтайтын ізденістерден неге тартынбас керек.

Әрине, басы-қасында болмағандықтан, кесіп айту — ұшқарылық. Бірақ, шама келгенше жақындап барып, қисынды жорамал жасауға хұқымыз бар деп санасақ, Мырзахметовтың мәселе көтеруін құптау керек. Құптай отырып, «Әйтеуір бізге беймәлім белгілі бір себептердің болуы да мүмкін ғой»²⁷⁵, — деп уақыт өткізе берсек, жауапкершіліктен тайсақтап, келер ұрпақтың мойнына жүк артып тастап жүре берсек, бізден де бір сұрау болар.

Әсіресе, «бұлардың бәрі де автордың еркінен тыс болып жатқан құбылыстар...» деген Мырзахметовтың үзілді-кесілді пікіріне қол қоя алмаймыз.

Сонда не айтпақпыз? Абай да — адам, ол шығармашылық тұлға — ақын. Өлең — оның тұла бойын жарып шыққан перзенті. «Ермек үшін жазылмаған», «Ынталы жүрек сезген сөзді» иесіз қалдыра алмас. Қайта оқып, тағы толғанып, толықтырар, түзетер. Сол толықтыру, сол түзету алғашқы нұсқадан асып түсті ме, кемшін қалды ма? Ол да мүмкін. Сол сәттегі ақынның көңіл-күйі ойында қандай сөз, қандай бояу туғызса, сол қалпында қағазға түсер болар. Шығармашылық психологияның ерекшелігінің өзі — бір қалыпта тұрмайтындығында. Адам ойы — жансыз механизм емес, бір бұрап қойсаң сол беті тоқтағанша бір ырғақпен тақылдай беретін.

Абайдың жекелеген шығармаларының мәтіні жөнінде Мұқанның айтқан, айтқысы келсе де айта алмаған ойлары аз болмағанын, көп толғанып, көп ізденіп шеше алмай, кеткен түйіндері аз емес екендігін мойындау керек. Оған мына мысал да айғақ бола алады:

Қартаңнан жасқа жақпас қайғы ақылы, **

Қартаң сүймес жайнақы, жайдарыны.

Қарны шығып, қабағы қалың тартқан,

²⁷⁵ Абай, сол басылым, 1-том, А., 1995, 89-бет

Қасаң келіп қартайар бай қатыны,-

деген өлеңді Мұқаң жинаққа кіргізбепті. Мазмұны да, қазақы сөз саптасы, өлеңдік түзілімі де «Абай сөзіне деңгейлес келіп жұтынып тұрғанына»²⁷⁶ біздің де көзіміз жетті. М.Әуезов мұны білмеді ме? Білді. Бірақ, біздің таңданып, тамсанып отырған Абайымызды осы бейнелес бірен-саран өлеңмен отбасы, ошақ қасының ақыны деңгейіне түсіргісі келмеді. Онсыз да қорғаштап, сол үшін өзі таяқ жеп жүргенде мұндай: «Қарны шығып, қабағы қалың тартқан, қайдағы бір бай қатынын» өлеңге қосқан, анайы болмаса да құлаққа тұрпайы, көзге қораш сөздерді ақынның аузына салғысы келмеді.

Өзінің де жазатыны бар: «Абайдың кей өлеңдерінде тұрпайы сөздер кездеседі. Әсіресе, Абай заманында онша өрескел, сөлекет көрінбеген, бұл күнде біздің жастар айтуға ұялатын, оқыса именіп оқитын», «ойнас», «көт», «ұма», - деген тәрізді натурализмдер бар. Енді осыларды баттитып баса бермей, көп точка қойып, түсіріп кетіп отыру қажет сияқты»²⁷⁷.

Баспа редакторына осыны жазып отырған ғалым, әрине, өз қолынан келіп тұрса, мұндай қарапайым сөздердің қатарын толықтыра бергенше, жоғарыдағы бір шумақты құрбан етуді артық санауы мүмкін-ақ емес пе? Заман солай еді. Оған Мұхтар Әуезов жауапты да, жазықты да емес.

Мұқанның архивінде дәл осындай басқа да мысалдар бар екеніне М.Мырзахметов бірнеше тұста куәлік етеді. «Өлеңді мен айтпаймын ермек үшін» - разночтение, шолақ, аяқтары жоқ, бірақ екі жақсы жолы бар:

Наданға айтқан ақыл сол мысалды,
Жауғандай тасқа жаңбыр қалар жұқпай»,-

²⁷⁶ М.Мырзахметов. Әуезов және Абай. А., 92-бет.

²⁷⁷ Әуезов М: Абайтану дәрістерінің дерек көздері. А., 1997, 48-бет.

деген жолдарға, мысалы, Мұқаң «ерекше мән бере қараған»²⁷⁸. Бірақ, осындай Абайға тән жолдар бола тұрса да, өлеңді ұлы ақын шығармаларының қатарына қоспаған.

Осындай бас ашық жағдайларды көре тұрып, ғалымдардың қолдауын оқи отырып, біз тағы да Абай өлеңдерінің, дәлірек айтқанда, қолтума жазбаларының әрқилылығы туралы пікіріміздің тиянағы нығая түсті ме, деп ойлаймыз.

Мұхтар Әуезов сынды ұлы ғалым бүкіл өмірін арнап тұрғызған, іргесін бекітіп берген, абайтанудың ғылыми мұнарасы әлі де биіктей бермек, «мен қазақпын» деген әрбір ойшыл азаматты биік адамгершілік парасатқа жетелей бермек.

²⁷⁸ М.Мырзахметов. Әуезов және Абай. А., 1997, 42-43-беттер

**АБАЙДЫҢ КӨЗІ ТІРІСІНДЕ
БАСЫЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫН САЛЫСТЫРАТЫН
НҰСҚАЛАР**

«Дала уалаятыны» газеті,
1889 жылғы 17-қаңтар

Семей оязы, Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнан-
бай ауылының Бақанас өзенінде Көпбейіт деген жерге қо-
нып жатқандағы түрі.

Жаздыкүн шілде болғанда.
Бөйшешек өсіп толғанда.
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда.
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жүні қылтылдап,
Құр ағарып алыстан
Суда тұрып шыбындап.
Құйрығымен шылпылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап.
Арасында құлын, тай
Айнала шауып, бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрған сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап.
Ақ білегін сыбанып,
Сыбырласып сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Байлар келер ауылға
Аяңшылы жылпылдап.
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,

Жасы үлкендер бір бөлек
Әзілдесіп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін.
Тамақ бер қынқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына.
Салтанатты байлардың,
Жай отырған сөйлемей,
Шаршағаннан ыстықта,
Самаурыны бүрқылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген.
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған,
Жас бозбала бір бөлек.
Су жағалап қутыңдап.
Қайырып салған құстары,
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап.
Тамашасын шалдардың
Қошемет қылып қарқылдап.

1988 жылда май айында Ақшатау деген жерде, Семей облысы менен Жетісу облысының чрезвычайный сиезі болғанда, бір уездің ел билеушілерінің түрі.

Болыс болды кей кісі
Бар малдарын шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе-дағы елдерін
Ұстай алмады мығымдап.

Сияз бар десе жүрегі
Орнықпайды суылдап.
Күштілерге ұшырасуға
Қайраты жоқ болған соң,
Бата алмайды шыбындап.
Әлсіздерге көз салмай,
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күледі жымындап.
Жай жүргенде бір күні,
Атшабар келді лепілдеп.
«Ояз шықты, сияз бар»,
«Ылау» деп, «ат» деп дікілдеп.
Сасқаннан халықтың
Жүрегі кетті лүпілдеп.
Старшын-биді жиғызды
- Ат жарамды, жақсы үймен
Шапшаңырақ күтін! – деп.
- Құдай қосса осы жол
Ақтармын елдің сүтін,- деп.
Қайраттысып, қамқорсып,
Саймандарын бүтіндеп.
Жетімнің қамын жегенсіп,
Мақтанады кісімсіп,

Оязға сөзі сенімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның жайы білінді.
Қазақты жеген қайратты «ер»,
Әрлі-берлі тартысып
Ісі арамы жеңілді.
Ағыны күшті асаулар.
Ноқтаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі бірдей терілді.
«Өз малым» деп қойған
Мал иесіне берілді
Қайрауы жеткен мықты би,
Қалдырып нетсін көңілді.
Ақылы жандар қамалап,
Үсті-үстіне ағалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейіп,
Болыстың көті шөмейді.
Таңертеңнен шабады
Әрлі-берлі далпылдап.
Болған соң ашылып омырау күн ысты
Қойын кетті алқылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Ұрсып жүр барқылдап.
Кейбіреуге таяғы,
Тиіп кетті бартылдап.
Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Сөйлесе кетсе біреумен,
Ағыны қатты аңқылдап.
Үні бөлек өзгеден
Ояз кірсе жарқылдап
Елің бұзық болған соң.
Ояз жатыр шартылдап.
Табанынан тозады,
Құр жүгіріп тарпылдап.
Кісі емес, сен өздерің,
Бір мінезін ұқпайсың.

Момындық күшті екенін
Білсең-дағы тұтпайсың.
Сияздан соң елінді,
Қысып алып кетпейсің.
Тентек пенен таязды
Арам істедің демейсің.
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп «күп» дейсің.
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттейсің.
Сүйегі жасық, ақыл аз
Болыстықтың жолы тар.
Қолдан келмес жұмысқа
Мұнша болдың несіне іңкөр.
Келесі сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар,
Бұл күніңе бір күні,
Боласың ғой деймін зар.

ТӨКАППАР ӘСКЕРБАСЫ ТУРАСЫНАН

«Дала уалаятының» газеті, 1895 жыл, №3

Бұрынғы заманда Македонияда Ескендір патша болыпты. Мәртебені бұл жақсы көреді екен, һәм қызғаншақ екен. Өзінің қараған уалаятын азсынып, өздерінің қасындағы жақын тұрған халықтармен соғыспаққа барыпты. Соғыс болып қандар судай ақты, көп халық қырылды, көп қандар бекерден-бекер төгілді.

Ескендір қасындағы патшаларды жеңіп, бұлардың халқын өзінің патшасына қосты. Сондада бұған разы болмай, алысырақ жайларға соғыспаққа барды. Әр түрлі көп жайларды қаратты. Мұның бұл атағы барша дүниеге жайылды. Мұнан бәрі де қорқар еді, хандардың ханы, патшалардың патшасы дер еді.

Ескендірдің көңілі тасып, такаппарлық кіріпті. Бұл соғысып қаратқан жайлары тағы да аз болып көрініп, дүниенің баршасын қаратпаққа ойланыпты.

Дүниенің баршасын қаратып, жердің үстіндегі халықтардың бәрін билейін деп ойлады.

Ескендір қисапсыз көп әскер жинап алып, адам білмейтұғын алыс жайларға қарай жөнеліпті. Бір күні бұл әскерлерімен сусыз үлкен құмнан жүріпті. Бұл жайдың жанжағында адам жоқ, қу дала, медиен екен бұл алыс жол адам жеңбеген Ескендірді шаршатыпты. Бек қатты шөлдеп, ішейін десе су жоқ, өзіменен бірге алған суы таусылып қалыпты. Не қыларын білмей қатты сасыпты. Ескендір ашуланып қызметкерін ұрып өлтіруге де ойланған еді, сол мезгілде жарқырап бір бұлақ көрініпті. Патша қуанғанынан қасына жетіп барса, жіңішке таспадай болып мөп-мөлдір бұлақ ағып жатыр екен. Ескендір жата қалып бұлақтан су ішіп сусынын қандырыпты. Бұлақтың суы бұған бек дәмді һәм салқын болып көрініпті. Мұнан соң өзімен бірге алып жүрген балықты алдырып келіп суға жудырып жей бастапты. Балық бек дәмді болып һәм судан иісі сүйкімді болыпты, Ескендір таңқалып, ғажапқа қалыпты.

- Күдіксіз, мұндай ғажайып бұлақ бір бақытты жайлардан бастап ағады екен, - деп айғай салыпты, - қазір барып соғысып қаратып алалық, - депті.

Ескендір тұра келіп, бұлақты өрлеп жоғары жүріпті. Жүріп отырып ақырында ұжмақтың қақпасындай бір қақпаны көріпті. Қасына келсе, жабулы тұр екен, ашайын деп байқаса, қатты жабулы тұр екен, аша алмапты.

Патша қақпаны қағып «аш» деп айғай салыпты.

Ұжмақтың ішінен бір дауыс шығып:

- Сені мұнда кіргізуге болмайды, бұл есік құдай тағаланың тұрағына алып барады, - депті.

- Бұл құдайдың жайы болса, мен жердің патшасымын, - деп шыдамастан Ескендір жауап қайтарыпты. — Мен адам жеңбеген Ескендірмін, апырым-ау, маған да ашпай ма? - деп айғай салады.

- Жоқ, - деп ұжмақтың күзетшісі жауап берді.

- Біз мұндай бәрін жеңім деген адамды білмейміз. Біз өзінің кінәсінің нәпсілерін жеңген адамдарды білеміз. Бұл жай бір-ақ әділ сопыларға тиісті, - депті.

Ескендір бұл белгісіз жайға қанша кірейін деп ұмтылса да, өтініп сұрап һәм қорқытса да дәнеңе болмайды. Қақпа бұрынғыдай-ақ жабулы күйіменен тұрыпты. Ескендір ештеме қыла алмайтұғынын көріп, қақпаны ашпаған соң, сонда тұрып ұжмақтың күзетшісінен былайша деп өтініп сұрапты:

- Сен білесің бе, менің дүниені қаратқан ұлық екенімді, барша халықтың үстінен қарап тұрмын, - дейді. — Баршалары менің алдымда құлдық ұрып, баршалары мені хандардың ханы, патшалардың патшасы деп біледі, - дейді.

- Егерде мені өздеріңнің жайларыңның ішіне жібергің келмесе, маған, тым болмаса менің мұнда келгенімнің белгісі үшін белгі қылып бір нәрсе бер, - дейді. — Барша халайықтар адам батып баспаған жайға менің барғанымды біліп таң қалсын, — дейді. Ұжмақтың күзетшісі:

- Алсаң ал, ақылсыз, — депті. — Мінеки, саған пайдалы нәрсе, бұл сенің жаныңның қайғы-қасіретін жазар, — депті.

- Бұл нәрсеге бір қабат қарасаң сенің бұрынғы ұстаздарыңнан есітпеген данышпандыққа үйретер, — деп, — енді өз жөнімен жүр бер, — дейді.

Ескендір бұл сыйды асығып алып, өзінің әскеріне қайтып келді. Бұл берген сыйы кісінің сүйегінің жарықшағы екенін көіріп аң-таң қалыпты.

- Патшаларды жеңгіштерді қандай сыймен сыйлайды, — деп Ескендір ашуланып, айғай салыпты. — Менің мұнда бейнет шегіп келгеніме мұндай сый лайық па? — дейді.

Кісінің сүйегінің болымсыз жарықшағын ашуланып лақтырып жібереді. Әскердің ішінде бір данышпан бар еді.

Бұл айтты:

- Ұлық патшамыз, бұл сыйды жек көрмеңіз. Сүйектің бұл жарықшағы қанша кішкене болып көрінсе де, ғажайып кереметі бар. Сен мұны қазір көресің, бірақ мұны алтын я күміспенен бірге таразыға тарттыруға бұйыр,- деді.

Ескендір данышпанның сөзін тыңдап, оның айтқанынша бұйырды. Таразыны алып келіп, бір жағына сүйектің жарықшағын салып бір басына бір кесек сом алтын салды. Патша көрді де ғажапқа қалады. Сом алтын кісінің сүйегінің жарықшағынан жеңіл шықты. Алтынды тағы да қосып еді, тағы да сүйек ауыр шықты. Күміс салып еді, тағы да сондай болды және тағы да мұндай ауыр нәрселерді бір басына салған сайын соншалық екінші басы төмендеп ауырлай берді. Ақырында Ескендір шыдай алмай өзінің айбалтасын алтынменен бірге салды.

Енді менің айбалтам басар деп ойлады.

Мұның айбалтасы ауыр болса да, сүйектің мұндай жарықшағы тұрған таразының басы бұрынғыдай-ақ басып тұрды.

- Ғажайып,- деп Ескендір айғай салды. — Сүйектің мұндай жарықшағы да, мұншалық ауыр нәрселерді де басады екен. Япырым-ау, бұл сүйекті басатұғын дүниеде амал бар ма екен, — дейді.

Данышпан айтты:

- Патшам, бар, — дейді. — Мұның амалы оп-оңай.

Сол жерде бір уыс топырақты алып сүйектің жарықшағының үстіне салып еді, таразының сүйек тұрған басы

жоғары көтеріліп, алтын тұрған басы төмен түсті. Ескендір бұрынғысынан да қайран болып таң қалды.

Данышпан айтты:

- Ұлық патшам, бұл сүйек — сол сүйек, кісінің тірі күнінде көзі тұратұғын сүйек, — дейді. — Кісінің көзі үлкен емес. Сонда да мұның қызғаншақтығының һәм баршасын билесем екен деп ойлайтұғын нәпсінің мөлшері жоқ, — дейді. — Жан-жағындағы қызықты нәрселерді көп көрген сайын, мұның бәрін алғысы келіп тілей береді. Алтын да, күміс те һәм ғайри өзге байлық та һәм құрмет те адамды тірі күнінде тойғыза алмайды. Бөрі де бұған аз көрінеді. Бәрін де көбірек алсам екен деп тілей береді. Қашан ажал келгенде, кісіні топырақ жапқанда тоймайтұғын мешкейлік те, һәм қисапсыз мәртебені жақсы көретұғыны да тоқталып, ақыры тамам болады. Ол дүниеде байлыққа да, атаққа да ешбір құрмет болмайды, — дейді.

Ескендір ойланып тұра қалды, данышпанның сөзі мұны ұялтты. Мұның барша соғысып қаратқанының бәрі мұны тірі күнінде разы қыла алмайтұғынын, һәм өлгеннен кейін өзіне еш нәрсенің керек емес екенін білді.

Мұнан соң өзінің ғаскерлеріне - «қайт», -деп бұйрық қылды.

СЫНАҒАНДАҒЫ АТТЫҢ СЫНЫ

Қисса «Кінәз білән Зағипа», Қазан, 1897 жыл

Шокпардай кекілі бар қамыс құлақ,
Қой мойын, қоян жақты бөкен қабақ:
Шығыңқы ауыз-омыртқасы жалы майда,
Үзіліп ойлық желке тұрса сағак.

Салпы ерін, теке мұрын, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.
Бөп-бөлек ойынды еті омыраулы
Бүркіттей тоят алған салық төсті.

Жуан сіңір бақайлар, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жер соғар бауыр сіңірі әлді келіп,
Жауырыны етсіз бітсе тақтайдай-ақ.

Тар мықын, талғақ жая, қабағайлы,
Алды, арты бірдей келсе ерге жайлы...
Балтыры болса жуан шақпақ етті,
Санды келсе, дөңгелек болып көтті.
Жүні қысқа, бауыры болса жазық.
Арты талтақ, ұмалы үлпершекті.

Жұп-жуан шідерлігі, бота тірсек,
Бір атты дәл осындай мініп жүрсек,
Төңкеріп екі көзін тостағандай,
Жуас болса, белдеуде байлап қойып.

Жығылмай һәм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып белдеуде тұрса әсем.
Жуан жуас, мінуге болса берік,
Осындай риза емеспін ат мінбесем.

Алшысынан тымақты кигізгендей,
Шадландырып жігітті күлгізгендей.

Қардан ақ, мақпалдан қара болса,
Әдемі мінген сайын жарау болса,
Сат десе мың тілләға сатбас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса.

БҮРКІТ

Қисса «Кінәз билән Зағипа»,
Қазан, 1897 жыл

Бүркітші қансонарда шығады аңға,
Табылар тастан түлкі аңдығанға.
Жүйрік ат, тату жолдас бір ғанимат,
Жарасар ықшам киім аңшы адамға
Табылар салаң етіп қашқан ізі,
Сымпаң қағып жылғадан із алғанға.
Бүркітші тау басында қағушы ойда
Ізінің бетін түзеп аңғарғанға.
Тартқанда томағасын қыран бүркіт,
Қарайды сонда самғап бір қырымға.
«Түлкі өрлеп төмен ұшсам қалады» деп,
Қанды көз қайқаң қағып шыкса аспанға.
Көріп тұра қалады соның түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Керіліп көкке қарап секіреді,
Аспаннан қыран қомдап құйылғанда,
Қыржаңдап қырық пышақпен қылар хайла,
Қылмай ма, о да талас шыбын жанға?
Қолында сегіз найза көрінеді
Бермейді батыр хаял ертең таңға.
Екеуі жарқ-жұрқ етіп алыспай ма?
Шыққандай жеке батыр қан майданға.
Біреуі көк, біреуі жер тағысы
Адам үшін батысар қызыл қанға
Бүркіт қара ақ қарда, түлкі қызыл,
Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға.
Сыртынан жауырыны бүлк-бүлк етер,
Астына қыран бүктеп дәл басқанда.
Қара шаш көтерілсе екі шынтақ,
О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда?
Аппақ бет, жалаңаш ет, құмырсқа бел,
Баурыңа кіріп кетер қымтағанда.
Ақыл, көрік, мінезі бірдей болса
Боз баланың арманы жоқ жалғанда.
Сонда бүркіт тойқандап әсемденер.

Алпыс екі хайлалы түлкі алғанға.
Көңілінде бахшы жаман неш нәрсе жоқ
Кеңесің аң болады құс салғанда.
«Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдасар,
Ең үлкеннің атына байлағанда.
Таудан жуа тергендей көп жиылса
Құмарың бір тарқайды әр алғанда.
Қызық көрем жалғаннан деп ойласаң,
Боз бала қарамай шап жығылғанға.
Кәдірі болмас көп сөздің көп мақтасаң,
Суретін біле алмассың көп бақпасаң.
Оқыса бұ сөзімді құсшы оқысын,
Құс салып біле алмайсың дәм татпасаң.
Тимей ме көңілімнен айтқан сөзім
Бір ұстап әр сөзімді салмақтасаң.
Насихат қып шығардым осы сөзді,
Бозбала, осыны ұқ, сөз таппасаң...

БҮРКІТ СЫНЫ

Мәди қолжазбасынан

Көк тұмсығы жұкалау, келсе жалпақ,
Мелжемді²⁷⁹ қожыр аяқ, бұты талтақ,
Көз ауданы қып-қызыл, кешкіл²⁸⁰ маңдай.
Іші кең, саны жуан, өзі шалқақ.

Баялы²⁸¹, құйымшақты, қауырсынды,
Құйрығы ап-ажарлы үзін жүнді.
Жүнді басты, шекелі кең маңдайлы,
Жапырақ жирен²⁸² шуда, жалпақ қылды,

Саңғыру жүн сабалақ, алқалы²⁸³ кер,
Тақысы бүкісі жоқ қомағай ер.
Айыр сүйек ашамай арасы кең,
Болса жақсы бұл-дағы бір қара жер.

Топшысы әлді біткен жоғарылау,
Шалғысы құйрығына барса таяу.
Ұшса ұшқыр, тау басында шақырмайтын,
Бір түлкіден басқамен болмаса жау.

Қалың ерін, қара тіл, қанға тоймас,
Қанша қымбат алсаң да басын жоймас.
Жирен тұяқ шұбарды тауып салсаң,
Жаза ұстаса жөне ұшып, өсте қоймас.

²⁷⁹ Мелжемді - қарулы

²⁸⁰ Кешкіл маңдай — маңдай үсті батыңқы деген мағынада.

²⁸¹ Баялы — қауырсыны жүндірек деген сөз.

²⁸² Жирен — малдың, әсіресе жылқының түсі.

²⁸³ Алқалы — кеуде жүнінің алқаға ұқсаған шұбарлығын айтады.

Мәди Әсеновтің түсіндірілмелері пайдаланылды.

БҮРКІТТІҢ СЫНЫ

Сүлеймен қолжазбасынан

Жұқалау, көк тұмсығы келсе жалпақ,
Мелжемді қожыр табан, бұты талтақ,
Көз ауданы шүңірек, кешкіл маңдай.
Кең иық, саны жуан, төсі шалқақ.

Топшысы келсе алдына жоғарылау,
Шалғысы құйрығына тұрса таяу.
Көкте ұшқыр, тұғырында шаңқылы жоқ,
Бір түлкіден басқаға болмаса жау.

Қолыңнан өзі тілеп ұшса самғап,
Құрғатпай қанжығанды күнде қандап,
Дүниенің бір қызығы қыран бүркіт,
Алыстан ат терлетіп тапсаң таңдап.

Шегір көз қанды балақ қыран бүркіт.
Бозбала, қапы қалма, малыңды іркіп,
Алпыс екі айлалы түлкі ұстап,
Байлансаң қандай қызық қарға сілкіп.

Қара тіл қанжар қияқ, қанға тоймас.
Қанша көріп тұрса да алмай қоймас,
Шұбар тұяқ жиренді тауып салсаң,
Ердің құнын берсең де басын жоймас.

Лып етіп етпетімен кете зулап,
Тым епті сыпырғанда жер бауырлап.
Жарқ етіп жақпар тастан түлкі қашса,
Шаңқ етіп қызды ұстаған бозабала нақ.

Бұлқынып, болмайды деп шайқасқандай.
Сытылып құтылмақ боп байқасқандай.
Қараңдап дөң басында жатса басып,
Тар жерде екі ғашық айқасқандай.
Жібермей асып алса жұлқынғанға,

Босатпай бүре түсіп, бұлқынғанда,
Бұлтартпай жұмарлап ап, илеп жатар,
Шынымен ынтасы ауыл ұмтылғанда.

Көк тұмсық көзге дейі қанға батып,
Үстіне аттай мініп отырғанда.
Көңілге көрмек үшін о да қызық.
Ұқсайды қыз бен жігіт қосылғанға.

АҚЫЛДЫ ӨДЕТ ЖЕҢБЕГІ

Оразке қолжазбасынан

Тереңнен қозғап,
Жүректен толғап,
 Буынды, бойды босатқан;
Көргіштің көңілін,
Білгіштің өмірін,
 Жаңғыртып жайып жасартқан;
Жалынды, нұрлы күшті тіл,
Сайраймын десең өзің біл.

Сөзіңнің гүлін,
Шеберлік түрін,
 Салуға деймін мінің бар;
Дарияны түптеп,
Меруерттей үптеп,
 Өткізе берер кімің бар.
Қиналма бекер, тіл мен жақ
Көңілсіз құлақ ойға олақ.

Басында мый жоқ,
Қорықпаса сый жоқ,
 Екі жүзді қайда жоқ.
Тасбиқсыз иман,
Тағылымсыз қылған,
 Тағатында пайда жоқ.
Мұнафиқ мінез шыны жоқ,
Пайдадан басқа мұңы жоқ.

ҚЫЗҒАЛДАҚТАЙ ҚЫЗЫҚТЫ ӨМІР

Ғабиден Мұстафин,
Абай өлеңі деп жазып берген. Алматы, 1944 жыл

Қызғалдақтай қызықты өмір
Күні жетсе, солмай ма?
Еркін өскен ерке көңіл
Қайғы, шерге толмай ма?

Тасыған қайтып, толған солып,
Төгілер күн болмай ма?
Алтын жастық бекер болып,
Аһ ұрар күн болмай ма?

Ақ сұңқар құс торға түсіп,
Торығар күн болмай ма?
Тарықтырып, зарықтырып,
Сарғайтпай ма сондайда?

Мен қайғыдан қан жұтқанда,
Дерттің таппай дауасын.
Жар бол сонда, жалғыз Алла,
Жан сүйгенім, қайдасың?

АБАЙДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖИНАҚТАРЫНДАҒЫ ӨЛЕҢДЕРДІ ТЕКСЕРУГЕ ҚАЖЕТ НҰСҚАЛАР

«Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен»

1909 жыл «Насихат қазақия» кітабынан

Бастырған — Зейнелғабиден Әміреұлы.

М.Әуезовтің мұрағатынан тауып, ғылыми айналымға қосқан
профессор Мекемтас Мырзахметов²⁸⁴.

ӨЛЕҢ

Жаһут қазақ әдебиеті

Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жұмсақ, көңілге жылы тиіп,

Теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы

Ол — ақынның білімсіз, бишарасы.

Айтушы мен тыңдаушының көбі надан

Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят, хадис сөздің басы,

Мінәжат уалилердің зар наласы,

Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар

Әр бірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар тайталасы.

Сонда да солардың бар таңдамасы.

Сырты алтын, іші күміс сөз жақсысын

Келістірер қазақтың қай баласы.

Көз жұмып дүниеден өткеніңше

Адамның таусылмайды қамтамасы.

²⁸⁴ «Абай» журналы, 1993, №8, 51-бет.

ТОБЫҚТЫ ЫБЫРАЙ МАРҚҰМНЫҢ СӨЗДЕРІНЕН

I

Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқың сергек,
Ашуың ашытады ойың кермек.
Мұндасарға кісі жоқ сөз ұғарға
Кім көңілді көтеріп болады ермек?
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
Ер жасы ақылға ерер, бойды жеңбек
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығындап қылық қылмай,
Еріншек ездігімен көпке көнбек.
Надандар қыла алмай жүр халал еңбек
Ұрлық, қулық қылам деп қағар көлбек.
Харамдықтың асқыны бір күн тосар,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.
Сырттан сықақ туысқан өршеленбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек
Өз ғайыбын аңдамай сөзін жөндеп,
Еліріп шайтан жағына болар кірмек.
Біреуге малы бар деп бектік бермек,
Үш жыл өтсе тағы да сайлау келмек.
Өнерлі би, үлгілі жандар қайда?
Тағы да тартып біреуге алып бермек.
Қолдан келе бермейді жұрт меңгермек
Харам менен халал арасын кім теңгермек?
Мақтан үшін мал шашып болыс болып,
Өзіне иттей қорлық сөз келтірмек.

II

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады беклік сатып,
Мен дұшпаннан кегінді ап берем деп,
Дос алады бермесең, бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға серт берем деп.
Бір кетсем енді қайтып қайрылмаспын,

Мен саған сірә нағып ырық берем деп.
Ел жылар сайлау болса ат берем деп.
Кезінде сен мендік бол деп берем деп.
Мың теңге алып, уағда қылып кетсең,
Қайта айналып ойламас бет көрем деп.
Жалаңқия жат мінез қу алады,
Бермесең бір жерінді бөксерем деп.
Ел жүр ғой бұл қылықты еп көрем деп,
Токтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бай шашылар орынсыз бектенем деп.
Ысырап малын ойламас сектенем деп.
Қайыр, зекет, садақа, қаж сахауат
Шариғат турасымен тексерем деп.
Жақсы орынға бір қара жан шыққандай
Сүннәтсізге бай құмар көп берем деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар
Ми қатар бас аяғын тексерем деп.

III

Ал, енді жақсы дейміз кімді қалап
Ар, намыс, ғақыл, білім, сабыр, талап
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тыңдар еді мыңға балап.
Ғақыл, ұят, ар, намыс, сабыр, талап
Бұларды керек қылмас ешкім қалап...
Ғаділет, туралықты іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.
Жұртты алдап, қарағайды талға жалғап
Әркім жүр алар жердің ебін ойлап.
Қақса, соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп, жау мұндалап.
Мансап, атақ, ғақылы бекке бірдей.
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтар жайқарсымай
Халаллықны сыпатлар ерікке жүрмей.

«АБАЙ ТЕРМЕСІ»

Бастырушы Самат Әбішұлы, Орынбор, 1916 жыл

I

Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын,
Қайдан білесің²⁸⁵ өмірдің көбін-азын.
Бәйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.
Күз жеткен²⁸⁶ соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым.

Мен дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма лажың?
Боламынмен²⁸⁷ жүргенде болат қатып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады өжім.

II

Ата-анаға көз қуаныш,
Алдына алған еркесі.
Көкірегінде²⁸⁸ көп жұбаныш,
Гүлденіп ой-өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің һәр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.

Жасында күтті,
Дәметті,

²⁸⁵ 1995 жылғы академиялық жинақта – білсін

²⁸⁶ Сонда - келген

²⁸⁷ Кейбір басылымдарда бұрын – «Боламын мен»

²⁸⁸ Сонда – көкірегіне

Босқа өтті.
Ата көңілі **жанбай бір**²⁸⁹,
Артық өнер шықпаса,
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса.

Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!

Сүйенер²⁹⁰ ұлың болса, сен сүй,
Сүйенерге²⁹¹ жарар ол.
Сүйкімі жоқ құр масыл би,
Сүйретіліп өтер сол.
Табылмаса²⁹² хайла,
Ойбайла!
Не файда?

Зарланарсың, ойланарсың:
«Не боламын, - деп, - енді мен».
Құрбылардан **қорғаларсың**²⁹³,
Тәңірі ісіне сен де көн.
Қайғысыз пенде²⁹⁴
Көрдің бе
Өміріңде?

Тәңрі соры етсе, **пенде**²⁹⁵
Не бітірер құр жылап.
Жігері жоқ ақылы **кемді**²⁹⁶,

²⁸⁹ 1995 жылғы академиялық жинақта — жанбаса бір

²⁹⁰ Сонда - сүйер

²⁹¹ Сонда - сүйінер

²⁹² Сонда - табылмас

²⁹³ Сонда - қорланарсың

²⁹⁴ Сонда - пенде

²⁹⁵ Сонда - пенде

²⁹⁶ Сонда - кенде

Жанбасыңнан жат сұлап.
Бір жаман мен бе
Дейсің бе²⁹⁷
Көңілінде.

III

Құр айқай бақырған
Құлаққа өн бе екен?
Өнерсіз шатылған
Кісіге сән бе екен?

Өңкей надан ант ұрған²⁹⁸,
Не десе де жан екен²⁹⁹.
Бос жүріп құрқалған,
Өміріне сән³⁰⁰ бе екен?

IV

Білікті сөз ол: өлді³⁰¹,
Билігісіз аның мекені.
Нехалетке өуірлді
Қайын қандай екені.

* * *

Күн артынан күн туар
Бір күн дамыл еткізбес.
Ой артынан ой қуар,
Желге мінсең жеткізбес.

²⁹⁷ Сонда — дедің бе

²⁹⁸ Сонда — антұрған

²⁹⁹ Сонда — қанша айтса, жан ба екен?

³⁰⁰ Сонда — көн

³⁰¹ Жинаққа «Жаманбаланың баласы өлгенде» деген тақырыппен
кірген нұсқасы «Белгілі сөз: «өлді, өлді»,

Белгісіз оның мекені,
Не халатқа әуірлді,
Қайда қандай екені»

* * *

Күшіктен³⁰² асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Мерген³⁰³ болды, ол мені атты.

* * *

Тайға міндік,
Тойға шаптық
Жақсы киім киініп.
Үкі тактық,
Күлкі бақтық
Жоқ немеге сүйініп.
Күйкентай күтті,
Құс етті,
Не бітті?

Атамыз бар,
Молдамыз бар,
Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Бір соған зар
Боламыз деп білмедік.
Ұрланып қаштық,
Жалғастық,
Шуластық.

Жазу жаздық,
Хат таныдық.
Болдық азат молдадан.
Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық —
Бозбастық,

³⁰² Сонда — күшік

³⁰³ Сонда — Ол мерген

Адастық.
Бозбалалық —
Қыз қарадық,
Қалжың, әзіл сөйлестік.
Ат жарттық,
Сән тараттық,
Әуейілік күйлестік.
Көңілге келер,
Кім жолар,
Кім көнер?

Қайын бардық,
Қатын алдық.
Енші тиді аз ғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала.
Бұрынғы қайда?
Ойбайла,
Не файда?

ҮІ

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірө, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.

Сорла асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды ырза болып жар ісіне,
Қорлық пен мазағына табылса да.

* * *

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі-тұмар тағылса да,
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Желігіп³⁰⁴, қай шеттен қағынса да.

³⁰⁴ Сонда — кім желігіп

Күшік ит бәрі ала ма жабылса да?
Төңірі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да.

Құтырды көпті қуып азғанасы,
Арызшы орыс – олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау, Семейдің бұл қаласы³⁰⁵.

³⁰⁵ Ескерту: Е.Өтебайұлының ескертпелері пайдаланылды.

ӨМІР

Әмірбек Жылқыбаев
1944 жылы И.С.Никитиннен Абай аударған деп
жіберген өлең

Жазылып жатыр өмір сар даладай
Жүріп өт, абайлап көр, қара, қандай.
Жүре бер бөгелмей-ақ, бел асқан соң,
Тыныштық табамын деп ойыңа алмай.

Жап-жақсы-ақ күн күркіреп, жарқылдар жай,
Құйғанда жауын үдеп тыным алмай,
Жортқанда кең далада шаттықпенен
Пар атты зымыратып салып айғай.

Уау жәмшік! Түпкі аттың божысын тарт.
Босады ма? Қара алға, неткен ұзақ.
Кеудем тынып, жүрегім бір жайлансын,
Жіберші, тамылжытып өңіңе сап.

Жанымды езіп орныққан мүлде мықтап,
Қасіреттен көзімнен жас моншақтап,
Төгілсін, күркіреген күн астында
Шексіз қиыр ұшалық біз шарықтап.

ЖИЗНЬ

Жизнь раскинулась вольною степью...
Поезжай, да гляди — не плошай!
За холмов зеленеющей цепью
Ты покоя найти не желай.

Хорошо под грозою — метелью,
Хорошо под дождем проливным,
По степям бесконечном веселье,
Тройкой бешеной мчатся под ним!

Ну ж, ямщик! Пристегни коренную,
Что насупился? Вдаль погляди:
Что за ширь! Ну-ка песню родную,
Чтобы сердце заныло в груди.

Чтобы вышли проклятые слезы,
Те, что гнетом легли над душой,
Чтобы даль, под небесные грозы
Нам лететь бесконечно с тобой.

**М.Әуезов «Насихат Қазақия» кітабынан
жазып алған, бірақ, жинақтарға кірмей қалған өлең
шумақтары**

М.Әуезов Абайтану дәрістерінің дерек көздері, А., 1997, 42-бет

3. Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқы сергек,
Ашуың ашытады ойың-кермек.
Ел жияр сайлау болса ет берем деп.
Кезінде сен мендік бол деп берем деп.
Мың теңге алып уағда қылып кетсе,
Бай шашылар орынсызға бектенем деп,
Сырап малын ойламас сектенем деп.
Қайыр, өсиет, садақа, қажы сақауат
Шаригат турасымен тексерем деп...
Жақсы орынға бір қара мал жан шыққандай,
Сүниетсізге бай құмар көп берем деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар...

* * *

Ал енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар намыс, ақыл, білім, сабыр, талап.
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тыңдар едің мыңға балап...
Ғадалат тұғырлықты іздемейді,
Өсекті, өтірікті жүндей сабап...

Мансап атақ ақылын бекке бірдей
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтады жайқарсымай
Халаллықны сыпаттар ерікке жүрмей.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗБЕСІ

1. Абай. Алматы: Жазушы, 1968
2. Абай. Алматы: Жалын, 1995
3. Абайдың адамгершілік мұраттары. А., 1993
4. Абайдың ақын шәкірттері. А., 1993
5. Абайдың әдеби-мемориалдық музейі. Тізбе № 78
6. Абай Құнанбаев. Избранное. А., 1958
7. Абай Құнанбаев. Избранные стихи. А., 1985
8. Абай Құнанбаев. (библ. көрсеткіш) А., 1965
9. Абай Құнанбаев. Толық жинақ. А., 1961
10. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ.
I-II томдар. А., 1940
11. Абай Құнанбайұлының өлеңдері. Татарстан
баспасы, Қазан, 1922
12. Абай Құнанбайұлының таңдамалы өлеңдері. 3-басылуы,
Түркістан республикасының баспасөз таратушы
мекемесі. Ташкент, 1922
13. Абай Құнанбаев. Толық жин. Қызылорда, 1933
14. Абай Құнанбайұлы. Шығармалар.
Өлеңдері мен поэмалары. А., 1939
15. Абай Құнанбайұлы. Шығ. тол. жинағы. А., 1945
16. Абайтану (библ. көрсеткіш) А., 1988
17. Абай. Шығармалар. «МӨР» МШК. А., 1994
18. Абай. Шығ. толық жинағы, «Жазушы», А., 1995
19. Абай. Стихи. Алматы, Ғылым, 1995
20. Абайды оқы, таңырқа. А., 1993
21. Абайдың өмірі мен творчествосы
(мақалалар жинағы). А., 1954
22. Абай тағлымы. А., 1986
23. Абай тілінің сөздігі. А., 1968
24. Абай. Энциклопедия. А., 1995
25. Абилхасимов Б. Язык газ. «Дала уалаяты» (1888-1902 гг.).
Автореферат канд. диссертации. А., 1964
26. Алибеков Ш. Пути развития казахской дореволюционной
сюжетной поэмы. Автореферат канд. диссер. А., 1962
27. Ахметов З. Абайдың ақындық өлемі. А., 1995
28. Ахметов З. Лермонтов и Абай, А., 1951
29. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. А., 1993

30. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. А., 1985, 1986 ж. 18, 19, 20 томдар
31. Бейсембаев М. Абай және оның уақыты. А., 1992
32. Бейсембиев К. Мирозрение Абая Кунанбаева. А., 1956
33. Бейсембиев К. Очерки история общественно-политической мысли Казахстана. А., 1976
34. Бекмаханов Е. Новые материалы к творческой биографии Абая Кунанбаева. «Казахстанская правда», 1958, 16 января
35. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. А., 1964
36. Бөжеев М. Абайдың ақындық айналасы. А., 1971
37. Бөжеев М. Қазақ фольклоры мен текстологиясы. А., 1989
38. Брокгауз-Эфрон. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, Т. 1, С. 148-149, 424-446
39. Букейхан А. Абай (Ибраһим Кунанбаев). Записки Семипалатинского подотдела И.Р.Г.О. выпуск III, 1907, Семипалатинск
40. Васильев А.В. О киргизском языке и его транскрипции. Оренбург, 1896
41. Габдуллин Б. Эстетические воззрения Абая. А., 1970
42. Габдуллин Б. Абай және Сократ. Кітапта: Абай тағылымы. А., 1986
43. Дербісәлин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар., А., 1990, 170, 171- беттер.
43. Досжанов Д. Абай айнасы. А., 1995
46. Дүйсенбаев Ы. Алғысөз. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығ.екі томдық толық жинағы. Т. 1-2, А., 1977
46. Дюсенбаев И.Т. Проблемы изучения истории казахской литературы дореволюционного периода (XVIII, XIX иначала XX века). Автореферат докторской диссертации. А., 1966
47. Есімов Ф. Абай ағартушы болған ба? «Қазақ өдебиеті», 1995, 12-желтоқсан
48. Есімов Ф. Осы жұрт Ескендірді біле ме екен? «Қазақ өдебиеті», 1992, 9 қазан
49. Есімов Ф. Хакім Абай. А., 1994
50. Жапанов Қ. Карлығаш. Қазан, 1913
51. Жармұхамедов М. Алғы сөз. Кітапта: Ыбырай Алтынсарин тағылымы. А., 1991.

52. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев — қазақ халқының ұлы ағартушысы. А., 1970
53. Жиреншин А. Абай и его русские друзья. Алма-Ата, 1949
54. Жиреншин Ә. Абай және орыстың революцияшыл демократтары. А., 1959
55. Жиреншин Ә. Абай және оның орыс достары. (Кандидаттық диссертация) 1946
56. Жұбанұлы Қ. Абай қазақ әдебиетінің классигі. Әдебиет майданы, 1934, №11-12
57. Жұмалиев Қ. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті
58. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі., А., 1960
59. Жыр тәңірі. А., «Өнер», 1995
60. Исмағұлов Ж. Абайдың ақындық тағылымы. «Жұлдыз», 1995 №3
61. Қамбарова Г. М., Стихи Абая в переводе на русский язык. Алма-Ата, 1954
62. Кәкішев Т. Қазақ әдебиет сынының тарихы. А., 1994
63. Кәкішев Т. Сын сапары. А., 1971
64. Кенжебаев В., Қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары. А., 1968
65. Кононов А. Н., История изучения тюркских языков в России. Ленинград, 1982
66. Костюхин Е. А., Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. Автореферат кандидатской диссертации. А., 1968
67. Куспанов С.К., Переводы поэзии Абая на русский язык. Автореферат кандидатской диссертации. А., 1966
68. Қабай. Абай және Абай шығармашылығы. Пекин, 1987
69. Қабдиев Д., Қазақ ағартушы-демократтарының әлеуметтік-экономикалық көзқарастары. А., 1966
70. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі. СПб, 1909
71. Қазақ әдебиетінің тарихы. II том (ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті). А., 1961
72. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиясының зерттелуі. А., 1983
73. Қамбарова Г.М. Абай лирикасы (канд. диссер.), 1989

74. Қасқабасова С. «Ескендір» поэмасының негізі. Кітапта: Абай тағылымы. А., 1985
75. Қирабаев С. Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы. «Қазақ тілі мен әдебиеті», 1994, №7, 8
76. Қожакеев Т. Абай – сатирик. А., 1970
77. Лаптев И. Труды по востоковедению. СПб, 1900, №2
78. Лизунова Е. Мастерство Мухтара Ауезова. А., 1968
79. Мағауин М. Ғасырлар бедері. А., 1991
80. Майтанов Б. Абай мұңы. «Жұлдыз», 1995, №7, 8
81. Марғұлан Ә. Абайдың інісі Халиоллаға жазылған үш хат. «Қазақ әдебиеті», 1959, 12-шілде
82. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Издания Семипалатинского статистического комитета. 1986, вып 1
83. Мәметова Ә. Абай кезеңінің дана ақыны. «Әдебиет майданы», 1934, №11,12
84. Мұздыбаев Б. Абай және оның уақыты. Алматы., 1994
85. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. А., 1964
86. Мұстамбайұлы Ы. Абай. «Жаңа әдебиет», 1928, №7,8
87. Мұхаметханов Қ. Абайдың ақындық мектебі (кандидаттық диссертация), 1951
88. Мұхаметханов Қ. Абай кітабын тұңғыш басқан кім? «Қазақ әдебиеті», 1971, 2 маусым
89. Мұхаметханов Қ. Абай мұрагерлері, А., 1995.
90. Мұхаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. А., 1959
91. Мырзахмет М., Абайтану тарихы. А., 1992
92. Мырзахметов М. Абайдың өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы. А., 1979
93. Мырзахметов М. Абай жүрген ізбенен. А., 1985
94. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. А., 1982
95. Назарбаев Н. Абай туралы сөз. (Баяндама). «Егемен Қазақстан», 1995, 10-тамыз
96. Нұрғалиев Р. Ақ жол. А., 1992
97. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. А., 1968
98. Нұрқатов А. М. Әуезов творчествосы. А., 1957
99. Нұрпейісов Н. Абай және «Дала уалаяты», «Парасат», 1994, №8

100. Нұрышев С. Абайдың аударма жөніндегі тәжірибесінен. А., 1954
101. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. А., 1983
102. Өтетілеуов Б. Шығармалары. А., 1961
103. Памяти замечательного врача-революционера Н. И. Долгополова. «Советская медицина». 1957, №6
104. Потанин Г. Биографические сведения о Чокане Валиханове. Записки И. Р. Г. О. По отделению этнографии. Т. XXIX. 1904
105. Русские о казахской литературе. А., 1957
106. Сағди Ә. Абай. «Ақжол», №335, 336, 359, 363, 369, 372.
107. Сатпаева Ш. К., Казахская литература и Восток. А., 1982
108. Сәбитов Н., «Абай». Библиографиялық көрсеткіш. А., 1946
109. Сильченко М. С. Творческая биография Абая. Алма-Ата, 1957
110. Сильченко М. С. Творческая биография Абая. Автореферат докторской диссертации. А., 1957
111. Субханбердина У., Казахская дореволюционная периодическая печать и художественная литература (конца XIX начала XX вв.) Автореферат докторской диссертации. А., 1957
112. Султанбеков М. Абай поэмалары (кан. диссер.). 1973
113. Сүбханбердина Ү. «Дала уалаятының» газеті (өдеби нұсқалар). А., 1992
114. Сүбханбердина Ү., «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдардың мазмұндалған библиографиялық көрсеткіші». 1965 жыл, 2-бөлім
115. Суюншалиев Х. Становление и развитие казахской литературы (с раннего периода до конца XIX века) Автореферат докторской диссертации. Алма-Ата, 1969
116. Сүйіншәлиев Х. Абай қазақ халқының ұлы ақыны және ағартушысы. А., 1954
117. Тайшыбаев З. С. Абайға хат жазған Шәймерден Қосшығұлов кім? Кітапта: Абайдың саяси-кұқықтық мұрасы және жаңа кезең. Қарағанды, 1995, 32-52 бб

118. Тайшыбаев З. С. Абай інісі Халиолла туралы баспасөз дерегі. «Орталық Қазақстан». 1995, 17-қараша
119. Тайшыбаев З. С. Сөз өнері дертпен тең. «Орталық Қазақстан». 1995, 5, 7, 9-тамыз.
120. Тайшыбай З.С. Абай және баспасөз. (монография) Қарағанды, 1997
121. Тлеужанова М. Сатирические традиции Абая в казахской литературе XX века (1905-1917 гг.) Автореферат кандидатской диссертации. Алматы., 1956
122. Тілеужанова М., XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі (1905-1917 жж.) Абайдың сатиралық дәстүрі (кандидаттық диссертация). 1991
123. Тоғжанов Ф. Абай. Қазан, 1935
124. Турарбеков З. Из опыта перевода дореволюционной казахской периодической печати. Автореферат кандидатской диссертации. А., 1966
125. Фетисов М. И. Зарождение казахской публицистики. Алма-Ата, 1960
126. Шалабаев Б. Абай және Пушкин, А., 1940
127. Ысмайылов Е. Абайдың поэтикасы, А., 1934
128. Ысқақұлы К. Ибраһим Құнанбайұлының өмірі. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі. — СПб. 1909

МАЗМҰНЫ

Сөз басы.	3
Бірінші тарау. АБАЙ ЖӘНЕ БАСПАСӨЗ.	14
1. Рухани жан серігі	14
2. Дәуір шежіресі	21
3. Абай мен Ыбырай	38
4. Абайтанудың қайнарлары	43
5. «Қазақ» газетіндегі Абай тақырыбы	46
6. «Насихат Қазақия»	75
7. Он жолдың сыры	91
8. Халиолла және Д.Сұлтанғазин	101
 Екінші тарау. АБАЙДЫҢ КӨЗІ ТІРІСІНДЕ ЖАРИЯ- ЛАНҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ.	 107
1. Жаздыгүн шілде болғанда	107
2. Болыс болдым, мінеки	124
3. Аттың сыны	143
4. «Қансонарда». «Бүркіт»	154
5. Бүркіт сыны	165
6. Никитин. «Дала уалаяты». «Өмір»	173
7. Оразке көшірмесі	178
8. Ескендір әңгімесі.	182
9. Абайдың кітапханасы	203
10. Білімдіден шыққан сөз	208
Қорытынды	212
Қосымшалар	224
Әдебиеттер тізбесі	253

Тайшыбай Зарқын Сыздықұлы

АБАЙТАНУ АРНАСЫНДА

(1889-1916)

(монография)

Редакторы: Ахметжанова К.Б.

Техникалық редакторы: Махметова А.С.

Корректорлар: Ахметжанова Т.Б.,

Тоқшылық Е.Б.

Басуға 26.09.2005 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/32,
Көлемі – 15 б.т. Баспаханалық қағаз №1. Өріп түрі TimesKaz.
Таралымы 100 дана. Тапсырыс №2102-08, Петропавл қаласы
М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университетінің баспа орталығында басылды. Петропавл қаласы,
Университет көшесі 23-үй.